

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Катедра „Психология“

Философски факултет

Докторска дисертация

Тема: „Взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст“

Научен ръководител: проф. д.пс.н. Красимира Петрова

Докторант: Ивелин Стефанов Иванов

Научна специалност: 3.2. Психология
(Педагогическа и възрастова психология)

2023г.

Велико Търново

Съдържание:

Увод.....	4
1. Първа глава: Проблемът за личностните диспозиции в психологията.....	9
1.1. Дефиниране на понятието. Близки до него понятия.....	9
1.2. Теоретични модели, обясняващи диспозициите.....	11
1.3. Видове диспозиции и значението им за личността.....	29
2. Втора глава: Девиантни прояви в научната литература.....	43
2.1. Дефинитивни характеристики на понятието „девиантна проява“....	43
2.2. Девиантното поведение в контекста на теоретичните позиции в психология, педагогика, криминология.....	55
2.3. Видове девиантни прояви. Причини, фактори и условия за възникването им.....	73
3. Трета глава: Девиантно поведение и личностни диспозиции в горна училищна възраст (ГУВ).....	96
3.1. Психолого-педагогическа и социално-психологическа характеристика на ГУВ.....	96
3.2. Девиантното поведение в ГУВ.....	109
3.3. Диспозиции, водещи до девиантни прояви в ГУВ.....	127
4. Четвърта глава: Експериментално изследване на личностните диспозиции, водещи до девиации в горна училищна възраст.....	150
4.1. Организация на експерименталното изследване.....	150

4.2. Анализ на резултатите от проведеното изследване.....	155
4.3. Превенция на девиантното поведение в ГУВ.....	262
5. Заключение.....	270
6. Използвана литература.....	271
7. Приложения.....	277

Увод

Основна предпоставка за развитието и формирането на всяка отделна индивидуалност, са *личностните диспозиции*. Те представляват уникална конфигурация от черти в рамките на отделния индивид, докато общите черти са тези, по отношение на които индивидите могат да бъдат сравнявани.

Един от проблемите, с който се сблъсква ежедневно съвременното общество в своето развитие, е този за „*отклоняващото*“ се или „*девиантното*“ поведение при подрастващите. Това поведение се характеризира като различно от общоприетото, много често противоречащо на добрите нрави и морал и във всеки случай противоправно и социално нежелателно. С развитието на обществото, на психологическата, педагогическата наука и социално – културните фактори, все по – наложително е поставянето на въпроси и търсенето на отговори относно причините за извършване на девиантни прояви от децата. Поставяме акцент върху взаимовръзката между личностните диспозиции и девиантните прояви в горна училищна възраст.

Изследването на този тип взаимовръзка е важно и би могло да даде отговор на въпроса как личностите диспозиции влияят на децата от горна училищна възраст при извършване на девиантни прояви.

По време на изследването се обръща внимание и на факторите от социалната среда на децата, като причина за формиране на личностни нагласи /диспозиции/. Ще се разгледат и анализират психолого-педагогическите и социално-педагогическите характеристики на децата от горна училищна възраст.

Проблемът за взаимовръзката между личностните диспозиции и девиантните прояви при децата в горна училищна възраст е **актуален** и с

изключително висока степен на **социална значимост**. Това е така поради постоянния стремеж и желание на обществото да установи причините за девиантното /отклоняващото се/ поведение у подрастващите и взаимовръзката му с вътрешните нагласи и индивидуални черти на личността.

Обект на изследването са 102 ученика от горна училищна възраст /ГУВ/ - 8, 9, 10, 11 и 12 клас. Половината от учениците са от средно училище – СУ „Вела Благоева“ гр. В. Търново (56 деца), а другата половина от две възпитателни училища – интернат (46 деца) – ВУИ „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, обл. Пазарджик (момчета – 39 деца) и СПВУИ „Христо Ботев“ с. Подем, обл. Плевен (момчета - 7 деца), поради факта, че във възпитателните училища учениците са разделени на полов признак. В изброените учебни заведения са изследвани и 43 педагогически специалисти (20 от СУ „Вела Благоева“ и 23 от ВУИ „Ангел Узунов“ и СПВУИ „Христо Ботев“), чрез анкети, целящи да установят мнението на учителите относно поведението на изследваните ученици. Групите са избрани по начин, по който да могат да се сравнят, анализират и обобщат резултатите от изследването, относно личностните диспозиции на отделните групи и тяхната взаимовръзка спрямо извършването на девиантни прояви. Предполага се, че учениците, които са настанени във ВУИ, ще имат в по – голямата си част различни /социално нежелателни/ личностни диспозиции от учениците, които учат в стандартно средно училище. Очаква се също така в резултат на различно формираните личностни диспозиции на лицата от двете групи, в хода на изследването да се установят различни нива на агресия, различни темпераментни особености и личностни акцентуации, като част от тяхната личностна обусловеност. Обектът е избран, съобразно темата на дисертацията и нуждите на изследването. Избрана за работа е горната училищна възраст, защото девиантните прояви при децата са с най – голям интензитет точно в тази възраст – от 14 до 18 години. Друга основна причина за избора на този обект, е че работата ми в полицията като инспектор в Детска педагогическа

стая е тясно свързана с децата, извършващи девиантни /противообществени/ прояви. Поради това, опитът ми в тази област на детското развитие, би помогнал за по-пълното и обстоятелствено изследване на проблематиката.

По време на горната училищна възраст /юношеството/ настъпва бурно развитие на социалните отношения, на когнитивните и емоционалните процеси, на оформящото се чувство на идентичност, на измененията в тялото. Юношеството е критичен период за формиране на модели, които остават през целия живот – развива се моралното съзнание, интернализират се ценности и се откриват смисли, които ще запазят регулиращото си значение за личността. Някой от тях се формират в личностни диспозиции /нагласи/, които служат на личността в общуването и за решаването на важни житейски проблеми на човека.

Предмет на изследването са девиантните прояви при децата от горна училищна възраст, видовете девиантни прояви и тяхната взаимовръзка с личностните диспозиции.

Целта е да се установи дали съществува взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст.

Задачите в изследването са следните:

- Да се дефинира понятието личностни диспозиции и близките до тях, разглеждайки теоретичните модели, които ги обясняват;
- Да се разгледат и анализират видовете диспозиции и значението им за личността;
- Да се дефинира понятието „девиантна проява“ в контекста на теоретичните позиции в психологията, педагогиката и криминологията;
- Да се разгледат и разграничат видовете „девиантни прояви“ и да се установят причините, факторите и условията за възникването им;

- Да се направи психолого-педагогическа и социално-психологическа характеристика на децата от горна училищна възраст и да се установят диспозициите, водещи до девиантни прояви;
- Да се анализират резултатите от изследването и да се набележат мерки за превенция спрямо девиантното поведение в горна училищна възраст.

Хипотезата на изследването е, че съществува взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст.

Подхипотези

- Личностните диспозиции оказват влияние на децата от горна училищна възраст при избора им на поведение в конкретни житейски ситуации;
- Лицата от специализираните учебни заведения (ВУИ) са с по-високи стойности на акцентуации, имат различни темпераментни особености и с по-проявени диспозиционни нагласи за извършване на противообществени прояви от децата в стандартните средни училища.

Методиката на изследването включва следното:

- Проучване и анализ на различните теоретични модели, обясняващи различните понятия;
- Експериментално изследване – тестове, анкети, статистически и архивни данни, чрез които да се изследват основните понятия и явления;
- Анализ и оценка на получените от изследването данни;
- Заключение относно потвърждаване или отхвърляне на издигнатата хипотеза.

Организацията на изследването включва следните елементи:

- Избор на подходящи за целите експериментални групи;

- Правилен избор на тестова методика за изследване, според нуждите на дисертацията;
- Правилно формулиране на въпросите в анкетите към изследваните групи и анализ на получените данни;
- Повеждане на теоретично и практическо изследване;
- Анализ и оценка на резултатите.

Първа глава: Проблемът за личностните диспозиции в психологията

1.1. Дефиниране на понятието. Близки до него понятия.

За да дефинираме понятието личностни диспозиции, е необходимо на първо място да го разграничим от близки до него понятия. Това изисква детайлно изследване и познаване на личността.

Психолозите отдавна дебатираят над това, как точно личността трябва да бъде описана и дефинирана. Една от тези основни идеи е известна като черта на личността. Човешката личност е съставена от редица широки черти или диспозиции. Някои от най-ранните теории за тези черти се опитват да опишат всяка отделна черта. Например, психологът Гордън Олпорт, идентифицира повече от 4000 думи на английски език, които могат да бъдат използвани за описване на личностните черти. Много от тези черти например са много сходни, което прави трудно различаването на едни черти от други. Тази неяснота затруднява изучаването на тези личностни черти. Въпреки споровете на авторите относно подхода, чрез който се анализират и изследват качествата на личността, можем да приемем, че личностните диспозиции се отнасят до уникалната конфигурация от черти в рамките на отделния индивид. Общите черти са тези, по отношение на които индивидите могат да бъдат сравнявани. Олпорт например, разграничава личностните диспозиции от общите черти, разглеждайки ги като главна причина за формиране и проява на индивидуалност. Ето защо е необходимо да правим разлика между понятията личностни *диспозиции* и *черти*.

В своята работа сме убедени, че хората са неповторими и това изисква от теоретици и учени да подходят по уникален начин към изследването на личността – оттук и нуждата да се разгледа проблемът за психодиагностиката и личността.

Като всяка научна област, и диагностиката има собствена история, познаването на която дава възможност за осмисляне на съвременното ѝ състояние.

Възникването на диагностиката е труден и противоречив процес, в който се проявяват събитията в обществото. Тя е свързана с психологията, педагогиката и физиологията, и по този начин се развива заедно с тяхното развитие. Тя взаймства своя понятиен апарат от тях, създавайки собствен с течение на времето. В днешно време постиженията на психодиагностиката се прилагат в посочените научни области, в т.ч. в криминалистиката, психиатричната практика и администрацията.

Развитието на психодиагностиката бележи нов етап в развитието си при прилагането на личностните въпросници, които са насочени към изследване на различни черти на личността. Този факт сам по себе си детерминира необходимостта от обясняване на понятието личностна черта.

Понятието личностната черта се дефинира като:

- относително постоянно свойство на личността;
- понятие, което често се използва в емпиричните изследвания на личността;
- емпиричните изследвания на личността се извършват посредством факторния анализ.

Измерването на личностните черти (характеристики, особености) се базира на факторните теории за личността, и по-конкретно:

- концепцията за чертите на Г. Олпорт;
- теорията за типовете личности на Х. Айзенк;
- за локуса на контрола на Дж. Рорър;
- някои аспекти от когнитивната теория на Дж. Кели;
- структурната теория на Р. Кетел и други.

Основното във всички изброени теории е разбирането, че личността може да се разглежда като съвкупност от черти (диспозиции), които разкриват нейната насоченост, очертават поведението ѝ в отделните

ситуации, определят характера и дейността на взаимоотношенията и общуването ѝ.

Чрез използване на тестови методики, наблюдения, личностни въпросници и други методи, се извеждат различни дименсии, които характеризират личността на хората, като личностните черти определят изграждането на личностния профил (Петрова, Кр. 2015:47-48).

Изследването на чертите в голяма степен помага за прогнозиране на поведението на личността, но те трябва да се анализират в зависимост от конкретната ситуация, в която те се проявяват. Необходимо е да се вземат предвид и други основни характеристики на личността, като пол, възраст, професия, образование и други.

Друго разграничение, което трябва да правим, когато говорим за диспозиции като понятие, е това с личностните акцентуации.

Акцентуацията представлява личностна, темпераментна или характерова особеност, която е предпоставка за проява на определен тип неадекватно поведение с различна насоченост, както и акцент, открояващ личността от останалите.

В съвременната психопатология и психология на личността се разглеждат следните типове акцентуации:

- акцентуации на характера – демонстративен, асоциален, шизоиден, педантичен.
- акцентуации на темперамента – хипертимен, дистимен, тревожен, екзалтиран, циклотимен, емотивен.

Акцентуациите по същество се определят като вид леки степени на аномалии в структурата на личността, междинно звено между норма и патология, особености на характера, на темперамента.

1.2. Теоретични модели, обясняващи диспозициите.

Съществуват много теоретични модела, които обясняват диспозициите по сходен или различен начин. Авторите на тези модели имат значителен принос за развитието на диспозиционната теория за

изследването на личността при нейното изучаване. Някой от тези автори са: К. Г. Юнг, Гордън Олпорт, Ханс Айзенк, Реймънд Кетъл и други.

Карл Густав Юнг

Структура на личността

В своята теория за личността Юнг твърди, че *душата* се състои от три отделни, но взаимодействащи помежду си структури: его, лично несъзнавано и колективно несъзнавано (Юнг, 1931/1969).

Според Юнг *Егото* е в центъра на сферата на съзнанието. То е елемент на психиката, който включва всички онези мисли, чувства, спомени и усещания, благодарение на които ние усещаме своята цялост, постоянство и се възприемаме като хора. Егото служи като основа на самосъзнанието ни и благодарение на него сме в състояние да видим резултатите от обичайната си съзнателна дейност.

Личното несъзнавано съдържа конфликти и спомени, които назад във времето са били изживени, но сега са депресирани или забравени. То включва също така и тези чувствени впечатления, които нямат нужната яркост, за да бъдат отбелязани в съзнанието. Концепцията на Юнг за личното несъзнавано е в голяма степен подобна с тази на Зигмунд Фройд. Въпреки това, той отива доста по-далеч от Фройд, като заявява, че личното несъзнавано съдържа *комплекси или клъстери от емоционално заредени мисли, чувства и спомени*, взети от човека, от неговия минал личен или родови, наследствени опит (Юнг, 1921/1971). Според идеите на Юнг, тези комплекси, подредени около най-често срещаните теми, могат да оказват силно влияние върху индивидуалното поведение на личността. Пример за това е, че човек с властови комплекс е склонен и може да изразходва значително количество психическа енергия за дейности, пряко или символично свързани с темата за доминирането. Това може да се окаже вярно и за човек, който е под силното влияние на майка си, баща си или под властта на пари, секс или някакъв друг комплекс. Веднъж оформен, комплексът започва да влияе върху поведението и отношението на човека.

Юнг вярва, че материалът на личното несъзнавано във всеки от нас е уникален и като правило е достъпен за осъзнаване. В резултат на това компонентите на комплекса или дори целият комплекс може да бъде съзнателен и да оказва много силно влияние върху живота на отделната личност.

Накрая Юнг изразява идеята, че съществува още по-дълбок пласт в структурата на личността, който той нарича *колективното несъзнавано* (Юнг, 1936/1969). Юнг твърди, че колективното несъзнавано е хранилище на латентни следи от паметта на човечеството и дори на нашите предци. То отразява по уникален начин мисли и чувства, общи за всички човешки същества и е резултат на нашето споделеното емоционално минало. Както самият Юнг казва: "В колективното несъзнавано е цялото духовно наследство на човешката еволюция, преродено в мозъчната структура на всеки индивид" (Кембъл, 1971). По този начин съдържанието на колективното несъзнавано се формира поради своята наследственост и е еднакво за цялото човечество.

Архетипи

Юнг предполага, че колективното несъзнавано се състои от силни първични психични образи, или така наречените *архетипи* (буквално преведено, "първични модели") (Jung, 1968). Архетипите представляват вродени идеи или спомени, които предразполагат хората да възприемат, преживяват и реагират на случващите им се събития по определен начин. В действителност, това не са спомени или образи, а по-скоро точно предразполагащи фактори, под влиянието, на които хората проявяват в поведението си универсални модели на възприятие, мислене и действие като отговор на даден обект или събитие. Тук вродена е именно тенденцията да се реагира емоционално, когнитивно и поведенчески към конкретни ситуации. Например, в случай на неочаквана среща с близки хора, любим човек, непознат, с опасен хищник или смъртта.

Юнг вярва, че всеки архетип е свързан с някаква тенденция и изразява даден тип чувство и мисъл във връзка с конкретния обект или

ситуация. Например, възприятията на детето за майка му в съществуващите аспекти за нейните действителни характеристики, са оцветени от несъзнаваните идеи за архетипни майчини характеристики като: възпитание, плодовитост, грижа и зависимост. Освен това Юнг предполага, че архетипните образи и идеи често са отразени в сънищата, а също така често се срещат в културата под формата на символи, използвани в живописа, литературата и религията. Още повече, той подчертава, че често се срещат символи, специфични за различните култури, които са с поразително сходство, защото те се връщат към общите за всички архетипи на човечеството.

Някои от най-важните архетипи

Броят на архетипите в колективното несъзнавано може да бъде неограничен. Специално внимание в теорията на Юнг е обърнато обаче на следните архетипи: *маска, аниме и анимус, сянка и себе си*.

Маска или персона (от латинската дума "персона", обозначаващо театрална маска, маскировка) - това е нашето публично лице, това е начинът, по който се проявяваме в отношенията с другите. Маската обозначава многото роли, които ние губим по един или друг начин в съответствие със социалните изисквания. В разбирането на Юнг, маската служи за това да впечатлим другите или да скрием истинската си самоличност от тях. Маската като архетип е необходима, за да се разбираме с другите хора в ежедневието. Юнг обаче предупреждава, че ако този архетип придобие прекалено голямо значение, тогава човек може да стане фиксиран към една единствена роля и отчужден от истинското емоционално преживяване на собствената си същност.

За разлика от ролята, която играе маската в нашата същност, архетипът на *сянката* представлява *потиснатото* тъмно, лошо и животинската страна на личността. Сянката съдържа нашите социално неприемливи сексуални и агресивни импулси, неморални мисли и страсти. Но сянката има и положителни свойства. Юнг гледа на сянката като на източник на живот, сила, спонтанност и творчество в живота. Според Юнг

функцията на егото е: да се насочи енергията на сянката в правилната посока, да се обуздае пагубната страна на нашата природа до такава степен, че да можем да живеем в хармония с другите, и в същото време открито да можем да изразяваме импулсите си и да се насладим на здравословен и креативен начин на живот.

В архетипите на *анима и анимус* се изразява разпознаване от Юнг за вродената андрогинна природа на хората. *Анима* представлява вътрешният образ на жената в мъжа, неговата несъзнаваната женска страна, докато *анимусът* е вътрешният образ на мъжа в жената, нейната несъзнателната мъжка страна. Тези архетипи се основават, поне отчасти, на биологичния факт, че тялото на мъжете и жените произвежда, както мъжки, така и женски хормони. Този архетип, според Юнг, се е развивал в продължение на много векове в колектива на несъзнаваното в резултат на преживяването на взаимодействието с противоположния пол. Много мъже, поне до известна степен са "феминизирани" в резултат на многото години живот заедно с жени, за жените обратното също е вярно. Юнг настоява, че анима и анимусът, както и всички други архетипи, трябва да бъде изразявани хармонично, без да се нарушава цялостния баланс, за да не се забави развитието на личността в посоката и на себerealизация. С други думи мъжът трябва да изразява женските си качества заедно с мъжествените, и една жена трябва да показва мъжки качества, заедно с присъщите за себе си женски.

Азът, самият аз, е най-важният архетип. Азът е сърцевината на личността, около която всички останали са организирани и обединителни елементи. Когато се постигне интеграция на всички аспекти на душата, човек усеща вътрешно единство, хармония и цялостност. Така, според разбирането на Юнг, развитието на себе си е основната цел на човешкия живот.

Основният символ на архетипа на себе си е мандалата и нейните многобройни разновидности (абстрактен кръг, ореол светец, прозорец на гнездото). Според Юнг, цялостност и единство, символично изразена в

пълнотата на фигури като мандали, могат да бъдат намерени в сънища, фантазии, митове, в религиозни и мистични преживявания. Юнг вярва, че религията е голяма сила, която допринася за човешкото желание за цялостност и пълнота. В същото време хармонизирането на всички части на душата е сложен процес. Верен на баланса на личностните структури, той вярва, че е невъзможно е да се постигне, или поне не е възможно да се стигне до това преди средна възраст. Нещо повече, архетипът на себе си, не се проявява, докато настъпи обединение и хармонизиране на всички аспекти на душата, в това число съзнателно и безсъзнателно. Следователно, постигането на зрял аз изисква: постоянство, интелигентност и много голям житейски опит.

Его-ориентация

Най-известните приноси на Юнг към психологията са: Двете основни ориентации, описани от него: *екстраверсия и интровертност* (Юнг, 1921/1971). Според теорията на Юнг и двете ориентации съжителстват в човек по едно и също време, но една от тях обикновено е доминираща. В екстровертна обстановка се проявява посоката на интерес към външния свят - други хора и предмети. Екстровертът е мобилен, приказлив, бързо установява връзки и привързаности, външни факторите са движещата сила за него. Интровертът, напротив, той е потопен във вътрешния свят на своите мисли, чувства и опит. Той е съзерцателен, сдържан, търси самота, има тенденция да се отдалечава от обектите, интересът му е фокусиран върху самият него. Според Юнг няма екстроверт и интроверт в чист вид. Обикновено двата модела са в опозиция един на друг: ако единият се проявява като водещ и рационален, другият действа като спомагателен и ирационален. Резултатът от комбинация от водеща и спомагателните его-ориентации са индивиди, чиито модели на поведение са категорични и предвидими.

Гордън Олпорт

Концепцията за личностните черти

Според диспозиционния подход, няма двама еднакви човека. Всеки човек се държи по определен начин, не като другите. Allport дава обяснение за това в концепцията си *"чертите"*, която той счита за най-валидната "единица за анализ" за изследване на това, което представляват хората, как се държат и как се различават един от друг.

Какво всъщност е личностна черта? Олпорт дефинира чертата като: "Невропсихична структура, способна да трансформира набор от функционално еквивалентни стимули, и да стимулира и насочва еквиваленти (до голяма степен стабилни) форми на адаптивно и изразително поведение" (Allport, 1961, с. 347). *Казано по друг начин – чертата е предразположение човек да се държи по подобен начин в широк спектър от ситуации.* Например, ако някой по своята същност е плах, той ще бъде склонен да запази спокойствие и ще бъде сдържан в много различни ситуации – седейки в клас, хранейки се в кафене, учейки уроци в общежитието, при пазаруване с приятели и други. Ако, от друга страна, човек е предимно приятелски настроен, той ще бъде по-разговорлив и общителен в същите ситуации. Теорията на Олпорт заявява, че човешкото поведение е относително стабилно с течение на времето и в най-различни ситуации.

Универсалността на дадена черта се определя от еквивалентността на стимулът, който активира тази черта, и отговорът реакции, причинени от него (Allport, 1961, с. 322).

Много ситуации, възприемани от човек като еквивалентни, дават тласък на развитието на определена черта, която след това започва сама и изгражда разнообразие от поведения, еквивалентни на неговите прояви на тази черта. Тази концепция за еквивалентност на стимулите и отговорите, комбинирани с чертите, е основният компонент в теорията на Олпорт за личността.

Според Олпорт личностните черти са генерализирани и стабилни. Когато осигуряват сходни отговори на многобройни и различни по вид стимули, личностните черти дават значителна последователност в

поведението. Личностна черта – това е характеристиката, която определя постоянното, типичното, стабилното за различните еквивалентни ситуации, характеристики на нашето поведение. Това всъщност е един много жизненоважен компонент на нашата "личностна структура". В същото време личностните черти могат да бъдат решаващи в реализирането на човешкото поведение. Например, доминирането като черта на личността може да се проявява предимно, когато човек е в присъствието на значими други: в присъствието на децата си, на съпруга си или близки и познати. Във тези случаи тя незабавно се проявява като лидер. Линията на господство обаче не се активира в ситуация, в която това лице открива десетдоларова банкнота на прага на къщата на приятел. Такъв стимул по-скоро ще предизвика проява на честност (или, напротив, нечестност), но не и господство. Така Олпорт признава, че индивидуалните характеристики са засилени в социални ситуации, и добавя: "Всяка теория, разглежда личността като нещо стабилно, фиксирано, непроменимо, неправилно" (Allport, 1961, p. 175). По същия начин, както водата може да има форма и структура на течност, твърдо вещество (лед) или вещество като сняг, градушка, киша - физическата му форма се определя от температура на околната среда, така и поведението на личността може да бъде моделирано и променяно от факторите на външната среда.

Трябва да се подчертае обаче, че личностните черти не са в латентно състояние в очакване на външни стимули. Всъщност хората активно търсят социални ситуации, които допринасят за проявлението на техните характеристики, което означава, че хората подбират съзнателно или несъзнателно такива ситуации, които съответстват на техните предпочитания и социални нагласи. Така например, човек с изразена предразположеност към комуникация, не само е голям събеседник, когато е в компания, но също така той активно поема инициативата в търсенето на контакти, когато се окаже сам. С други думи, човек не е пасивен "респондент" на ситуацията, както е според Б. Ф. Скинър. По-скоро е

обратното, ситуации в които човек попада най-често, това са като правило такива ситуации, в които той сам се стреми да влезе. Тези два компонента са функционални свързани помежду си. Подчертаването на взаимодействията между теорията за човешките нагласи и ситуационните променливи на Олпорт е много близо до теориите за социалното учене от Алберт Бандура и Джулиан Ротер.

"Черти" на чертите

Може да се каже, че в теорията на Олпорт личностните черти се характеризират като **"черти"** или се дефинират като **характеристики**. Малко преди смъртта си, Олпорт публикува статия, озаглавена "Още веднъж за личностните черти" (Allport, 1966), в която обобщава всички данни, които могат да отговорят на въпроса: Какво е черта? В тази статия той предлага осем основни критерии за чертата:

1. *Първият критерий е, че личностната черта не е само номинално предназначение.* Личностните черти не са измислица, те са много реална и жизненоважна част от съществуването на всеки човек. Всеки има заложени в себе си тези "генерализирани стремежи за действие". Във всички хора в различни разновидности могат ясно да се открият ясно разпознаваеми личностни черти, като: "страх", "агресивност", "кротост", "искреност", "нечестност", "интровертност" и "екстровертност". Основният фокус на Олпорт тук е, че тези лични характеристики *са реални*: те наистина съществуват в хората, и те не са само теоретична изработка.

2. *Вторият критерий е, че личностната черта е по-генерализирано качество, отколкото навика.* Личностните черти определят сравнително непроменени и общи черти на нашето поведение. Навиците, които са стабилни, се отнасят до повече специфични тенденции, и затова те са по-малко обобщени, но по отношение на ситуации, които ги "изстрелват" в действие, така и по отношение на поведенческите реакции, причинени от тях. Например, едно дете може да си мие зъбите два пъти на

ден и да продължи да го прави, тъй като е насърчавано за това от родителите. Това е навик. Въпреки това, с течение на времето, детето може също така да се научи да си разресва косата, да си пере и глади дрехите и да си подрежда стаята. Всички тези навици, обединени заедно, могат да образуват черта - чистота.

3. *Личностна черта като мярка, определящ елемент на поведението.* Както вече беше отбелязано по-рано, чертите не спят в очакване на външни стимули, способни да ги събудят. По-скоро те насърчават хората към определено поведение, при което тези личностни черти са най-пълни. Така чертите ще се проявят. Например, студент, който притежава такава черта като "общителност", не стои пасивен, а активно търси начин да изрази своята общителност. В този смисъл личностните черти в голяма степен "изграждат" поведението на личността.

4. *Съществуването на личностни черти може да бъде установено емпирично.* Въпреки факта, че личностните черти не могат да бъдат наблюдавани директно, Олпорт посочва възможността за потвърждение за тяхното съществуване. Доказателството за това може да бъде получено чрез наблюдения на човешкото поведение, изучаването на медицинските истории или биографии на хората, както и чрез статистически методи, които определят степента на съвпадение на индивидуалните реакции към същите или подобни стимули.

5. *Личностната черта е само относително независима от останалите черти.* Има рязка граница, разделяща една черта от друга. По-скоро личността е един вид набор от припокриващи се характеристики, само относително независими един от друг. За да илюстрира това, Олпорт посочва като пример проучване, в което черти като проникателност и чувство за хумор са в най-висока степен корелирани помежду си (Allport, 1960). Вижда се, че това са различни черти, но въпреки това са някак свързани. Тъй като резултатите от корелационния анализ не дават възможността да се правят изводи за причинно-следствените връзки, можем да предположим следното: ако човек има силно развита

проницателност, много е вероятно, че той може да забележи абсурдните аспекти на човешкия живот, което всъщност води и до развитие на чувството му за хумор. По-вероятно, въпреки това, според Олпорт, чертите се припокриват първоначално, тъй като човек е склонен да реагира на събития и явления по обобщен начин.

6. *Личностната черта не е синоним на морал или социална оценка.* Въпреки факта, че много от чертите (напр. искреност, лоялност, алчност) са подложени на постоянна социална оценка, те все пак представляват истинските характеристики на личността. В идеалния случай изследователят трябва първо да открие наличието на определени черти в субекта, а след това да намери неутрални, а не оценъчни думи, които да се отнасят за тях.

7. *Характеристиката може да се разглежда или в контекста на лицето, в което се намира, или от разпространението и в обществото.* За да илюстрираме това, можем да разгледаме чертата срамежливост. Както всяка друга личностна черта, тя може да се разглежда, както в аспекта на уникалността, така и като обикновено повтаряща се и налична в различна степен при отделните хора. В първия случай ще проучим въздействието на срамежливост за живота на един конкретен човек, а във втория случай ще проучим тази черта "универсално", чрез изграждане на надеждна и валидна "скала на срамежливост" и идентифициране на индивидуалните различия в параметъра срамежливост при отделните хора.

8. *Действията или дори навиците, които не са последователни с личностна черта, не е доказателство за отсъствие на тази черта.* Според Олпорт, не всеки човек има черти с еднаква степен на изявеност, или дори да отсъства в някой аспекти на живота. Например, някой може да бъде спретнат и безупречен по отношение на грижата за външния си вид, но по отношение на грижата за дома си или работното място да не проявява тази спретнатост. На второ място, един и същ индивид може да притежава противоречиви характеристики, поради което чертите да не се проявяват еднозначно и последователно. На трето място има случаи, в

които социалните условия са по-значими и определящи поведението от личностните черти, като определят дадено поведение. Ако човек, който е много спретнат и чист, бърза за работа защото почти закъснява, то той може и да не обърне внимание на факта, че външният му вид не е чак толкова безупречен, или обувките му не са изчистени идеално.

Реймънд Кетъл

Друга много важа теория, обясняваща функционирането и развитието на личността е Структурната теория за личностните черти на Реймънд Кетъл. Теорията на Кетъл се стреми да обясни сложните взаимодействия между личностната система и по-обемната социално-културна матрица на функциониращ организъм. Той е убеден, че една адекватна теория за личността трябва да има предвид многобройните характеристики, които съставляват индивидуалността, степента на условност на наследствените черти, влиянието на околната среда, както и факта, че генетичните фактори и факторите на околната среда взаимодействат помежду си, като по този начин влияят на поведението. Той твърди, че адекватната теория за функционирането и развитието на личността със сигурност трябва да се основава на строги методи на изследване и точни резултати. Любимите му методи за изучаване на личността са многовариантната статистика и така наречения 16-факторен анализ на Кетъл, както е представено в Таблица № 1.

Таблица № 1

Обозначение на фактора	Името на фактора според Cattell	Качество, съответстващо на висока оценка по фактор	Качество, съответстващо на нисък факторен резултат
-----------------------------------	--	---	---

A	Отзивчивост- отчужденост	Добродушен, авантюристичен, сърдечен	Циничен, жесток, безразличен
B	Интелигентност	Бърз, умник, абстрактен мислител	Глупав, конкретно мислещ
C	Емоционална стабилност – емоционална нестабилност	Зрял, реалистичен, спокоен	Неустойчив, нереалистичен, неконтролируем
E	Доминиране- подчинение	Уверен, конкурентен, упорит	Срамежлив, скромен, покорен
F	Предпазливост- небрежност	Сериозен, мълчалив	Безгрижен, изпълнен с ентузиазъм
G	Добросъвестност- безотговорност	Отговорен, моралистичен, стойк	Пренебрегване на правилата, небрежност, непостоянен
H	Смелост-плахост	Приключенски, без задръжки	Несигурен, интровертен
Aз	Твърдост-мекота	Самостоятелен, независим	Прилепване към другите, зависими
L	Доверчивост- подозрение	Приемане на общите условия	Упорит на ръба на глупостта

M	Мечтателност- практичност	Творчески, артистичен	Консервативен, земен
N	Дипломация-прямота	Социално опитен, бърз ум	Социално неловък, непретенциозен
O	Склонност към опасения - спокойствие	Неспокоен, тревожен	Спокоен, самодоволен
Q1	Радикализъм- консерватизъм	Свободомислещ либерал	Уважение към традиционните идеи
Q2	Самодостатъчност- конформизъм	Предпочитате собствените си решения	Безпрекословно следване на другите
Q3	Недисциплинираност- контролируемост	Следване на собствените си импулси	Точен
Q4	Релаксация- напрежение	Дискретен, спокоен	Претоварен, възбуден

Според Кетъл, личността е това, което позволява да можем да предскажем човешкото поведение в дадена ситуация (Cattell, 1965). Като привърженик на математическия анализ, той е на мнение, че прогнозата в поведението може да се извърши с помощта на *уравнение от спецификации*. Основната формула, използвана от Кетъл да се предскаже поведението с определена степен на точност, има следната форма: $R = f(S, P)$

В нея се казва, че естеството на конкретния отговор на реакцията на човек (R), което означава това, което прави, мисли, или изразява с думи, има определена функция (f) от стимулиращата ситуация (S) до специфичният момент във времето и от структурата на личността (P). Уравнението на спецификацията показва, че характерният отговор на ситуацията е функция на комбинации от всички черти, които са значими за дадена ситуация, както и, че всяка черта си взаимодейства със ситуационни фактори, които могат да окажат влияние върху него.

Кетъл признава колко е трудно да се предскаже поведението на всеки човек в дадена ситуация. За да увеличи точността на прогнозата за бъдещото поведение, този, който ще го изследва, не трябва да взема предвид само онези черти, които личността притежава, но и променливите, свързани с черти като: настроението на човека в момента и приемането на специфични социални роли, изисквани от всяка отделна ситуация. Освен това е необходимо да се прецени всяка черта по отношение на нейното значение в конкретно разглежданата ситуация.

Структурни принципи: Категории личностни черти

Въпреки твърдението на Кетъл, че поведението се определя от взаимодействието на черти и ситуационни променливи, неговата основна организираща концепция за личността се състои в описания на различните видове черти, идентифицирани от него. Според Кетъл, личностните черти са относително постоянни тенденции за реагиране на определени стимули в различни ситуации и по различно време. Спектърът на тези тенденции е изключително голям. С други думи чертите са хипотетични психически структури, открити в поведението, които предизвикват предразположение да се действа еднакво в различни обстоятелства с течение на времето. Функционално личностите отразяват стабилни и предвидими психологически характеристики, което разбира се е най-важното в концепцията на Кетъл.

Както бе отбелязано по-рано, в изследването на структурните елементи на личността, Кетъл разчита в голяма степен на факторния анализ (Cattell, 1965, 1978). В резултат на това провеждане на множество процедури за изготвяне на факторен анализ на данните, събрани в хода на изучаването на редица теми, той идва до заключението, че личностните черти могат да бъдат класифицирани или категоризирани по няколко начина:

- Повърхностни черти;
- Конституционни – формиращи черти;
- Черти оформени от околната среда;
- Способност, темперамент и динамични черти;
- Общи черти и уникални черти.

Ханс Айзенк

С изключителна важност за науката е теорията на Ханс Айзенк за йерархичния модел на личността.

При разглеждане *на йерархичния модел* на личността чрез Айзенк, трябва да се отбележи, че тук думата "тип" предполага нормално разпределение на стойностите на параметрите на континуум. Следователно, например, концепцията за екстраверсия е в диапазон с горна и долна граница, вътре в която има хора, според тежестта на това качество. По този начин, екстравертността - това не е дискретен количествен показател, а един вид Континуум. Точно затова Айзенк използва термина "тип" в този случай.

Основни типове личности

Айзенк събира данни за хората чрез разнообразни методи: самонаблюдение, експертни оценки, биографичен анализ, физически и физиологични параметри, както и чрез обективни психологически тестове. Получените данни той подлага на факторен анализ за определяне на

структурата на личността. В по-ранните си изследвания Айзенк установява два основни типа, които нарича по следния начин: *интровертност-екстраверсия* и *невротизъм-стабилност* (понякога този фактор се нарича *нестабилност - стабилност*) (Eysenk, 1947, 1952).

Тези две Измерванията на личността са статистически. По този начин хората могат да се разделят на четири основни групи, всяка от които представлява комбинация от високи или ниски резултати в диапазон от същия тип, заедно с висок или нисък резултат в диапазон от различен тип. Както е показано в приложената таблица по-долу, всеки тип е свързан с характеристики, чиито наименования приличат на описания на дадени личностни черти. При разглеждане на същността на тези характеристики има две неща, които трябва да имаме предвид за четирите групи. Първо, и двата диапазона от типове имат нормално разпределение, те са непрекъснати и осигуряват широк спектър от индивидуални различия. Второ, описанията на чертите, присъщи на всеки тип, са по-скоро отделни, единични случаи. Повечето хора са склонни да бъдат по-близо до средните стойности - и в двата диапазона - и затова не получават толкова много крайни характеристики, както в таблицата.

В приложената таблица има четири категории хора, описани от Айзенк въз основа на тежестта на два независими параметъра.

Всяка отделна категория, включително съставните ѝ характеристики, е резултат от комбинация от високо и ниско ниво на интровертност и екстравертност, съответно с високо или ниско ниво на стабилност и невротизъм, описано в Таблица № 2.

Таблица № 2

	Стабилен	Невротик
--	-----------------	-----------------

Интроверт	Спокоен, балансиран, надежден, контролиран, спокоен, внимателен, грижовен, пасивен	Лесно податлив на промени в настроението, тревожен, твърд, разумен, песимистичен, оттеглен, некомуникативен, тих
Екстрове́рт	Лидер, безгрижен, весел, послушен, симпатичен, приказлив, приятелски, общителен	Уязвим, неспокоен, агресивен, възбуден, непостоянни, импулсивни, оптимистични, активни

(Източник: Eysenk, 1975.)

Както се вижда от таблицата, хората, които са в съчетание на интровертност и стабилност, са по-склонни да се придържат към спазването на правилата и нормите, да бъдат грижовни и внимателни. Обратно, комбинацията от интровертност и невротизъм предполага в личността тенденция да се проявява в поведението ѝ по-висока тревожност, лесна податливост на промяна в настроението, склонност към самоизолация и некомуникативност. Комбинацията от екстраверсия и стабилност води до поведенчески качества на личността като грижа, покорство и общителност, а хората с екстрове́ртност и високо ниво на невротизъм е по-вероятно да бъдат агресивни, възбудими и импулсивни. Трябва да се отбележи, че според Айзенк е от особено значение тези типове характеристики на личността да са свързани с индивидуалните различия на всяка отделна личност, а не да се разглеждат като абсолютна предопределеност.

Айзенк описва и въвежда в теорията си трети вид измерение на личността, което той нарича *психотизъм* – *силата на Суперегото* (Eysenck, 1976). Хората с висока степен на тежест на тази суперчерта са егоцентрични, импулсивни, безразлични към другите, склонни да се съпротивляват на социалните правила. Те често са неспокойни, трудно

осъществяват контакт с хората и не срещат тяхното разбиране, често умишлено причиняват неприятности на другите. Айзенк предполага, че психотизмът е генетично предразположение на човек да стане психотична или психопатна личност. Той разглежда психотизмът като личен континуум, който в полово отношение е по-изразен при мъжете, отколкото при жените.

1.3. Видове диспозиции и значението им за личността.

За да придобием ясна представа за диспозициите и тяхното значение за личността, е необходимо да разгледаме различните видове диспозиции. Можем да отбележим, че едни от най-важните видове диспозиции, имащи значение за развитието на личността са: видовете черти на личността и начина, по който те се проявяват в поведението на отделните хора в различните ситуации, темпераментните характеристики и акцентуациите.

Общи черти в сравнение с отделните

В своите ранни трудове Олпорт прави разлика между *общи* черти и *индивидуални* характеристики (Allport, 1937). Първите (наричани още *измерими* или *легитимирани*) включват всякакви характеристики, присъщи на определен брой хора в рамките на дадена култура. Можем например да кажем, че някои хора са по-упорити от други, или че някои хора са по-учтивни от другите.

Личностни черти (наричани още морфологични) - това са така наречените "автентични невропсихични елементи, които управляват, насочват и мотивират определени видове адаптивно поведение" (Allport, 1968a, р. 3). Тази категория черти се проявява уникално във всеки конкретен човек, като най-точно отразяват структурата на личността. Според Олпорт, личността може да бъде адекватно описана само чрез изследването на индивидуалните ѝ черти, използвайки такива източници на информация, като например клинично описание на конкретния случай,

дневник, писма и други подобни лични документи. По този начин доминирането на дадена обща черта може да бъде успешно изследвана.

Видове индивидуални разпореждания

В последните години от кариерата си Олпорт осъзнава че използването на термина "личностна черта" за описание, както на общите, така и на индивидуалните характеристики, създава трудности. Така той ревизира своята терминология и нарича индивидуалните черти - *индивидуални нагласи*, а общите черти - *личностни черти*. Сега определението за индивидуално разпореждане включва фразата "присъща на индивида", но иначе определението остава същото, като по-ранното определение на чертата.

Олпорт е дълбоко очарован от изучаването на индивида. С течение на времето за него стана ясно, че не всички индивидуални нагласи са еднакво присъщи и не всички от тях са доминиращи. Поради това Олпорт предлага да се разграничат три вида разпореждания: кардинални, централни и вторични.

Кардинални разпореждания

Кардиналните разпореждания проникват в човек толкова много, че почти всичките му действия могат да бъдат сведени до тяхното влияние. Тези най-високи степени на генерализирани разпореждания не могат да останат скрити, освен ако, разбира се носителят им не ги скрие в желанието си да не признае наклонностите си, при положение, че ще го злепоставят. В други ситуации обаче, наличието на някои кардинални разпореждания могат да направят своя носител изключителен, успешен лидер. Олпорт твърди, че много малко хора имат кардинални разпореждания. Това е така, защото по своята същност те са твърде крайни.

Като примери за носители на кардинални разпореждания, Олпорт дава значими исторически личности като: Макиавели, Дон Жуан, Жана Д'Арк.

Централни разпореждания

Не толкова изчерпателните, но все пак доста изразителни характеристики на човека, са така наречените *централни диспозиции* – това са така да се каже, градивните елементи на индивидуалността. Централните диспозиции са най-добре сравнени с качествата като точност, внимание, отговорност и други. Централните разпореждания представляват такива тенденции в човешко поведение, които лесно могат да бъдат открити от другите.

След проведени изследвания Олпорт стига до извода, че броят на централните разпореждания, чрез които може да бъде описана отделната личност, са изненадващо малко: вероятно в диапазон от пет до десет. От гледна точка на самия човек, броят на централните диспозиции е наистина малък – понякога може да се сведе до две или три.

Вторични разпореждания

Този вид характеристики са по-малко забележими, по-малко генерализирани, по-малко стабилни и по този начин по-малко подходящи за личностни характеристики, поради което се наричат *вторични нагласи*. Тези характеристики включват предпочитанията за храна и облекло, специални нагласи и ситуационно определени характеристики на дадено лице.

С огромно знамение за развитието на психологията в изучаването на човешката личност, е теорията на **Айзенк** за **неврофизиологичната основа на чертите** и за индивидуалните различия между хората на базата на **интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът**.

Неврофизиологична основа на чертите и видове. Най-интересният аспект на теорията на Айзенк е неговият опит за установяване на неврофизиологична основа на всеки от трите суперчерти или личностни типове. Според него интровертността-екстраверсията е тясно свързана с нивата на *активиране на кората на мозъка*, което е установено от проведени електроенцефалографски изследвания (Айзенк, 1982).

Айзенк използва термина "активиране", за да се позове на степента възбуждане, което променя нивата си от долната граница (например сън) до върха на възбудимост (например състояние на паника). Той смята, че интровертните хора са изключително възбудими. Поради това са много чувствителни към входящи стимулации – по тази причина те избягват ситуации, които прекомерно ги засягат и биха могли да ги възбудят. Обратно, екстровертите не са достатъчно възбудими и следователно нечувствителни към входящи стимулации, съответно те постоянно търсят ситуации, които могат да вълнуват, с което да разкрият същността си.

Айзенк предполага, че индивидуалните различия в стабилност – невротизмът отразяват силата на *реакцията на вегетативната нервна система* към стимулите. Той свързва този аспект с лимбичната система, която оказва влияние върху мотивацията и емоционалното поведение. Хората с високи нива на невротизъм обикновено реагират на болезнени, необичайни, смущаващи и други стимули, като обикновено са по-бързи в реакциите си от по-стабилните личности. Такива лица с по-продължителни във времето реакции, продължават да реагират поведенчески дори след изчезването на стимулите, докато при хората с високо ниво на стабилност не е така. Те са по-уравновесени и спокойни.

По отношение на проучванията за определяне на основата психотизъм, в реда на работната си хипотеза, Айзенк свързва този аспект със *системата, която произвежда андрогени* (химически вещества, произведени от жлезите с вътрешна секреция, които, когато се освобождават в кръвния поток, регулират развитието и запазване на мъжките полови белези). Въпреки това, са проведени твърде малко емпирични изследвания в тази област, за да се потвърди хипотезата на Айзенк за връзката между половете хормони и психотизмът.

Неврофизиологичната интерпретация на аспектите на поведението на личността, предложена от Айзенк, е тясно свързана с неговата теория на психопатологията. По-конкретно, различните видове симптоми или нарушения, могат да бъдат приписани на комбинираното

влияние на личностните черти и функционирането на нервната система. Например, при човек с висока степен на интровертността и невротизмът, има много висок риск от развитие болезнени състояния на тревожност, като обесивно-компулсивни разстройства, както и фобии. И напротив, човек с високо ниво на екстраверсия и невротизмът е изложен на риск от психопатични (антисоциални) нарушения. Въпреки това, Айзенк бърза да добави, че психическите нарушения не са автоматичен резултат от генетична предразположеност на личността. "Генетично наследено е предразположението на човек да действа и да води себе си по определен начин, когато влезете в определени ситуация" (Айзенк, 1982, с. 29). Така, че вярата на Айзенк в генетичната основа на различни видове психични разстройства, са комбинирани с еднаква сила с убеждението, че факторите на околната среда могат до известна степен да променят развитието на подобни нарушения. Те могат, както да ги ограничат и подтиснат, така и да ги развият и обострят.

Измерване на личностните черти. Както Кетъл, така и Айзенк е разработил много въпросници за самооценка и даване на дефиниции на индивидуалните различия на трите суперчерти на личността. Най-новата от тях е "Лични Въпросник за личността на Айзенк" (EPQ) (Eysenck, Eysenck, 1975). Образци на отделните EPQ елементи са представени в по-долу приложената таблица. Трябва да се отбележи, че въпросникът съдържа елементи, свързани с тези три фактора при формиране на структурата на личността. Освен това EPQ включва скала от лъжи за идентифициране на склонността на човек да фалшифицира отговори, за да се покаже по по-привлекателен начин, в по-добра светлина. Това е представено в Таблица № 3.

Таблица № 3

Въпросникът на Айзенк

<i>Екстраверсия-интровертност</i>	
--	--

1. Обичате ли да сте в обществото?	Да Не
2. Обичате ли да общувате с хората?	Да Не
3. Бихте ли се нарекли късметлия?	Да Не
Стабилност-нестабилност	
1. Настроението ви често ли се променя драстично?	Да Не
2. Възбудим човек ли сте?	Да Не
4. Често ли се разстройвате?	Да Не
Психопатия	
1. Добрите маниери имат ли значение за вас? И спретнатост?	Да Не
2. Стараете ли се да не бъдете груби с хората?	Да Не
3. Обичате ли да си сътрудничите с другите?	Да Не
Скалата на лъжите	
1. Обичате да се смеете понякога на похотливи шеги?	Да Не
2. Винаги ли сте правили като дете веднага това, което са ви казвали, без да мърморите или да се оплаквате?	Да Не

(Източник: От въпросника на EPQ за възрастни (Eysenck, Eysenck, 1975), Образователна и индустриална служба за тестване (EdITS) Сан Диего, Калифорния)

Фактът, че Айзенк и Кетъл използват различни личностни въпросници за по-нататъшна факторизация на данните, отчасти обяснява разликата в броя на чертите между тях, които те считат за необходими, за да обяснят личността. Причината за това е, че резултатите от факторния анализ до голяма степен зависят от източника или вида на получените данни. Във всеки случай Айзенк е убеден, че двата му основни критерия за интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът са емпирично потвърдени в трудовете на няколко изследователи, които са използвали много други личностни тестове. Голяма част от доказателствата в подкрепа на тази гледна точка идва от научните изследвания на поведенческите разлики между екстроверти и интроверти.

Разлики между интроверти и екстроверти

Айзенк отдава голямо значение на концептуалната яснота и точни измервания на техните теоретични концепции. Голяма част от усилията му са насочени към определяне на това дали има значителни разлики в поведението, дължащо се на индивидуални различия в рамките на континуума на *интровертността – екстровертността*. Айзенк твърди в своята теория, че индивидуалните различия в поведението могат да бъдат идентифицирани чрез факторен анализ, и измерени с помощта на въпросници, както и чрез лабораторни процедури. Нашият кратък преглед се фокусира върху тази обща методология.

В преглед на проучванията (Wilson, 1978) въз основа на прогнози, основани на резултатите от тестването в рамките на теорията на Айзенк, са представени впечатляващ брой факти. Някой от тях са много интересни, като например, че екстровертите са много по-толерантни към болка от

интровертите; те правят повече паузи по време на работа и пиене на кафе от интровертите; възбудата в по-голяма степен повишава ефективността на техните действия и дейности, докато за интровертите това не е така.

Други емпирично установени различия между екстроверти и интроверти са дадени по-долу:

- Интровертите предпочитат да се занимават с по-теоретични и научни дейности (напр. инженерство и химия), докато екстровертите са склонни да дават предимство на работата, свързани с хора (напр. трафик, социални услуги).
- Интровертите са по-склонни да признаят практиката на мастурбацията, от екстровертите. Екстровертите от своя страна правят секс в по-ранна възраст, по-често и с по-голям брой партньори от интровертите.
- В колежа интровертите постигат по-видими успехи от екстровертите. Учениците които напускат колеж по психиатрични причини, са по-скоро интроверти. Докато тези които стават студенти, често се оказват екстроверти.
- Интровертите се чувстват по-бдителни сутрин, докато екстровертите - вечер. Интровертите работят по-добре сутрин, докато екстровертите работят по-добре следобед.

Една от най-забележителните разлики между интровертите и екстровертите е тяхната чувствителност към стимулацията. Тази разлика може лесно да се докаже с помощта на "теста за капката лимон" (Corcoran, 1964). Ако пуснете четири капки лимонов сок върху езика на човек, се оказва, че интровертите отделят почти два пъти повече слюнка от екстровертите. Основата на това интересно явление е свързана с различната картина на физиологичното функциониране при интроверти и екстроверти. Айзенк подчертава, че за разликата в реакциите към стимулациите при интровертите и екстровертите, реагира възходящо активиращ ефект от ретикуларното образуване на мозъчния ствол.

Важна предпоставка за формирането на личността, съответно за проявата на определен вид поведение и реализиране на нагласи, са акцентуациите на характера.

Личностни акцентуации

В исторически план понятието „акцентуация“ се свързва с името на К. Леонгард (<http://osp.kgsu.ru/library/PDF/322.pdf>). За да се определи една личност като акцентуирана, е необходимо да се проследят някои нейни отличителни черти:

- фактори, които определят индивидуалния начин на живот – семейна среда, възпитание, социализиращи влияния, социални групи, общество, историческа епоха и т.н.
- интереси, склонности, потребностно-мотивационен блок;
- варианти на човешко реагиране – алтруизъм, тщеславие и т.н.
- сфера на емоции и чувства, на когнитивните и волевите процеси, на асоциации и внимание, памет;
- черти на характера и на темперамента.

На основата на гореизброените, Леонгард (Милев, Милев, 1992) смята, че акцентуираните личности са тези, при които някои (някоя) от чертите се проявява като акцент, като по-изявена и слага своя отпечатък върху личността, прави я по-различима от другите, и в известен смисъл, тя доминира над останалите и определя облика на личността. Между акцентуираните личности, личностите в норма и психопатиите рязка граница няма. Методиката за диагностициране на акцентуираните личности, според него, е:

- наблюдение и на тази основа – изследване, като се наблюдават мимики, жестове, интонация, построяване на речта;
- отношение към себе си и своя характер;
- факти от живота и поведението на личността, отношение към професията, към избора на такава, какви са взаимоотношенията му с другите;

- условията на живот преди и сега;
- насочеността – към себе си или към другите.

Типове акцентуирани личности, които той дефинира – демонстративен, педантичен, възбудим, хипертимен, дисимен, тревожен, емотивен, задържащ тип, екстравертен, интровертен и два темперамента – афективно-лабилен и афективно-екзалтиран темперамент.

Класификация на А. Е. Личко: провежда изследвания с много подрастващи и деца – смята, че за разлика от психопатиите, акцентуациите не се проявяват винаги и навсякъде, дори, те се проявяват само при определени условия; те не възпрепятстват социалните контакти на личността, тези хора не са опасни за околните и са резултат от нежеланието на една личност да се противопостави на определени трудности, като в същото време, те са начин тя да се спаси – бягство в акцентуацията; личността е достатъчно адекватна на влияния и реакции. (<http://www.psiholozi.com/3/post/2012/05/85.html>).

Типове, според него: хипертимен, циклоиден лабилен, сензитивен, астено-невротичен, психоастеничен, шизоиден, истероиден, епилептоиден, неустойчив, конформен.

В съвременната психопатология и психология на личността се разглеждат следните типове:

- акцентуации на характера – демонстративен, асоциален, шизоиден, педантичен.
- акцентуации на темперамента – хипертимен, дистимен, тревожен, екзалтиран, циклотимен, емотивен.

II. Понятие за акцентуиране на личността. Акцентуация на характера, акцентуация на темперамента. Характеропатия.

Понятие за личност

Като се изхожда от диалектико-материалистическия подход, могат да се изведат някои основни характеристики на личността:

- личността е конкретният индивид, който е единство от организъм, физически и психически свойства;

- личността е индивидуалност, която се основава на вродени индивидуални диспозиции и притежава индивидуална биография;
- личността е активна, съзнателно действаща, творчески променя природната и обществената среда, а по този начин и себе си като субект на познание, дейност, общуване;
- личността се социализира в социалните групи;
- личността и развитието ѝ са детерминирани от конкретно-историческите и обществените отношения.

Социално-психологическият анализ на понятието „личност“ изисква то да се разглежда в системата от различни взаимоотношения, като реализираща се в социума система. Ако се изключи личността от социалните отношения, това ще противоречи на диалектическите закони и закономерности. Затова личността се разглежда в системата от обществени отношения, взаимосвързана с различни социални групи, като нейните социално-психологически свойства не са изолирани от общопсихологическите и индивидуално-психологическите.

Предизвикват интерес персоналистичните теории за човешката личност: концепцията за черти на личността на Г. Олпорт; теорията за типовете личности на Х. Айзенк; за локуса на контрола – Дж. Ротър; когнитивната теория на Дж. Кели; структурната теория за личностните черти на Р. Кетел и други.

Основното в тези теории е схващането, че личността може да се представи като съвкупност от черти на личности (диспозиции), които разкриват нейната насоченост, характеризират поведението ѝ в различни ситуации, определят дейността и характера на взаимоотношенията и общуването ѝ.

На основата на тестови методики, наблюдения, личностни въпросници и други се извеждат дименсии, които характеризират личността.

Преди да се тръгне в посока на дефиниране на акцентуациите, е необходимо да се посочат някои от характеристиките на психично здравата личност:

- наличие на добро самочувствие;
- да се чувства здрава, енергична, жизнена;
- удовлетвореност от собствения труд и постижения;
- да води относително щастлив живот;
- да приема спокойно мисълта за смърт.

Липсата на тези характеристики води до отклонения, най-леките от които са акцентуациите.

Акцентуациите се определят като ниски степени на аномалии в структурата на личността, междинно звено между норма и патология, особености на характера, акцент на някоя страна от личността, темперамента. При тях е налице несигурност при диагностиката, приемат се като разновидности на личностните разстройства. Като цяло – ненадежност за точно диагностициране. Не е ясен техният произход, но се предполага, че на основата на известни склонности, биологични предразположения, съчетани с влияние на различни социални фактори, се получава като резултат акцентуирана личност (Петрова, Кр., 2015:108-111).

Подробно разглеждане на видовете акцентуации на характера, е направено в третата глава. Там са отбелязани основните характеристики на акцентуациите, водещи до девиантни прояви в горна училищна възраст.

След разглеждане на различните теории за диспозициите в настоящата глава, можем да приемем, че едни от най-важните диспозиции са характеристиките на личността за интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът по Айзенк, както и личностите акцентуации. Като част от характеристиката на личността, основно качество на личността, имащо пряко влияние за формирането на трайни нагласи и проява на девиантни прояви, е също така агресията в различните ѝ форми.

Като се вземат предвид хипотезата, целите и задачите на дисертационния труд, е необходимо да очертаем личностните характеристики в горната училищна възраст, към които ще бъде насочено експерименталното изследване.

За една от най-важните причини за развитието и формирането на личността в юношеската възраст, можем да определим характеристиките на личността в диапазона интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът по Айзенк. На базата на тях личността формира и изгражда трайни модели за поведение на базата на индивидуалните черти, които в повечето случаи са основополагащи за изграждането на зрялата личност. В тази връзка в експерименталната част на изследването, с цел установяване на насочеността на личността на изследваните ученици, ще бъде използван теста за характерологичните проявления на типовете според Айзенк. Чрез него ще бъдат събрани данни, които ще разкрият качества за изследваните лица като: адаптивност, общителност, честолюбивост, лидерство, мнителност, педантичност, емоционалност, емпатия, уравновесеност, както много други качества, които биха дали по детайлна представа за личността.

Другите характеристики, които ще бъдат изследвани в експерименталната част на дисертационния труд са тези за агресията на личността.

Агресията с многобройните си проявления, заедно с диспозициите и индивидуалните черти, е основен фактор за проявата на определен вид поведение при отделната личност. Нивата и вида на агресивността, определят поведението на човек, както и начина на проявлението му, неговата насоченост и интензитет. За целта ще бъде използван теста за измерване на агресивността на Бъс-Дюрки, чиито скали позволяват диференцирането на 9 вида агресия: телесна агресия, вербална агресия, индиректна агресия, опозиционно поведение, агресивна раздразнителност, агресивно недоверие, ревност и омраза, вина след агресия и лъжа. Тези данни ще ни дадат информация за нивата и видовете на агресивност,

преобладаваща при отделните деца от горна училищна възраст – при тези от общообразователните училища (СУ) и специализираните (ВУИ).

Следващите характеристики, които ще бъдат изследвани в експерименталната част на дисертацията (в четвъртата глава), са тези за личностните акцентуации. Те също ще бъдат изследвани в тестова форма, като данните от тестовете ще ни дадат данни за различната степен на акцентуации, тенденции, признаци и липса към следните акцентуации, оказващи влияние при формирането на девиантното поведение при подрастващите – демонстративен, задържащ, педантичен, възбудим, хипертимен, дистимен, тревожен, екзалтиран, емотивен, циклотимен тип, както и общи и темпераментови акцентуации на характера.

ВТОРА ГЛАВА: ДЕВИАНТНИ ПРОЯВИ В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

В настоящата глава ще бъде изяснена същността на девиантните прояви, след като се изведе дефиницията на понятието в контекста на теоретичните позиции в психологията, педагогиката и криминологията. Ще се направи опит да се изяснят същностните характеристики на девиантното поведение в контекста на теоретичните позиции в психологията, педагогиката и криминологията. Ще бъдат анализирани видовете девиантни прояви, както и причините, факторите и условията за тяхното възникване.

2.1. Дефинитивни характеристики на понятието „девиантна проява“

За по-нагледното охарактеризиране на понятието „девиантна проява“ е необходимо да се открият някои от по-съществените разлики между просоциалното и девиантното поведение. За да се направи това, е необходимо да разгледаме подробно различните морални норми, ценности, просоциалното поведение, както и да дадем ясна дефиниция на понятията противообществена проява, престъпление и общественоопасно деяние, съгласно съществуващата към настоящия момент законова уредба в Република България.

От момента, в който човек започва да осъзнава значимостта на своето поведение и това на другите, започва да изгражда собствени форми на поведение, които го сближават или разграничават от останалите хора. В процеса на самоосъзнаване, той сам преценява кое в поведението на другите го кара да се чувства добре и кое зле. За да може да живее пълноценно в общността, човек създава конструктивни връзки с хората около себе си – изгражда близки отношения с тях. Всяка епоха има свои критерии за това кои от тях са полезни за нейното развитие и кои имат

отрицателно въздействие спрямо нея. Критериите са тези изисквания и общовалидни норми в обществото, които предопределят и формирането на правила на поведение, на стандарти, които се предават от поколение на поколение.

Критериите за оценка на поведението, за всички исторически епохи, са различни и променящи се. Те дълго време се определят от хората, облечени във власт, като се представят на „обикновените хора“ в готов вид. Всъщност тази „готова оценка“ представлява „диапазон на допустимостта“. Тя обхваща поведението – действията и постъпките, които са обект на обсъждане от цялата общност. Качествената оценка определя съдържателната страна на „диапазона на допустимост“ и се обуславя от гледната точка на оценката. Внасянето на смисъл в оценяването провокира човешкото мислене към конкретизиране на критериите за оценката. Така в исторически план възникват на първо място моралните норми, а след това и естетическите, социо-културните, религиозните и накрая правовите норми. Независимо, че „назоваването“ им в понятия (красив, добър, здрав, послушен, праведен, вярващ) са плод на колективен ум, а не на индивидуален, промяната им във всяка обществено-икономическа и политическа обстановка е исторически факт. Съдържанието им се изменя в зависимост от историческата епоха, но насочеността на оценката като цяло се запазва. Така за лош може да се определи човек, който застава срещу своя владетел или крал, не уважава неговите разпореждания, не спазва християнските канони, противопоставя се на „мъдростта“ на по-възрастните, богатите и техните оценки, не приема формите на съжителство с хората, нарушава междуличностните отношения, законовите разпоредби и т.н. Лошият човек е този, който просто не е добър, а добрият споделя и приема значимостта на общоприетите норми в обществото и се стреми да не бъде лош. По този начин се запазва относителната стабилност на критериите за оценки, които човек може и да не споделя, но ги приема като значими. Всъщност като

лош се дефинира не този, който изцяло отхвърля приетите норми, а този който демонстрира това отхвърляне. Хората оценяват негативно постъпките и действията, които са ориентирани към възприемането на човека като лош. Затова, когато се говори за лош човек, се търсят думи и изрази, които да затвърдят тази първоначално изградена субективна оценка за него. Думите, облечени в понятия, изразяват конкретната субективна оценка. Когато „я дава“ човек, той използва всички свои изразни средства – от думите до изражението на лицето и промяната в тембъра на гласа, включвайки много често невербалната комуникация, подсъзнателно като инструмент за общуване. От гледна точка на запазването на собствения психичен комфорт, оценяването на чуждото поведение се реализира по-лесно, отколкото оценката на собственото такова. Чувствителността към „грешките на другите“ е много по-висока, отколкото към собствените. Въпреки, че всички правила на поведение, включващи и нормите в които те са общовалидни, се създават и приемат от обществото, тяхната значимост се интериоризира. Всеки човек определя значимостта на една норма и незначимостта на друга по различен начин. Освен това има разлика в обхвата на осмисляне на социалните норми в различните възрастови периоди на човека. Вече дадохме пример за лошият човек. Със същата морална наситеност е и оценката за доброто. За малкото дете добър е този човек, който му купува играчки и се играе с него. По-късно категорията „добро“ се разпространява върху собствената оценка за отношението на приятелите спрямо младият човек, отношението на близките към проблемите му, към оказването на помощ за преодоляване на някои трудности и т.н. По този начин добрият човек приема по-широки социални измерения и категориалното му оценяване не се свежда само до необходимостта от удовлетворението на потребности и желания от негова страна. Добротата прераства в оценка на неговите действия спрямо другите хора. Понятието „добър човек“ се развива като концепт в индивидуалното съзнание и става критерий за оценка и на насочеността на собствената поведенческа активност. Като такъв, критерият, посочва границите, в

които субективно функционира понятието, диапазона в който съществува. Това е относимо и за всяка друга социална норма. В съдържанието ѝ се включва „диапазона на допустимост“ и „диапазона на недопустимост“. Последният определя границите на поведение, което е различно от очакваното и общоприетото. То се оценява като различно и неприемливо, защото в съдържанието си се противопоставя на общоприетото. Периода на детството, в развитието на личността, включва усвояването на допустимостта в поведението и ограничаване границите на недопустимостта. Реалното поведение включва активност, която съдържа в себе си, както приемливи, допустими и обществено желателни форми на поведение, така и недопустими, отричани или отхвърляни. В науките, свързани с изучаването на човека и неговото поведение – педагогика, психология, криминология, понятието с което се дефинира социално неприемливата насоченост на поведението е девиантността. Тя се отнася до социален тип поведение, което „излиза“ извън рамките на общоприетите и действащи норми на взаимоотношения между хората в отделната социална общност и дори в държавата и е валидна само за тях. Независимо, че са исторически обусловени, процесите на нормообразуване зависят от степента на развитие на човешките взаимоотношения във всяка конкретна общност, защото в нея се включват различни, по същност и съдържание, типове взаимодействия между хората. За всички общества обаче, девиантните действия и постъпки се определят като различни от институционализираните, общоприетите, традиционните и предсказуемите. Те създават напрежение в системите от социални отношения и поради това се оценяват негативно и носят силно изразен субективен смисъл. Девиантността се възприема като „отклонение в поведението“ и затова се отхвърля, отрича, тя е не само неприемлива, нежелана, но дори се смята за опасна, както за отделния индивид, така и за обществото като цяло. Терминът „девиация“ има латински произход (лат. *deviatio*-отклонение; *via*-път и *de*-обратно; фр. *deviation* – отклонение от пътя или обратен път) и означава отклонение, приоритетно от социалните

норми. Отнася се за оценка на по-различното (от социално очакваното поведение) и включва оценка за действия и постъпки, които хората, при възприемането им, определят като субективно неприемливи. **Девияцията е това, което обществото, най-общо смята за отклонение.** Носителят ѝ обаче, реализира активност, която обосновава с индивидуалните си потребности, ценности, нагласи и мотиви. Това определя разминаванията между груповото и индивидуалното съзнание, поради което девиантната личност от една страна може да не знае или да не разбира (поради възрастта си) смисъла на социалните забрани, а от друга страна поради високата си социална и научна зрялост да смята тези забрани за ограничения в развитието на общността и да се стреми към тяхната промяна. В този случай социалното възприемане и оценките за поведенческите стереотипи определят необходимостта от промяна на съдържанието или обхвата на нормата. В първия случай нарушенията на нормите носят лични загуби, те възпрепятстват процеса на социализация на личността и затова имат негативен характер за нея. Във втория случай девиантността също носи лични загуби, но промяната на нормите води до промяна в социалните отношения и оценки, което помага за развитието на обществото като цяло. Този вид девиация се определя като градивна или съзидателна. Вторият аспект в разглеждането на понятието девиация е възможността да се направи разлика между хората със социално приемливо и социално неприемливо поведение. Именно тази разлика е в основата на определянето на хората като девиантни или не. Важен аспект на девиацията е това, че тя се извършва в същия момент в който се възприема (агресия, противообществено деяние, престъпление) или се установява като даден факт (всички типове зависимо поведение или суицидни опити). Това затруднява изучаването, предричането и социално ѝ контролиране. Поради това не толкова социалната ефективност на девиантността, а личностните аспекти за нейното функциониране, са обект на психологичен анализ. Личността е тази, която е носител на девиантното поведение. В научната литература е прието девиантното поведение (deviant

behavior) да се свързва с определен възрастов период от развитието на човека. Той обхваща периода на детството и пубертетната възраст. След него всяко неспазване на социалните отношения е обект на друг тип анализ и носи различни отговорности и санкции, в това число и нормативно наказателни. Границите на определяне на девиантното поведение, като отклоняващо се, имат многоаспектен характер поради обхвата и разнообразието на формите, чрез които то се проявява в обществото. В по-тесен смисъл отклоняващото се поведение може да се счете като система от действия, на децата и подрастващите или на група от тях, които се проявяват под формата на прояви, които не се приемат от обществото и се определят като отклоняващи се от общоприетите морални, културни, естетически, религиозни норми на поведение, а част от тях и от правните. Последните се реализират, според наказателния кодекс, като престъпления. В по-широк смисъл, девиантността включва всяка поведенческа активност, която е насочена срещу общоприетите, от едно общество, системи на отношения между хората, която застрашава техния живот или противоречи на действащите в социалната система критерии за социално оценяване или социални ценности.

Както в миналото, така и днес, девиантното поведение се възприема и от обществото като несвойствен тип социално поведение на личността. То е опасно, вредно, нежелателно и асоциално и тази оценка се прави на базата на събития и факти от ежедневието, които се отнасят към следните прояви и можем да наречем девиантни: агресивни и насилствени изяви на личността, наркомании, самоубийства, зависимости от алкохол, наркотици, храна, скитничество, ранно полово общуване и други. В обществото, девиантното поведение се възприема и оценява чрез няколко основни негови характеристики:

- то е форма на социално отклонение в поведението и се регистрира като нарушение на действащи институционални, нравствени, религиозни, социокултурни и естетически норми на дадено общество. Тези норми

съществуват като утвърдени и приети "правила за поведение", в които варира просоциалният тип поведение на хората.

- при своята реализация девиантното поведение включва пренебрегване на макрообществените норми и обичаи в обществото, като зачита само нормите на отделна субкултура или малка общност. По своята същност то е своеобразен тип социална аномалия, която обединява широк кръг от прояви, разпространени в обществото под различни форми, които се определят като социално неприемливи, но се назовават по различен начин.

- обхватът на отклоненията в поведението е твърде голям. Както историческото развитие на колективите, така и оценката за това, кое поведение е девиантно, се променят във времето. Отнесени към действията и постъпките на децата и подрастващите, отклоненията в поведението включват различни асоциални прояви: скитничество, бягство от вкъщи и училище, аморален начин на живот; склонност към употреба на наркотични и токсични вещества, алкохол; педагогическа занемареност, изоставане и отпадане от обучение; нарушения във взаимоотношенията между деца и възрастни, между връстници, побоища, скандали; включване в криминални групи и извършване на различни по вид престъпления (участия в кражби, грабежи, извършване на насилствени действия) склонност към суицидни действия. Всички те са предпоставка за нарушена адаптивност на младата личност към социалната среда.

- важна особеност на девиантното поведение е, че то е възрастово-психологически детерминирано. Неговата реализация се наблюдава приоритетно в периоди на усилена социализация и социална идентификация на децата и юношите, в кризисните периоди на психосоциалното им развитие, тогава, когато влизат в нови, по-сложни социални отношения, изискванията към тях растат и са водеща предпоставка за възникване на конфликти, неблагоприятия и нарушения в равновесието на отношенията между тях и социалната среда.

- девиантното поведение не е отделен акт или проява, а своеобразен стереотип на поведение. В основата му стои отграничаването на личността от социално-желателните модели на поведение.

- субекти на девиантното поведение могат да бъдат както психично здравите лица, също така и тези, които се отличават с различни, по степен и характер на проявеност, психични или физически аномалии. Анализът на девиантната постъпка или проява се основава на възможността или невъзможността на личността да осмисли значимостта на своите действия и последиците от тях. Това определя наличието или неналичието на субективна страна в съзнанието на личността към извършената девиантна проява.

- най-често отклоненията в поведението, се дължат на несъответствието в представите на младата личност между съществуващите социално-обществени норми и нейните нравствени характеристики и морални качества. Освен това отклоненията в поведението могат да бъдат свързани и с етнически или религиозни особености, които затрудняват или възпрепятстват приспособяването на детето и подрастващия към общността. Девиациите по-скоро отразяват несъответствието между нормативните изисквания и ценностният опит на отделната личност.

- ако девиантните прояви могат да се проявят импулсивно, девиантните постъпки и отклоненията в поведението имат съзнателен характер. Младата личност осъзнава мнението на околните за тях, вредата им върху собственото развитие, но трудно се въздържа от извършването им. Това е особено валидно за зависимото поведение. Детето възприема агресията като „печеливша стратегия“ и я използва, независимо, че знае за евентуалната санкция от околните за това.

- в редица случаи девиантните прояви на личността са неправилни и социално неоправдани форми на самозащита. Те са показателни за

субективната невъзможност или отказ на човека, както да поема, така и да изпълнява успешно конкретни социални задължения. Девиациите се разкриват като защитна рамка, като несъответстващи на средата поведенчески прояви. Тези защитни форми на девиации са сред най-често срещаните или представят основна маса от всички поведенчески отклонения, наблюдавани като специфични и „самостоятелни елементи” и при типове системно поведение (Гърбачева, А. Карагъзов, И. 1997:20).

- за девиантното поведение е характерно и това, че формите, чрез които се проявява, не съществуват самостоятелно. Те взаимно си влияят и в повечето случаи се допълват - агресивното поведение често прераства в насилие (физическо, психическо, емоционално), последното прераства в престъпно поведение, алкохолната, хазартната и дори компютърната зависимост също са съпроводени с агресивни прояви или автоагресия, между суицидното поведение и зависимостта, както и между тях и агресията също има пряка взаимовръзка и т.н.

- динамиката на девиантните прояви при децата и подрастващите, са благоприятна предпоставка за криминализиране на поведението им. Девиантните прояви са условие за сравнително лесен преход към делинквентност в поведението, към извършване на престъпления, а ранното криминализиране на поведението, реално най-често води до трайно приобщаване към престъпен начин на живот.

- независимо, че се определя като социално неприемливо, девиантното поведение при децата и подрастващите (до 14 годишна възраст) не води до реализиране на наказателна отговорност, освен една от формите му - делинквентността. Затова специалистите, работещи с тях (лекари, педагози, психолози, социолози) се опитват да помогнат на личността с девиантни прояви да осъзнае и оцени нередността на своите постъпки и действия, да потърси други начини за разрешаване на личните си проблеми или междуличностни взаимоотношения.

- основна характеристика на девиантното поведение са неговите форми: агресивно, пристрастяващо, суицидно, делинквентно поведение и механизмите чрез които се формират включващи - девиантни действия и девиантни прояви (Манчева, Р. 2017:7-20).

От разгледаното дотук, става ясно, че девиантното поведение е социално нежелано, укоримо, отклоняващо се от обществено приетото по своята същност поведение. За да се изгради механизъм в обществото, въз основа на който може да се противодейства на неговото проявление, и да се търсят начини за недопускането му, трябва да разясним съществуващата законова уредба, която регламентира и фиксира основните видове прояви на девиация сред хората - противообществена проява, престъпление и общественоопасно деяние.

Съгласно действащата национална нормативна уредба „противообществена проява е деяние, което е общественоопасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“¹.

Същността на престъплението, като специфичен вид противоправно деяние е визирано в Наказателния кодекс на Република България, според който „престъпление е това обществено опасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо“². В същия законов текст се регламентира и една специфична особеност на престъплението, а именно неговата обществена опасност.

Съгласно НК „общественоопасно е деянието, което застрашава или уврежда личността, правата на гражданите, собствеността, установения с Конституцията правов ред в Република България или други интереси, защитени от правото“³.

¹ чл. 49а от ЗБППМН

² чл. 9 от НК

³ чл. 10 от НК

В своите трудове Г. Георгиев разглежда девиациите, като отклонения от рамките на просоциалното поведение. Във философски, социологически, педагогически и психологически план девиантността се свързва с различни отклонения на човека, на дадената личност от изградените в дадена общност морални норми на живот. Авторът разглежда девиантното поведение като отклоняващо се поведение, противоречащо на обществените норми и подлежащо на морални и правни санкции (Георгиев, Г. 2019:8).

За девиантното поведение Г. Георгиев извежда следната дефиниция: „Девиантното поведение е отклоняващо се от моралните и правни норми поведение. Това е поведение, което нарушава установените писани и неписани закони в дадена общност“ (Георгиев, Г. 2018:5).

Според Т. Демирева и С. Будева поведението на човека представлява осъществяване на непосредствен контакт на субекта със средата. То е сравнително самостоятелно по отношение на психиката и се регулира автономно. Поведението има биогенетични предусловия, но в своята същност е предимно придобито и социокултурно обусловено. Може да се каже, че основната му задача е реализация на намерения и цели, като се осъществява с помощта на съвкупност от сложни умения. Типа поведение е повлиян от психичната регулация и от особеностите на преживяванията, които го обуславят. Поведението е в тясна връзка със социализацията, която е процес на формиране на индивида като личност. Това включва биологичното, социалното и психичното развитие на личността. Факт е, че човек се променя непрекъснато под влиянието на социалната среда, т.е. неговото поведение е функция и продукт на тази среда. Социалното поведение е „съвкупност от действия и постъпки, които са социално утвърдени и са в синхрон с действащите в дадено общество норми и ценност“ (И. Карагъзов 2000:15). Може да се каже, че когато е налице поведение, излизащо от рамките на действащите социални норми,

говорим за девиация (Демирева, Т. Будева, С. 2002:7).

В своите разработки Е. Рангелова приема виждането, че етимологията на понятието девиантно е свързана с разясняване на латинското *deviatio*, което означава отклонение. Понятието се използва в различните научни области (Рангелова, Е. 2000:10-11).

В биологията се разбира като „отклонение в индивидуалното развитие на орган на жив организъм, поради промяна на условията за развитие“⁴.

В социологически, философски, психологически и педагогически план девиантното поведение се свързва с различни отклонения на човека, на дадена личност от изградените в дадена общност морални норми на живот. Девиантното поведение се приема като отклоняващо се поведение (Философский энциклопедический словарь, 1989:149).

Георги Петров дава следната дефиниция за девиантното поведение: **„Девиантно е това поведение, което противоречи на обществените норми и подлежи на морални и правни санкции“ (Петров, Г.1998:82).**

Според К. Гайдаров: **„Девиантното (отклоняващото се) поведение е това, при което има нарушаване на правните и/или моралните предписания на обществото от страна на личността“ (Гайдаров, К. 1998:22).**

Девиантното поведение на детето (имаме предвид възрастта от 0 до 18 години, съобразно международните и национални нормативни документи), това е отклоняващо се от моралните и правни норми поведение. Това е поведение, което нарушава установените писани и неписани закони в дадена общност. То не предполага задължително наличие на анатомо-физиологични отклонения у детето, независимо, че то се влияе от тях. Девиантното поведение може да е умишлено, но може и да

⁴ Речник на чуждите думи в българския език, 1982, С, стр. 218

е случайно проявяващо се. Т.е. отклонението от съответните норми, което допуска детето може да е преднамерено, а може и да не се осъзнава, е непосредствено свързано със степента на възпитанието му. Според М. Ратър: „Нарушенията в поведението или социалната дезадаптация, представляват такива състояния, в които главният проблем е в появата на социално неодобряеми форми на поведение. Колкото и разнообразни да са тези форми, те почти винаги се характеризират с лоши отношения с другите деца, които се проявяват в сбивания или спорове, в агресивност, в демонстративно непослушание, в разрушителни действия или лъжливост. Те могат да включват също антиобществени постъпки като кражби, бягство от училище, умишлени подпалвания“ (Ратър, М. 1987:276).

За целите на настоящият дисертационен труд, понятието „девиантно поведение“ ще бъде интерпретирано в контекста на социалното му измерение, като без претенции за изчерпателност от етопедична гледна точка, ще приемем, че под девиантно поведение се разбира поведение, отклоняващо се от общоприетите морални и правни норми в дадено общество поведение, като с това то подлежи на морални и правни санкции.

2.2. Девиантното поведение в контекста на теоретичните позиции в психология, педагогика, криминология

За да се придобие пълна представа за същността на девиантното поведение, е необходимо неговата същност да бъде разгледана в контекста на различните теоретични позиции в психологията, педагогиката и криминологията. Това са науките, които най-често и обстойно изучават проблемите на девиантното поведение и предизвикателствата, които то поставя пред обществото.

Това, което свързва психолозите, изследващи девиантното поведение, е поставянето на акцент върху личностните и семейните фактори, които влияят на появата на девиантното поведение. Личностните фактори са индивидуалните личностни различия, интелигентност,

импулсивност, приспособимост. Към семейните фактори се отнасят основно родителските грижи в периода на отглеждането на детето, а също така начините и формите за възпитание, прилагани от родителите спрямо подрастващите. В рамките на системния подход на изследване на обществените явления, според психолозите, девиантното поведение се формира чрез взаимодействието на личността със заобикалящата я среда. Те приемат противозаконното поведение в повечето случаи като подобно на антисоциалното. По този начин знанията и методите за различните видове девиантно поведение, според психолозите, могат да бъдат използвани за изследване на престъпно поведение. Според тях от основно значение е въпросът за индивидуалните различия, свързани със склонността към извършване на криминални прояви и наличието на тенденции в антисоциалното поведение, водещи до различно личностно развитие в посока противоправна активност в периода на развитие между детството и зрялата възраст.

Съществуват множество изследвания по отношение на индивидуалните качества на личността, които оказват значение при появата на делинквентно поведение. В изследванията на Farrington се подчертава връзката между антисоциалното и престъпното поведение като фактор за развитие на престъпна кариера.

Демографските характеристики на социума, неблагоприятните условия на живот и проявеното в девиантно отношение обкръжение също могат да бъдат подпомагащ фактор при формирането на асоциални модели на поведение.

Теорията на рационалния избор разглежда младежкото девиантно поведение като личен избор на всяка отделна личност, при който като резултат се очаква възнаграждение. Рационалният избор е не винаги присъщ за подрастващите, тъй като техните ценности и мотиви за извършване на дадена постъпка, се различават от тези на възрастните. Това

се дължи на факта, че децата често извършват действия и постъпки без да обмислят тяхната правилност.

Според теорията за „етикетите“, понякога девиантите се създават от социалните групи, които създават определени правила, които при неспазване, водят до поставянето на „етикет“. Този „етикет“ създава аутсайдери в обществото, които имат свои собствени ценности и правила. Във връзка с тази теория, подрастващите с девиантно поведение могат да се определят като продукт на конкретното общество.

Теорията на напрежението обръща внимание на това как структурата на обществото взаимодейства с тези, които не могат да достигнат нейните цели. Неудовлетворението на отделната личност да постигне обществените цели, води до девиантно (отклоняващо се) поведение. Привържениците на тази теория смятат, че девиантите имат същите ценности като останалите хора в обществото, но разликата при тях в акцента е поставен в голяма степен върху успеха и постиженията. Според теорията на напрежението възможностите за успех на хората от по-ниските класи, са твърде ограничени.

Според културалната теория девиантното поведение при подрастващите е функция на субкултурата и обкръжението. Социалните условия, които формират тези две условия за появата на противоправно поведение, са икономическото разделение, етническата и расовата дискриминация, разводите, безработицата, големият процент на отпаднали деца от училище, високата смъртност. Голяма е вероятността отглеждания в девиантна среда младеж, да възприеме и възпроизведе отклоняващи се модели на норми на поведение (Farrington, D.P. 1992).

Психологичният подход разглежда девиантността в съответствие с личностните характеристики на нейният носител. Личностно-възрастовият капацитет, системите от социални перцепции, възможностите за осмисляне и възприемане на социалното поведение, както и ролята на

близкото семейно и приятелско обкръжение са някои от факторите, които влияят на това личността да се прояви като девиантна. Изменението в нагласите, ценностите, системите от очаквания и желанието за изява са предпоставки младата личност да предпочете девиантното поведение пред социално приетото. Оценката за поведението на личността, като отклоняващо се, се получава от обществото. То е неодобряемо, социално отхвърлено, базирано на приетите в социалните норми белези, поради което личността получава наименованието девиантна. През последните 20 - 30 години отклоненията в поведението не се оценяват само като ситуативни явления, а се определят като характерен „девиантен начин на живот” и „девиантен стил на поведение”, който променя изцяло социалната насоченост на поведението на отделния човек или група (Downes, D. Rock, P.1998).

Девиантното поведение по-скоро е поведенчески конструкт, чрез който се променя еднотипното поведение при характеризирание на отклонението. Всеки от тези подходи има своето място в обяснението на отклоняващото се поведение и причините за неговата поява. Самата девиантност съществува в два контекста: от една страна тя представлява характеристика на индивидуалното поведение на личността, а от друга като социален феномен. Тя обозначава личност с характерни индивидуални или възрастови особености, които са детерминирани от нейните психофизиологични характеристики и възможността те да се проявят, в нейното поведение, в конкретна социална среда. Девиантната личност не е само биологичен индивид, социален компонент или носител на психологични конструкти - тя е био-психо-социално детерминирана, което означава, че подходът при изучаване и анализиране на девиантните прояви и постъпки би следвало да се основава на научна междудисциплинарност. Многоаспектността на анализа е признак за по-обстойно и пълно изследване при откриване на причинната обусловеност за тях.

Според различните психологични теории, причините за отклоненията и девиантното поведение се обясняват със специфични личностни характеристики като:

- Девиантно мислене: според редица изследвания на лица, извършители на престъпления, те системно лъжат, имат много висока самооценка, огромна енергия и изпитват силен страх от нараняване или обида;

- При извършителите на различни по вид престъпления с агресивна насоченост, личностните характеристики формират три основни типа психомодели на действие: властен (който подчинява жертвата, чрез демонстрация и реализация на власт и контрол); страхлив тип: такъв, който пренася враждебното си отношение към всички свои събеседници, чрез акта на насилие и наранява или унищожава жертвите си, и садистичен тип – човек, който получава удовлетвореност от страданието и страха на жертвите си;

- Характерна личностова характеристика на девиантите според психолозите е агресивността, предизвикана от фрустрация от невъзможността им да постигнат определена цел. Това до голяма степен обяснява девиантността и отклоняващото се поведение. В тази връзка е необходимо да се изследва това кои фактори водят до агресия, каква е мотивацията (подбудите), силата на навика да се използва агресия при определени ситуации; ролята на задръжките и забраните на агресия; стимулиращи агресията фактори; както и възможностите за избор между няколко реакции на ситуацията.

Във фокусът на психологичните теории за девиациите е психопатът. Той е клинично определен като човек, който демонстрира липса на съчувствие към околните, отсъствие на вина и разкаяние за постъпките си. Психопатите са изключително импулсивни хора, те не планират действията си предварително. Техните девиантни прояви често

датират от най-ранна възраст. Нечувствителни са към болка, което би могло да е в резултат от процеса на социализация, когато са били насилвани в детството или имат история на отхвърляне от страна на родителите и близки в семейството. Някои психолози вярват, че детската психопатия се увеличава с тревожни темпове. Те наричат подобни деца „начинаещи психопати“ и смятат, че ще станат още по-опасни за околните, когато станат възрастни. Такива хора се научават да манипулират и използват другите за своя изгода. Смята се, че нямат развити чувства за привързаност и емпатия, които да им позволят да усетят и разберат болката на другите. Противно на това „малките психопати“ развиват редица негативни качества непочтеност, арогантност, нарцисизъм, безсрамие, безсърдечност, безчувственост. Приблизителният дял на психопатите сред населението е между 2 и 5%, а сред извършителите на престъпления е 10%.⁵

Психоанализата на Фройд

Неговата теория разглежда хората като асоциални по природа, продукт на неадекватна социализация, довела до отклонения в поведението в резултат на външните фактори.

Психоанализата е теория, анализ и терапия, развита от австрийския медик и невролог Зигмунд Фройд и продължена от други негови последователи и съмишленици. Също така тя е и термин от психологията и психотерапията. Психоанализата представлява един от методите на психотерапия, който започва да набира популярност и става широко разпространен в началото на XX век.

Психоанализата има три основни приложения:

⁵ По данни на криминалната статистика

- Като развиваща се система от представи за природата на човешката психика и в частност за развитието на личността и психопатологията;

- Техника за терапевтична интервенция при редица психични смущения;

- Метод за изследване.

В този смисъл с психоанализата се обозначават теории и методи, използвани за систематично обяснение на несъзнателните асоциативни връзки, определящи човешкото поведение и функции.

Всички основни теории и методи на психоанализата са създадени през последните десетилетия на XIX век от Зигмунд Фройд (1856- 1939).

В началото психоанализата в своята терапевтична част приема за основна задача разкриването на така наречените патогенни спомени, по-късно те отстъпват място на търсенето на частта от тези спомени, които се определят като „фантазия”.

В тясното си значение психоанализата на Фройд се отнася до специфичен вид терапия, при която пациентът изрича на глас мисли, фантазии и сънища, свободни асоциации, от които психоаналитикът (след като си води бележки) формулира несъзнателните конфликти, които предизвикват проблемите на характера и съществуващите симптоми на пациента. След интерпретацията им, психоаналитикът може да помогне на пациента в процеса на търсене на решения на тези проблеми.

Преобладаващите психоаналитични теории могат да бъдат групирани в няколко теоретични школи. Макар те да се различават концептуално, повечето от тях продължават да подчертават силното

влияние на несъзнателните елементи, засягащи психичния живот на хората. Най – общо ще се спрем на следните от тях:

Топографска теория

Според тази теория човешката психика се дели на три дяла: Id - То (принцип на удоволствието), Ego - Аз (принцип на реалността) и Superego - Свръх-аз, който представлява цензура между исканото от личността за удовлетворяване на желанията и влеченията и необходимостта от спазването на моралните норми и ценности и приетите в обществото закони. Топографската теория за първи път е описана от Фройд в книгата му „Тълкуване на сънищата“ (1899). Според тази теория психичният апарат на човека се разделя на три основни системи: съзнателно, предсъзнателно и несъзнателно. Те не са анатомични структури на мозъка, а по-скоро представляват душевни процеси. Въпреки, че Фройд е привърженик на тази теория до края на живота си, в един момент той я заменя със структурната теория (Фройд, З. 1993).

Структурна теория

Според нея, „То“ обхваща неосъзнатата, неорганизираната част от структурата на личността, която съдържа основните инстинкти. „То“ е несъзнателно по дефиниция и стои в пряка противоположност на „Свръх аза“. Според Фройд:

„То е тъмна, недостъпна част от нашата личност, малкото, което знаем за него, имаме от нашето изследване на работата на съня и конструкцията на невротичните симптоми, и повечето от това е с негативен характер и може да бъде описано само в контраст на Егото. Ние се доближаваме към То с аналогии: ние го наричаме хаос, котел, пълен с много възбуда... борба да си докара удовлетворение на инстинктивните нужди, уважавайки спазването на принципа на удоволствието“ (Фройд, З. 1933).

Еволюционно „То“ е предшественик на „Аз“-а; тоест психичният апарат започва своето функциониране още при раждането, като недиференцирано „То“, част от което после се развива в структуриран „Аз“. По този начин „То“:

„съдържа всичко което е унаследено, което е представено при раждането, което се установява в конституцията - над всичко, следователно инстинктите, които произлизат от соматичната организация и които намират първо физически израз тук (в То) във форми непознати за нас“ (Фройд, „Отвъд принципа на удоволствието“).

„То“ е отговорно за основните ни инстинкти като храна и вода, сексуален нагон и агресивни импулси. „То“ е егоцентрично и неморално, ръководено от принципите на болката и удоволствието. „То“ не е зависимо от времето, напълно нелогично, първично сексуално, инфантилно в своето емоционално развитие и не приема „не“ за отговор. Разглежда се като резервоар на „любовната енергия“ или либидото.

Аз или - его

Егото или Азът обхваща тази систематизирана част от структурата на личността, която включва защитни, оценъчни, осъзнаващи, интелектуално-когнитивни и изпълнителни функции. Осъзнатите чувства се намират в егото, макар не всички негови операции са съзнателни. Според Фройд:

„Егото е тази част от То, която е била изменена от директното влияние на външния свят... Егото изобразява това, което може да бъде наречен разсъдък и разум, в противоположност на То, което съдържа страсти... в своята връзка с То то е като ездач на седло, който се стреми да удържи превъзхождащата сила на коня; с тази разлика, че ездачът се опитва да го направи със своята собствена сила, докато егото използва взети назаем сили.“ (Фройд, 3. 1923).

В теорията на Фройд, Аз-ът има посредническа роля между „То“, Свръх аз-а и външния свят. Неговата задача е да намира баланса между примитивните нагони и реалността, като целта му е да задоволи „То“ и „Свръх аз“-а.

Свръх аз-ът

„Свръх аз“-ът побира тази организирана част от личностната структура, предимно, но не изцяло несъзнателна, която включва индивидуалните его представи, духовни цели и друго психично представяне (най-общо наричано „съвест“), което осъжда и забранява неговите или нейните инстинкти, чувства, фантазии или действия.

Теорията на Фройд прави извода, че „Свръх аз“-ът е символична интернализация на фигурата на бащата и приетите обществени правила. Основното задача на „Свръх аз“-ът е да бъде в постоянна опозиция на желанията на „То“-то и неговата агресивност по посока на „Его“-то, защото техните цели са противоположни. „Свръх аз“-ът действа като „съвест“, поддържаща чувството за морал и забрана на съществуващите табути. Той се формира в края на Едиповия комплекс и се изгражда от идентификацията с интернализираната бащина фигура.

„Его“ психологията отначало е предложена от Фройд в „Задръжки, симптоми и тревожност“ (1926). Тя включва идеи за самостоятелните функции на егото: душевни функции, които са независими по произход, от вътрешнопсихичните конфликти. Такива функции включват: сензорно възприятие, двигателен контрол, символично мислене, логическо мислене, реч, ориентация, абстрактност, интеграция (синтез), концентрация, съждение относно опасност, тестване на реалността, адаптивна способност, вземане на решения, хигиена и самозапазване. Фройд отбелязва, че задръжката е метод, който психиката може да използва при необходимост, като прилага всяка една от споменатите функции, с цел да избегне болезнени емоции. В здравата социализирана личност е налице

състояние на „балансиран конфликт” между То, Азът и Свърхазът. Балансът се изразява в установяване на оптимално ниво на противопоставяне на трите компонента на личностната структура, в резултат на което болезнените емоции и външните санкции спрямо реализираното поведение са сведени до минимум (Фройд, 3.1926).

Теорията за конфликта

Тя представлява осъвременяване и преоценка на структурната теория на Фройд, която премахва някои по-тайнствени черти на структурната теория, като разкрива например къде се намират потиснатите мисли. Конфликтната теория се вглежда в това как емоционалните симптоми и характерови особености представляват сложни за решаване на душевните конфликти. Тази ревизия на структурна теория (Freud, 1923;1926) премахва приетите вече схващания за фиксирани То-Аз-Свърх аз и на тяхно място постулира несъзнателните и съзнателните конфликти сред желанията (контролиращи, подчиняващи, сексуални и агресивни), срам и вина, емоции (особено тревожност и депресивни чувства) и защитни операции, които изключват от съзнанието някои аспекти на другите. Освен това, теорията твърди, че здравословното функциониране на личността до голяма степен е предопределено от разрешаването на конфликтите.

Неврози и девиантно поведение.

Неврозата като понятие е възприето от Зигмунд Фройд. Неврозите са функционални разстройства, чиито симптоми символизират психичен конфликт с най - чест произход от детството, който е изтласкан в подсъзнателното. В списъка на неврозата от психоаналитична гледна точка влизат и натрапливата невроза и хистерията, към които могат да се прибавят и актуалната невроза, включваща в себе си страховата невроза, неврастенията и психоневрозата. Последната обхваща преносната и нарцистичната невроза. Невротичните състояния са много широко

разпространени и биха могли да засегнат всеки човек в различна степен, в зависимост от моментното му психично състояние.

По принцип невротикът се чувства дискомфортно, неуверен е в социалната си роля, агресивен е по отношение на другите или към себе си (с опити за самоубийство), страда от разстройства на съня (безсъние или хиперсомния), може да има сексуални разстройства (фригидност или импотентност). Често срещани невротични състояния са хистерията, пироманията, анорексията, перфекционизмът, злоупотребата с различни психоактивни вещества - алкохол и наркотици.

Всички невротични симптоми са типичен израз на вътрешна драма в психиката на личността, която се разиграва и е налице неспособност тя да бъде овладяна. Според психоаналитичната теория вътрешният конфликт, който противопоставя инстинктите на „То“, на моралните инстанции (на Свръх Аз-а), предизвиква тревожност, срещу която индивидът се бори, като мобилизира някои неадекватни защитни механизми:

- Невротиците са нервни, страхливи и свърхконформни;
- Неврозите могат да предизвикат неагресивни девиации – сексуални перверзии, свързани със сексуална възбуда (фетишизъм, ексхибиционизъм);
- Природата на неврозата не е еднаква с тази на психозата, тъй като болният осъзнава състоянието си, а психотикът си построява въображаема делирна реалност, която приема за реално съществуваща.

Психози

Психозата е състояние, при което личността в известна степен е загубила връзка с действителността. Това означава, че човек не разсъждава ясно и вярва в неща, които в реалността не съществуват. Когато някой има

такива усещания и възприятия, казваме, че той е в психотичен епизод. Като заболяване психозата влияе пряко на мислите, но също така може да засегне настроението и поведението.

Характерните симптоми на психозата са:

Объркано мислене. Мисленето на болния става неорганизирано и объркано. Той трудно се концентрира, не може лесно да следи разговор, изпитва трудности и със запомнянето. В дадени моменти мислите могат да се ускорят или забавят. Понякога няма логика между казаните думи и фрази.

Фалшиви вярвания. Това е много специфично за хора, които са в психотичен период. Заболелият вярва в неща, които не са истина. Убеждението в тези неща е толкова силно, че нищо не е в състояние да промени мнението му.

Халюцинации. Някои хора, които са в психотичен епизод е възможно да виждат неща или да чуват хора, които не съществуват в действителност. Най-често проявяваните халюцинации са чуването на различни гласове.

Промяна в чувствата. Много често чувствата се променят без видима причина. В психотичен период човек би могъл да се чувства странно или откъснат от околния свят. В тази връзка промените в настроенията са чести, като варират от силно приповдигнато настроение до депресивни състояния.

Промяна в поведението. Болните в психотичен период могат да имат необяснимо поведение. Те могат да се смеят без причина или да са ядосани без конкретен повод. Възможно е и да демонстрират приповдигнатост или хиперактивност. Някой човек в психотичен период може да се обърне за помощ към полицията, защото смята, че го следят и е в опасност или да спре да се храни, тъй като е обзет от тревога, че може да

бъде отровен, т.е. налице са параноични мисли. Симптомите като цяло са различни за отделните хора и могат да се променят във времето.

Какво причинява психоза? Все още учените не са дали категоричен отговор на този въпрос. Обикновено психозата се появява при стрес, резки и значителни промени в живота на човека, както и в резултат на използване на различни психоактивни вещества, често наркотици. Някои хора се справят с тези състояния, други не могат, в резултат на което се появяват различните психози. Това, което учените са установили със сигурност е, че психозата е причинена от химически дисбаланс в мозъка, а този дисбаланс може да бъде коригиран с медикаменти.

Алкохол и лекарства

Известно е, че алкохолът, лекарствата и наркотиците могат да бъдат пряка причина за появата на психоза, както и да предизвикат симптоми, които наподобяват психозата. Други медикаменти могат да прикрият от своя страна симптомите на психозата, с което да се забави лекарската намеса.

Видове психози:

- **Психоза, появила се при спирането на определени медикаменти, наркотици, алкохол.** Понякога тази психоза преминава бързо, а друг път е необходим дълъг възстановителен период.

- **Реактивна психоза.** Тя представлява внезапна поява на симптоми на психоза, при силна, стресова ситуация в живота на човек. Симптомите понякога могат да са много тежки, но в повечето случаи настъпва бързо възстановяване.

- **Шизофрения.** При шизофренията като основен фактор можем да открием фактора време. Когато симптомите на психоза присъстват повече от шест месеца, тогава говорим за шизофрения. Много хора с шизофрения

водят нормален живот, при прием на медикаменти, а някои от тях дори успяват да се излекуват напълно.

- **Шизофренно разстройство.** Този вид разстройство има същите симптоми, както при шизофренията, но продължава по-малко от шест месеца, което го различава от нея.

- **Халюцинации.** Това разстройство е свързано с вярвания в неща, които не съществуват в реалността, най - често виждане на хора и чуване на гласове.

- **Биполарно афективно разстройство /маниакално депресивно разстройство/.** Това разстройство предизвиква много резки колебания в настроението, респективно в поведението на болния. Тези настроения, са свързани с хиперактивност и прекомерна енергия, редувани с периоди на депресия и потиснатост. В депресивните периоди могат да присъстват и психотични симптоми на халюцинации, като чуване на гласове, които да подтикват страдащите към самоубийство или да им внушават например, че са известни личности.

- **Шизоафективно разстройство.** При това разстройство се наблюдават периоди на промени в настроението, а в други случаи проява на психотични симптоми. Това състояние има характеристики на афективно разстройство и на шизофрения, като липсва рязка граница между тях.

- **Психотична депресия.** При това състояние болният изпитва както тежка депресия, така и психотични симптоми, т.е. налице са клинични прояви на психоза.

- **Психотичните симптоми** обикновено включват халюцинации, налудничави мисли, чести промени в поведението, чувствата и настроението, които не отговарят на очакваните за конкретни житейски ситуации.

- **Психотичните симптоми** могат да се дължат на честа, хронична употреба на алкохол, наркотици, травми на главата, деменция, различни физиологични заболявания, най - често свързани с увреждане на централната и периферната нервна система, шизофрения, биполарно афективно разстройство, obsесивно-компулсивно разстройство, следродилна депресия, енцефалит, болест на Алцхаймер, болест на Кройцфелд-Якоб и други.

Основната критика на връзката между психози и девиантно поведение е, че психиатрите винаги могат да посочат „доказателства”, с които да покажат, че определени състояния на личността са довели до съответното девиантно поведение.

Критиката твърди, че психиатричните обяснения на причините за девиантното поведение размиват линията между заболяване и сравнително леки поведенчески отклонения от нормите. Така девиантното поведение става критерий за диагноза за умствени аномалии. В този смисъл девиациите от нормите като незаконно поведение, каквито са криминалните отклонения, понякога са доказателство за заболяване или умствени аномалии. По много широк кръг от заболявания практикуващите психиатри не са постигнали единомислие относно природата на психичните разстройства (Златанова, В. 2017:7-19).

За педагогичния подход девиантното поведение е отклонение от приетите в семейството, ученическият колектив и училището, като институция, нравствени и културно-битови ценности, с които всяко дете, като член на общността, е длъжно да се съобразява, затова те имат задължителен характер. Усвояването на съществуващите норми е крайно необходимо за социалното развитие на децата, поради което именно в училищната среда ежедневно се следи за това и се налагат съответни санкции на нарушителите. Формата на наложената санкция винаги се съобразява с възрастта на нарушителя и регламентираните, чрез

нормативен документ наказания, съобразно вида и степента на извършеното нарушение. Поради тази причина възпитателната работа на всички учители, както в класните, така и в извънкласните форми на обучение, е приоритет в учебните заведения.

Криминологичният подход разглежда девиантното поведение като следствие от нарушаването на правни норми в конкретна обществена среда, в която те са утвърдени чрез съответни законови актове. Правонарушенията на непълнолетните се определят като противообществени прояви, ако за деянията си те не са наказани в съда като престъпления, чрез осъдителна присъда и са признати за виновни. В първия случай извършителите на девиантни прояви се наричат от закона малолетни (до 14 години) и непълнолетни (до 18 години) правонарушители. В повечето случаи съществува връзка между девиантността при децата и криминалното поведение при пълнолетните лица. Извършителите на престъпления в зряла възраст, нерядко, са имали девиантни, противообществени прояви и като малолетни или непълнолетни преди това. Пълният и адекватен анализ на едно криминално деяние изисква и проследяване на предходни девиантни постъпки и действия от страна на лицето извършител, както и мотивите за тях. Само така би могло да се даде ясна представа за причините за извършването на девиантната проява и нейният механизъм.

Интересна е и теорията на Чезаре Ламброзо - криминолог. Според него някои хора се раждат девианти, други не. Особено в началото на своите трудове, той се фокусира върху наследствеността като причина за отклонение и счита, че външните фактори имат ограничено влияние. Според Ламброзо типовете девиантни личности могат да се разпознаят по формата на черепа – повечето престъпници са дегенерати, дефектни, биологично увредени. Той открива и влияние на наследствеността спрямо престъпните наклонности на личността, като изследва родословието на различни правонарушители. Тези аргументи обаче нямат доказателствена

сила, защото наследствените влияния не могат да бъдат отделени от въздействието на средата (Ломброзо, Ч. 1999).

Като специфично социално поведение, девиантността е обект на изучаване от самостоятелна научна област, наречена Девиантология, в предметната област на която се изучава: девиантното поведение като отделен поведенчески акт, генезисът на девиантността и нейното развитие, механизмите на индивидуалното девиантно поведение, реакциите на обществото към девиантността и различните видове отклонения (девиации) (Гипинский, Я.И. 2004).

Изучаването на отклоненията в поведението се основава на две различни гледни точки: първата от тях разглежда девиантността като изключение, но същевременно и като консистентна вариация на статистически норми, а втората като следствие от специфични събития от житейската история на човека. Първата представя девиантното поведение като необичайно явление по отношение на голям брой хора в обществото и включва: ниски или много високи нива на интелигентност, нехарактерни личностни модели, необичайна повтораемост на дадено поведение. Втората разглежда девиантността като определена от появата на критични събития в живота на човека или необичайни модели с голям интензитет, характеризиращи психични заболявания и насилие (Корсини, Р. 1998).

И двете гледни точки включват ситуативността на девиантните деяния, определящи насочеността на поведението в даден период от време или възрастов период на човека. Девиантологията поставя широк спектър в анализа на девиантността, като я разглежда обобщено като биологично, социално или психологично обусловена. Експерти по генетика и неврология и свързаните с тях биологични науки в САЩ, успешно развиват идеи за перспективи в поведението на базата на вродени физически и психически аномалии, включително и лекарствени реакции на

развитието (интоксикации, хиперхормоналност). Науката насочва вниманието си и върху значението на човешките взаимодействия върху формирането на личностните нагласи, мотиви и ценностни системи, като фактори за проява на асоциалност: насилие над деца, отхвърляне или отказ от грижи от страна на родителите, сексизъм и др. Липсата на общоприета теория, която да постави девиантното поведение в “теоретична рамка“ и наличието на различни теории и разбирания, несъмнено определят перспективността и необходимостта от развитието на девиантологичното знание за в бъдеще.

Всеки от тези подходи има своето място в обяснението на отклоняващото се поведение и причините за неговата поява. Самата девиантност съществува в два контекста: от една страна тя представлява характеристика на индивидуалното поведение на личността, а от друга като социален феномен. Тя обозначава личност с характерни индивидуални или възрастови особености, които са детерминирани от нейните психофизиологични характеристики и възможността те да се проявят, в нейното поведение, в конкретна социална среда. Девиантната личност не е само биологичен индивид или социален компонент или носител на психологични конструкции - тя е био-психо-социално детерминирана, което означава, че подходът при изучаване и анализиране на девиантните прояви и постъпки би следвало да се основава на научна междудисциплинарност. Многоаспектността на анализа е признак за по-обстойно и пълно изследване при откриване на причинната обусловеност за тях (Манчева, Р. 2017:59-71).

2.3. Видове девиантни прояви. Причини, фактори и условия за възникването им.

При изучаване на девиантните прояви, е много важно да бъде дадена яснота относно видовете девиантни прояви, причините, факторите и условията за тяхното възникване. По своята същност, девиантните

прояви са многобройни, което изисква един много задълбочен анализ и внимание.

Видове девиантно поведение.

Още в древността гръцките философи подлагат на анализ моралните характеристики на хората. Векове по - късно хората, заедно със създаването на социалните норми правят и класификации на това поведение, което не ги включва в себе си или ги отхвърля. Разделението на видовете поведение, обаче, приоритетно се свързва с наименованието на самата норма и се отнася в по-голяма степен за възрастните. Само в педагогиката девиациите в поведението се свързват с децата и подрастващите, от гледна точка на затрудненията, които придружават процеса на възпитание. Засилен интерес към категоризирането на отклоняващите се форми на поведение проявяват различни по професия специалисти – юристи, лекари, криминолози и доста по-късно психолози. Освен това създадените понятия, за отклоненията в поведението, се приемат и използват от психологичната наука, поради което в нея липсва единна класификация. Класификациите, които конкретизират типовете девиантно поведение при младите хора не са много.

Руският невролог А. Личко (1983) след като продължително време изследва и анализира акцентуираните черти на характера, прави извода, че девиациите в поведението имат отрицателни последици за социалното развитие на подрастващите и младежите и делинквентността към малки противообществени действия (хулигански прояви, бягства от училище, приобщаване към асоциална група, насилие върху по-малки деца и животни и др.), не води след себе си наказателна отговорност. По своята същност тези прояви противоречат на морала и общочовешките ценности, но имат ниска степен на обществена опасност, поради което се определят като аморални. А. Личко дефинира като аморално поведение с противообществена проява, имаща антисоциален характер и насоченост към саморазрушаване на личностните качества на хората. Възприемането

на такива действия като допустими, води до деморализиране на личността и е благоприятна предпоставка за криминализиране на нейното поведение (Личко, А.Е. 1983).

След като отчита тази неблагоприятна тенденция, свързана с поведението на младежите, Г. Петков успешно предлага стъпаловидно структуриране на отклоненията в поведението, от гледна точка на неговата насоченост. То се представя чрез четири надграждащи се вида:

- социално неадекватно поведение, което се изразява в пълно несъответствие между индивидуалното поведение на личността и обществените изисквания за него. Наблюдава се при различни психосоматични дефекти, умствена изостаналост, невротични деца, чиито първични страдания имат трайно отражение върху личността. Нарушенията често представляват импулсивни (емоционално повлияни) постъпки и суицидни прояви;

- асоциално поведение – в своята същност то е опозиционно и демонстративно поведение на подрастващите, което се изразява в отхвърляне или незачитане на законово регламентираните правила и норми за функциониране на социалния живот. Асоциални подрастващи са тези, които участват в колективни отклоняващи се и делинквентни прояви. Участието им в тези прояви обикновено е под влияние на техните връстници, а въвличането им в асоциалната дейност е стихийно. Дори след като ясно осъзнаят смисъла на това, което планират да извършат и негативните последици за себе си, те поемат риска, въпреки, че ще бъдат санкционирани;

- противообществено поведение – то включва незначителни по своя характер нарушения на обществения ред и нормативни изисквания, посегателство спрямо собствеността, личността, (кражби, побоища, хулигански прояви, унищожавания и повреждания на имущество и др.).

Тези прояви се извършват импулсивно, в някои случаи под влияние на обкръжението. Членовете на такива криминализирани групи са подчинени на строги изисквания и правила за единство и съзнателно изпълняват конкретни планирани в групата действия, чрез които се нарушават не само морални, но и правни норми;

- **делинквентно поведение** – това поведение се осъществява от юноши с трайна асоциална насоченост, повтарящи се във времето противообществени деяния. Тази форма на отклоняващо се поведение отразява престъпното детско поведение - организирано, замислено и реализирано като съзнателно деяние (Петков, Г. 1998).

Разгледаната типология може също така да се представи и като процес на степенуване на отклоненията в поведението на подрастващите. Въпреки, че има условен характер, тя ни дава представа за етапите, през които преминава социално-психичното развитие на личността с отклоняващо се поведение. Девиациите се трансформират, дори и за кратък период от време, в своеобразен модел на асоциално отношение на подрастващия към обществената действителност, към себе си и към околните.

Влиянието на девиантното поведение в обществото е двупосочно: от една страна то е заплаха за устойчивостта на всяка отделна общност, а от друга то е сигнал и стимул за промяна във функционирането на социалната практика и регулиране на обществените отношения.

Усилията на обществото ограничаване и преодоляване на девиантното поведение реално допринасят за развитието на тези отношения. Това почти винаги е свързано или с по-малки, или по-големи промени в нормативната система на обществото и държавата като цяло. Тогава, когато противодействието на девиантността и делинквентността са адекватни, се стига до промяна на нормативната уредба. За едно с това, макар и за по - дълъг период от време, се променят и културно-битовите

норми. В общественото съзнание постепенно се достига до убеждението, че крайните форми на консерватизъм не помагат на възпитателната работа с подрастващите, а по-скоро пречат на този важен процес. **Следващата класификация се основава на:**

- **дезадаптивно поведение**, което включва поведение в дадена ситуация, по отношение на която може да се използва по-рационален способ на поведение или обобщена характеристика, определяща затруднения в социалната адаптация към изменящи се условия;

- **асоциално поведение**, в чиято основа стои вербализирания асоциален или антисоциален мотив и може да бъде охарактеризирано като поведение, нарушаващо общоприетите социални норми;

- **неадекватно поведение** – понятието идентично, по обем, с понятието девиантно или отклоняващо се, отнасящо се най-вече до стереотипното поведение и най-малко до нестандартното, динамичното и многофакторното;

- **деструктивно поведение**. Този вид девиантно поведение е съпровождащо се с разрушение или саморазрушение на социални норми и стереотипи, разрушение на взаимоотношения в смисъла на възможен изход от междуличностни отношения, разрушение в аспекта на деградация на личността. Деструктивността на личността и нейната деградация имат преди всичко вътрешен характер. Когато преминат навън, проявата им преминава в девиантност, делинквентност и други видове отклоняващо се поведение;

- **конфликтно поведение** – терминът се употребява в два смисъла: като качество на личността, обща склонност към поведение в неутрални ситуации с конфликтно съдържание или поведение, предизвикващо конфликти, при това не непременно осъзнато и като поведение в хода на конкретния конфликт. Конфликтното поведение, не е обаче отделен вид

отклоняващо се поведение, защото по своята същност много се доближава по съдържание до агресивното (Хомич, А. 2006:22).

- поведение, основаващо се на хиперспособности като отклонение встрани от дарбата в дадена област, често съпровождащи се с девиации във всекидневието. Това поведение се свързва с психически отклонения, а не с поведенчески, затова се отделя като част от състава на психопатологичния вид поведение (Менделевич, 2005:23).

Е. В. Змановская разглежда девиантността във връзка със социалните норми, като съвкупност от очаквания и изисквания, които поставя социалната общност (организация, клас, група, общество) към своите членове, с цел регулация на дейността и отношенията. В зависимост от вида на нарушените норми и негативните последствия, от отклоняващото се поведение, тя предлага собствена класификация, включваща:

- антисоциално поведение – противоречащо на социалните норми, заплашващо социалния порядък и благополучието на околните. Това определение влиза в определението и за делинквентност;

- асоциално поведение – отклоняващо се от изпълнението на съществуващите моралнонравствени норми. Не всички действия, които са забранени от закона, имат наказателен характер;

- автодеструктивно поведение – поведение, свързано преди всичко с причиняване на вреда на себе си, на собствената личност и организъм. Автодеструктивността е предизвикана от други видове девиантно поведение – например алкохолно зависимият човек започва да се разрушава като личност, както се саморазрушава и престъпната личност с течение на времето (Змановская, Е.В. 2004).

Съобразно специфичните характеристики на поведенчески отклонения, може да се открият следните степени на задълбочаване на девиантността:

- **деструктивно поведение** – поведение, разстройващо процеса на междуличностно общуване и взаимоотношения, характеризиращо се с нормативно неукорими, но социално неприемливи характерови особености на личността: несъобразителност; нетолерантност; заядливост; импулсивност, късо-съединителна поведенческа реактивност и избухливост; празнодумие; митомания и склонност към лъжа; интригантство и поведенчески манипулации и т.н. привидно просоциални, но нежелателни форми на общуване и взаимоотношения;

- **асоциално поведение** – отклонение в развитието на личността, предполагащо нарушение на моралните и общоприетите социални норми;

- **антисоциално поведение** – отклонение в развитието на личността, предполагащо нарушение както на моралните и общоприетите социални норми, така и на правните норми: криминално наподобяващо поведение; форми на зависимости, сексуална дезориентация, злосторничество, незачитане на човешко достойнство, дискриминационно отношение; религиозна вражда, клевети, злепоставяне, дребни хулигански прояви и др.;

- **делинквентно поведение** – поведение в нарушение на нормативно регламентирани правила (закони, правилници, разпоредби): противообществени постъпки; нарушение на административните норми, гражданско-правни норми; ведомствено-управленски норми, права на човека и т.н.;

- **криминално поведение** – поведение в нарушение на наказателния закон, съставляващо престъпно посегателство и/или престъпление (Георгиев, Г. 2018:7-8).

При анализа на основните видове девиации може да се следват и следните два подхода: съобразяване с официалното деление, отразено в документи и отнасящо се до формалните им

характеристики, и деление по съдържателни характеристики на проявите.

I. Подход

Деление според статистическите анализи (НСИ, ЦКБППМН):

1) Противообществени прояви. Съгласно допълнителните разпоредби на ЗБППМН „Противообществена проява е деяние, което е общественоопасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“.

2) Престъпления. В глава втора на Наказателният кодекс на Р. България е изведена дефиницията за престъпление, а именно „престъпление е това общественоопасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо“.

II. Подход Деление по съдържателни признаци: характер, честота, обект и степен на обществена вреда на проявите:

1) По характер - всички частни случаи

2) По честота

а) случайни, единични

б) епизодични

в) трайни

3) Според обекта

а) вредни за самата личност

б) за най-близкото обкръжение

в) девиантно поведение в референтната група

г) засягащи по-широк кръг хора

д) вреди на имущество

е) спрямо животни

4) По степен на обществена вреда

а) деяния с ниска степен на обществена вреда

б) с висока степен

- посегателства върху личността

- посегателства върху имущество

- посегателства върху обществения ред

Според отделните признаци всяка девиация може да бъде отнесена към различни групи, различните по характер девиации могат да попаднат в еднакви групи, определени девиации да са взаимосвързани и взаимнообусловени, както и да преминават от една група в друга. Определяща в случая е ситуацията на проявлението им. В практиката рядко една девиация съществува самостоятелно (Манасиева, Т. 2010:27-28).

Според Емилия Рангелова най-често срещаните отклонения сред учениците са свързани със следното: нарушения на дисциплината в училище, системни бягства от училище и закъснения, проява на грубо отношение към съучениците и учителите, пушене, унищожаване и повреждане на училищната собственост, кражби, системна употреба на алкохол и наркотици. При извършването на девиантни прояви от страна на децата, силно впечатление правят качества като егоизъм, грубост, жестокост и завист. В тези случаи става въпрос за девиации, в основата на които лежат агресивността и липсата на хуманно отношение от страна на извършителя. При петокласниците се наблюдават най – често следните прояви: побой, грубо отношение към момичетата и съучениците, унищожаване и повреждане на училищната собственост, кражби и нарушаване на училищната дисциплина. При шести клас съществува

затруднение при определяне на преобладаващ конкретен вид извършвани девиантни прояви. При седмокласниците най – често извършваните прояви са: кражбата, закъсненията за училище, грубото отношение към съучениците, пушенето, хазарта и нарушаването на дисциплината. За осмите класове най – честите девиации са: рушенето на училищната собственост, грубо отношение към учителите, пушене, закъсняване за училище, бягство от час и употреба на алкохол. В девети клас често се употребяват наркотици, алкохол, извършват се кражби, хазарт, грубо държание с учители, бягство от час. В десети клас на първо място е бягството от час, следвано от пушене, хазарт, закъснения за час, недисциплинираност. При учениците от единадесети и дванадесети клас най – честите девиации са употребата на алкохол, наркотици, бягство от час, хазарт, закъснения за училище, пушене и други. От изброените девиантни прояви, е видно, че важна роля за тяхното възникване играят възрастовите особености при децата. За всяка възраст са специфични определени видове отклонение, дори понякога да се повтарят с времето (Рангелова, Е. 2011:11-13).

Класификациите на видовете девиантно поведение съдържат обосноваване на различни форми и степени на неговото отклонение. Когато възприетите действия се сравняват с моралните норми, поведението се оценява като несъответстващо или неприемливо и затова извършителя на тези прояви се определя като лош, невъзпитан, неморален и агресивен. От гледна точка на социокултурните норми това поведението е конфликтно, социално неадекватно, дезадаптивно и асоциално, а според правните норми – обществено опасно, противообществено и престъпно.

Спрямо социалното развитие и израстване на личността, поведението е деструктивно, защото има негативно влияние върху изпълнението на социалните роли и възможността за пълноценно социално функциониране на човека. Индивидуалното отношение към

деструктивността предопределя автодеструкция, която може да има както осъзнат, така и неосъзнат характер (Манчева, Р. 2017:47-52).

Конкретно девиантните прояви при подрастващите могат да бъдат изброени по следния начин: това са агресивни и насилствени изяви на личността, наркомании, самоубийства, зависимости от алкохол, наркотици, храна, скитничество, ранно полово общуване, бягство от вкъщи и училище, аморален начин на живот; склонност към употреба на наркотични и токсични вещества; педагогическа занемареност, изоставане и отпадане от обучение; нарушения във взаимоотношенията между деца, техните връстници и възрастни, побоища, скандали; включване в криминални групи и извършване на различни по вид престъпления (участия в кражби, грабежи, унищожавания и повреждания, извършване на насилствени и хулигански действия) склонност към суицидни действия. Всички те са едновременно предпоставка и резултат от нарушена адаптивност на младата личност към социалната среда.

Голям интерес предизвиква въпросът за причините, факторите и условията за поява на девиантните прояви.

Според Т. Минев детерминиращите фактори, провокиращи детската престъпност и посегателствата върху децата могат да се групират в следните няколко направления:

- **социално-икономическата криза** и съпровождащата я безработица, липсата на средства за препитание, социално слаби семейства;
- **ниският жизнен стандарт** на значителна част от населението (етнизация на престъпността);
- **недостатъчен социален контрол** /анонимността на извършителя/;

- **деструкция на ценностната система** и моралните регулатори (безкритичен достъп до материали с порнографско и подбуждащо към насилие съдържание);

- **занемарена микро и макросоциална среда**, криминогенна приятелска среда, безотговорност на родителите, кризата и отчуждението в семейството;

- **необхващане, отпадане и бягство от училище, безнадзорност;**

- **социално-психични особености на малолетните и непълнолетните**, саморегулация и самоутвърждаване в младата възраст;

- **ненавременно и недостатъчно санкциониране на противоправните деяния**, ширещо се чувство за безнаказаност.

Субективните и обективните причини за девиантното поведение на малолетните и непълнолетните лица определят структурата и тенденциите на тяхната престъпност. Характерни за криминогенната обстановка са:

- **кражбите и грабежите** (на лично и обществено имущество, джебчийските кражби, кражбите на проводници и цветни метали, кражбите на МПС, части и вещи от тях, кражбите на хранителни продукти);

- **престъпленията против личността** (отличават се с нарастваща агресивност и жестокост);

- **изнасилвания и блудства.**

В структурата на престъпните прояви и девиации все по-широко място заемат:

- **отпадането и бягството от училище**, необхващането от училището;

- **бягството от дома**, скитничество и просия;

- **наркоманията, алкохолизмът;**

- проституцията;

- участието в “криминогенни” религиозни култове.

Характерно за извършителите на криминалните и девиантните деяния е тяхната ранна възраст, свързаната с нея психическа неустойчивост, липса на формирана воля, ограничен социален опит и неясни морални ценности. Статистиката очертава съществена разлика в броя на престъпленията и броя на извършителите, като определя сериозна тенденция за увеличаване на абсолютния брой на престъпленията извършени от две и повече лица (т.е. увеличаване на груповата престъпност при непълнолетните и малолетните).

Като следствие от забързания начин на живот и ангажиране с всекидневни грижи за препитанието и оцеляването, през последните години се наблюдават притеснителни тенденции, свързани с развитието на подрастващите:

- увеличаване броя на извършителите на девиантни прояви от малолетните и непълнолетните;

- понижаване на възрастовата граница на извършителите;

- увеличаване на делът на груповата престъпност /особено опасна е тенденцията за съизвършителство, при което се предава престъпен опит/;

- висока криминална активност на лица от ромски произход;

- повишава се броят на водените на отчет в Детска педагогическа стая;

- увеличава се броя на маловръстните, като жертва на престъпление и насилие. Увеличава се и броят на деца, жертви на посегателства. Факторите, които провокират това явление се свеждат до: липса на родителски контрол, ниска социална култура, леко поведение и предизвикателно поведение, любопитство. Продължава използването на

деца за просия, проституция, участие в порнография (Минев, Т. 2012:122-124).

Според С. Будева (2002), за да се направи описание на рисковите фактори, които влияят за появата на девиантно поведение и прояви, е необходимо да се използват различни деления по групи. Първото деление на причините е на следните главни категории:

- **Културални променливи**, които влияят на всеки индивид;
- **Индивидуални променливи**, които оказват влияние върху децата и повишават тяхната уязвимост.

Културалните фактори от своя страна могат да бъдат диференцирани на фамилни, училищни, приятелско обкръжение, обществени, национални. Освен това те включват и зависимости като: променящи се социални норми, нарастване броя на разводите, социална мобилност, насилие в медиите, както и приемане на модела на поведението на насилие.

Рисковете на приятелското обкръжение и на обществото са лесен достъп до оръжие и дрога, наред със законите на обществото и нормите, благоприятстващи тяхното използване, както и голяма мобилност, слаба подкрепа от обкръжението и сериозната икономическа и социална депривация.

Сред училищните фактори са ранното и постоянно общуване с връстници с девиантно поведение, неуспехи в началното училище, липса на задължение в училище.

Фамилните рискови променливи са семейства в риск, конфликтни семейства, негативни взаимоотношения между родителите и родителско отчуждение.

Индивидуалните фактори основно включват невъзможност за социална адаптация, дезорганизация, неспазване на морални и правни норми, склонност към проблемно поведение и ранно проявление на такова.

В тази дръзка, като важни рискови фактори за възникване на отклоняващо се поведение и девиантни прояви при децата трябва да се изведат проблемните и хаотични семейства, злоупотребата с различни психоактивни вещества и алкохол, некомпетентно възпитание, пренебрежение, физическо, психическо или сексуално насилие, негативно отношение в училище и агресия.

Следващо деление на факторите е диференциация им в пет главни категории:

1. Индивидуални фактори:

- Психически и физически нарушения;
- Хиперактивност, проблеми с концентрацията, поведение на поемане на риск, безпокойство;
- Агресивност;
- Ранни прояви на насилническо поведение;
- Включване в различни форми на асоциално поведение;
- Нагласи и вярвания, предразполагащи към девиантно или антисоциално поведение.

2. Семейни фактори:

- Родителска криминалност;
- Малтретиране на децата;
- Неефективно управление на семейството;
- Ниско ниво на родителско включване;
- Слаба семейна обвързаност и семейни конфликти;
- Родителски нагласи, предразполагащи към употреба на дрога и насилие;
- Раздяла между родители и деца;

3. Училищни фактори:

- Академични неудачи;
- Слаба връзка с училището;
- Бягство и изключване от училище;
- Честа смяна на учебни заведения;

4. Фактори, свързани със съучениците:

- Участие в банди;
- Девиантно поведение на братята или сестрите;
- Девиантно поведение на приятелите;

5. Общество или приятелско обкръжение:

- Бедност;
- Неорганизираност на обществото;
- Наличие на дрога и оръжие;
- Съквартилци, включени в престъпно поведение;
- Расови предубеждения и подлагане на насилие

(Демирева Т., Будева С., 2002:49-59).

Подрастващите с ранни прояви на отклонения в поведението тръгват на училище с тези поведенчески модели, които са установени благодарение на вече изброените рискови фактори. Тези проблеми се увеличават, тъй като негативното поведение спрямо връстниците и учителите води до отхвърляне на детето с поведенчески отклонения. Отхвърлянето в случая се явява ключов стадий в развитието, което от своя страна води до отказ от училище и делинквентност.

Други фактори, които оказват влияние за развитието на отклоняващото се поведение и девиантните прояви са:

Ранна депривация и травма

Родителска депривация – тя се отнася до липсата на адекватно внимание и взаимодействие с родителите през периода на формиране на детската психика. Последствията от това могат да се интерпретират от няколко психо – социални гледни точки.

Институционализация – отнася се към недостига на топлина и физически контакт, като емоционална, интелектуална и социална стимулация. Ефектите включват общи препятствия във взаимоотношенията с околните.

Депривация и злоупотреба в дома – това се свързва с неадекватни грижи в домашната среда. Може да включва физическо пренебрегване, липса на любов и привързаност, negliжиране, не проявяване на интерес към важните за детето дейности, противоречиви и непоследователни наказания, неуважение на неговите чувства и права.

Травма в детството – терминът се използва, за да опише всяко преживяване, което причинява сериозен психологически дискомфорт на личността. Детските травми оставят психологически рани, които могат да не „зараснат“ никога и често са причина за по – нататъшното функциониране на човека. Пример за това е преживяване на смърт на родител в ранна детска възраст или развод на родителите.

Депривация във възпитанието – често депресията в детска възраст се свързва с дисфункционални семейства или с неадекватни взаимоотношения с връстниците. Дори при отсъствието на сериозна депривация или травма в ранна възраст, отклоненията във възпитанието могат да имат силен ефект относно последващата възможност на детето да се справя с някои проблемни ситуации. Например депресираните родители могат да бъдат причина за увеличаване риска от депресия и при своите деца, както и липса на необходимите копиращи умения. Стилът на възпитание също може да стане причина за отклонения в поведението на детето. Може да се даде пример с родители с авторитарен стил, при които се наблюдава завишен контрол и липса на топлина. Такова родители имат деца, при които са налице тенденции да се намират в противоречия с околните, тези деца често са раздразнителни и капризни. Ако са използвани физически наказания, резултатът в поведението им е склонност към проява на агресивно поведение и извършване на агресивни прояви.

Патогенна структура на семейството – това е сериозен рисков фактор, който увеличава уязвимостта на индивида към стресови ситуации и напрежение. Примери за патогенна семейна структура са:

- **Семейни конфликти** – конфликтите между родителите държи атмосферата в семейството в постоянно напрежение;
- **Развод в семейството** – разводът в почти всички случаи е травма за детето. Стремешът да бъде лоялно и към двамата си родители, е сериозна причина за напрежение в поведението на детето.

Неадекватни отношения с връстниците – възможен резултат от неадекватните отношения с приятелите или съучениците е отклонения в поведението и множество проблеми, като чувство за тревожност, изолация, ниска самооценка, агресивност и др.

Личностната идентичност като рисков фактор

В структурата на девиантното поведение А. Гърбачева се открояват първични и вторични характеристики. Първичните характеристики се свързват с особеностите на преживяванията и настроенията. Емоционално – волевата сфера се очертава с подчертана лабилност и слаба целенасоченост, която води до неадекватно отношение към социалната среда. **Вторичните характеристики** се изразяват на нивото на висшите психични и социални сфери на личността, които представляват промени в структурата и функциите на „Аз-а“, трудно анализиране и оценяване на социалните явления, трудно възприемане на обществените норми и изисквания, проява на нездрави убеждения и светоглед, ограничени стремежи и ниска самооценка (Гърбачева, А. 1997).

Доказана е връзката между личностната идентичност и девиантното поведение. Хората с неформирана идентичност често не намират мястото си в живота, имат усещане за неразбиране от страна на родителите си, като проектират върху тях своите агресивните чувства и бягат във фантазиите си. Конфликтните фактори, свързани с личностната

идентичност се свързват с трудности при съчетаването на собствените преживявания, преживяванията на обкръжаващите и приспособяването към съществуващите обществени норми и ценности.

Източник на вътрешния конфликт и девиантното поведение и разминаването между реалната и идеалната самооценка. Несъответствието между реалното Аз и идеалното Аз е причина за отклонение на поведението и социално – психологическата адаптация, а също така и на пораждаване на голямо напрежение. В литературата се среща и друга гледна точка, при която разминаването между двата Аз-а, се разглежда като признак на узряване в юношеска възраст. При здравите личности това разминаване е нормално, но при подрастващи с невротични прояви идеалното Аз започва да поглъща реалното Аз. Това поставя в заблуждение околните и увеличава разминаването между реалното Аз и огледалното Аз.

Развитието на личността е динамичен процес, който включва, както положително развитие, така и деградация. В младежка възраст се наблюдава пик на подобен тип разстройство. В литературата има мнение, че девиантните прояви представляват признак на личностно психично неблагополучие, както и завършване на процеса на деструктивното развитие. Причините за това се търсят в:

- неспособността на подрастващите за продуктивен изход от ситуациите на затруднение при удовлетворяване на жизнените потребности;
- неефективни способности на психологическа защита на подрастващите за справяне с емоционалното напрежение;
- наличие на психотравмиращи ситуации, на които подрастващия не може да намери решение.

Семейството като рисков фактор

Родителите са първият социален контакт на детето. Тяхната личност играе важна роля в живота на всеки човек. Спецификата на чувствата, възникващи между родители и деца се определят от това, че чрез своите действия те поддържат живота на детето. Ако в началните години от живота на детето, любовта на родителите обезпечава неговите базови потребности от съществуване и безопасност, то с годините родителската любов започва да придобива все по – широк смисъл и изпълнява функцията за поддържане и безопасност на вътрешния, емоционален и психологически свят на детето. Постоянният и пълноценен психологически контакт с детето е задължително условие за неговото възпитание. Усещането за този контакт и преживяване дава на децата възможност да почувстват и осъзнаят родителската любов и привързаност. Основа за съхранение на този контакт е истинската заинтересованост към всичко, свързано с живота на детето, искрена загриженост към детските проблеми, желанието за разбиране и наблюдението на всички изменения в психиката на детето. Най-важната характеристика на взаимоотношенията се състои в установяване на равенство между детето и възрастните. По принцип родителите доминират и имат преимущество в отношенията си с децата. Възрастните притежават сила, опит, независимост, а детето е физически и психически слабо, без опит и много зависимо. Въпреки това, родителите трябва да се стремят към постигане на равенство, което означава признаване ролята на детето в процеса на неговото възпитание. Човек не трябва да бъде единствено обект на възпитание, а и активен субект на самовъзпитание. Важен елемент от процеса на възпитание също така е разбирането. Особено важно е детето да остава с чувството, че е разбрано. Едно от основните условия при възпитаването на децата е това те да получават самостоятелност при развитието си, а не действията им да бъдат поставяни под пълен контрол. Такова поведение от страна на родителите, ще засили чувството на несигурност в децата и ще затрудни изграждането на така важната за тях автономност.

Домашната атмосфера често е неприятна за младите хора, нуждаещи се от топлина и опека. Това, което не намират у дома, те търсят на улицата и го откриват често в членството в групи с асоциално поведение.

Училището като рисков фактор

Училището като вторична социална система заема твърде важно място сред факторите на социалната среда, влияещи за развитието на девиантно поведение. Недостатъчният понякога педагогически опит от страна на учителите, както и нежеланието да подпомагат децата в тяхното общуване са предпоставки за поява на негативни отношения между учениците – създаване на неформални групи, воюващи помежду си, „етикетиране“ на някои ученици, повишаване влиянието на неформален лидер с асоциално поведение. Смяната на училищна среда с друга също оказва влияние върху поведението на „новия“ ученик. Заемането на нова роля със статус, влизането в микрогрупа, взаимоотношенията с формалните и неформалните лидери могат да затруднят адаптацията на новия ученик, което да доведе до търсене на алтернативен психологически механизъм за адаптация, какъвто е наркоманното или агресивно поведение. Често срещани педагогически грешки са избора на „любим“ или „труден“ ученик, налагане на неадекватни наказания или поощрения, незачитане личността на детето. Тези грешки могат да се окажат сериозна причина за отклонение в поведението и поява на девиантни прояви при подрастващите. Правилата в училище и класната стая трябва да бъдат ясни, с позитивен фокус, за да не се стига до неразбиране от страна на учениците.

Приятелската среда като рисков фактор

Приятелската среда също може да се окаже мощен негативен фактор за развитие на девиантно поведение. Всеки член на групата се намира под наблюдението, контролът и оценката на останалите членове.

Той трябва да спазва определени норми и правила на поведение, отговарящи на интересите на групата. Приятелската група има решаващо значение за нагласите спрямо някакъв вид отклоняващо се поведение. Поради силното си желание да бъде част от дадена група, както и поради страх от пренебрежително отношение и подигравки, бъдещият девиант взема решение да спазва всички групови норми, дори те да са в ясен разрез с неговия морал и ценности. Важно е да се знае, че способността да можеш да се разграничиш от груповия натиск, е важен защитен фактор срещу проява на девиантно поведение. Потребността от общуване, самоутвърждаване, реализация на собствените възможности, признание от околните, нужда от психологическа и физическа защита, е основната причина, която обединява хората с девиантни прояви. Това е свързано с някои психофизиологични и социално – групови особености. Нравственото устройство и психологическата атмосфера в близкото социално обкръжение оказва решаващо значение за развитието и укрепването на асоциални привички и стереотипи на поведение.

Възрастта като рисков фактор

Юношеската възраст се характеризира с емоционална неустойчивост, резки колебания в настроението, бърз преход от екзалтация към депресивно състояние, от повишена самоувереност към ранимост и неувереност, от потребност от общуване към желание за уединение, от романтизъм и мечтателност, към рационализъм и цинизъм, от нежност към отчуждение и враждебност. Всичко това често способства за възникване на депресивни състояния и деструктивно поведение.

Периодът на съзряване се съпровожда с промяна в психиката (мислене, усещане, възприятие, общуване); променят се емоциите, формират се нови черти на характера, проявяват се в пълна сила чертите темпераментовите особености на личността. През този период се формира Аз-а като отношение към самия себе си – външен вид, способности, лични качества, социална значимост. Всичко това се съпровожда от емоционални

преживявания, а много често и до занижена самооценка. Всичко това може да доведе до появата на отклоняващо се поведение и девиантни прояви (Демирева Т., Будева С., 2002:49-59).

На основата на така представения анализ могат да се формулират **следните изводи, свързани с проблема за девиациите и девиантното поведение:**

Като специфичен вид отклоняващо се от моралните, социални и правни норми поведение, девиантното поведение не може да бъде изчерпателно изследвано, именно поради огромното си разнообразие и постоянно променяща се същност.

За да се осмисли по-задълбочено етимологията на девиантното поведение, се подхожда към психологическите концепции на личността.

Направен е опит за извеждане на авторова дефиниция за девиантно поведение – ***поведение, отклоняващо се от общоприетите морални и правни норми в дадено общество, като с това то подлежи на морални и правни санкции.***

ТРЕТА ГЛАВА: Девиантно поведение и личностни диспозиции в горна училищна възраст (ГУВ)

В настоящата глава ще бъдат разгледани психолого-педагогическата и социално-психологическата характеристика на горната училищна възраст. Ще се разгледа спецификата и видовете девиантно поведение в горна училищна възраст, както и личностните диспозиции, водещи до неговата поява.

3.1. Психолого-педагогическа и социално-психологическа характеристика на ГУВ

Различните психологически и педагогически теории предлагат свои интерпретации за психолого-педагогическата и социално-психологическата характеристика на горната училищна възраст, като част от юношеството. Като период възрастта обхваща децата от 15 до 19 години. От позицията на дейностния подход тази възраст завършва с придобиване на образователната степен „средно образование“, или завършването на 12 клас.

Зигмунд Фройд разглежда юношеството като генитален период на физическо съзряване, а Е. Ериксон – като криза в идентичността (Ериксон, 1996:130).

Руските автори (Петровски, Божович, Елкониин, Кон и др.) разглеждат възрастта във връзка с промяната на основния тип дейност – преминаване от учебна към трудова и професионална ориентация на юношите и девойките, а Сухомлински я нарича „второ раждане“ (Сухомлински, 1974:78).

Х. Силгиджан разглежда юношеството, като продължителен период от човешкото развитие, чието начало може да се приеме като физически и психологически феномен, а краят – като социален (Силгиджан, 1978:26).

Юношеството е период, през който, наред с физиологичните промени, свързани с появата на вторичните полови белези, с усъвършенстване дейността на вътрешните органи, се наблюдават също така поведенчески и психологически промени, продиктувани от биологичните изменения – тревожност, недоумения, съмнения, страх, притеснения, които могат да доведат до пълно отричане на външния вид или до извънреден интерес към собственото тяло. Измененията в очертаните сфери се отразяват и върху интелектуалното развитие на юношите и девойките, като в същото време се детерминират от него.

Разбиранията за развитието на юношите налагат все повече необходимостта от психологическа намеса в процеса на изграждането на личността на юношата, като е необходимо тази намеса да се насочи преди всичко към формиране на самостоятелна и независима личност, способна да отстоява себе си, своите решения, да разбира потребностите си и да търси пътища за собственото си развитие.

Общуването и необходимостта от трайни взаимоотношения представляват съществено условие за развитието на личността на юношите. Недостатъчните или неудовлетворяващите личността контакти се отразяват неблагоприятно върху поведението и развитието на децата от горна училищна възраст.

Друго важно условие за развитието на подрастващата личност е появата, или по-скоро промяната на „значимият друг“ – референтно за личността лице, което може да има реално измерение (приятел, възрастен, учител, родител, лидер в групата) или недостъпен социален модел (певец, артист, спортист), поведението на който става модел за подражание. С развитието на личността необходимостта от значимия възрастен все повече се измества от общуване с връстниците и приятелите (Петрова Кр. 2015:119-123).

Юношеската възраст се отличава с нужда от изграждане на адекватна самооценка и самосъзнание, необходимост от откриване на своята идентичност – психологическа самотъждественост, социална и сексуална идентичност. Към посочените типове идентичност можем да посочим също така и групова, и етническа. Изграждането на идентичност означава способност да се „преминава“ границата от детството към света на възрастните и обратно (Крейг, Г., 2000:619). А това означава изграждане на позиции по жизнено важни проблеми, каквито са плановите и перспективите.

Поведението на юношеството се детерминира и от житейските планове, позицията и перспективите, които определят и социалната активност, категоричният избор на жизнени цели и високите претенции към себе си и околните.

Г. Маджаров казва: „След края на физиологичното съзряване към 14-15-годишна възраст юношите вече имат достатъчно знания за природата и обществото и започват да се замислят за бъдещото си място (роля) в отношенията между възрастните.“ (Маджаров, Г. 2011:25).

Ако трябва да обобщим, наставащите в юношеството промени и ако следваме логиката в промените при юношите и девойките, тогава във физиологичен план можем да говорим за настъпване на половата зрялост; в психологически план – за израстване в емоционално, интелектуално и поведенческо отношение; като най-видими за това са промените в социално отношение – формира се траен „Аз“-образ, реалистична самооценка, стабилно равнище на претенции, изгражда се собствена ценностната система, както и отговорност във взаимоотношенията с връстници и възрастни.

Една от основните характеристики на юношеската възраст са различните проявления в междуличностните взаимоотношения, които се проявяват в много широк диапазон – от симпатия, приятелство, любов или

антипатия, враждебност, агресивност, до изграждане на доверие или недоверие. Завишена е чувствителността към различни негативни социални прояви като лъжа, предателство, неспазване на обещания или изневяря. Повишената критичност към другите е белег и следствие на самокритичност и самовзискателност.

Доказателство за собствената значимост на личността е желанието за участието ѝ в различни социални групи – формални и неформални, референтни или групи на членуване. Ролята на аутсайдер в дадена група е показателна за личността, че не е добре приета, че е отхвърлена и непотребна. В този случай, членуването в асоциална или престъпна група е за предпочитане от подрастващия пред пренебрегването и игнорирането на приятели и връстници.

В горна училищна възраст като значими се налагат проблемите, които засягат жизнените планове и перспективите за бъдещето. През последните години от обучението на юношата и съзряването, особено значение придобива професионалната ориентация. С особено значим емоционален заряд на преден план се появяват проблемите за приятелството и любовта. Началото на сексуалния живот не е изключение, а по-скоро закономерност, както и първите любовни разочарования. От голямо значение обаче, е търсенето на собствената идентичност и естествено произтичащите от този факт рискове за възприемане на неадекватни модели на себеутвърждаване на личността.

В юношеската възраст има силно установена връзка между учебните и професионалните интереси. Ако при тийнейджъра учебните интереси насочват към избор на професия, то при учениците от горна училищна възраст се наблюдава обратният процес – изборът на професия определя тези интереси. Осъзнаването на собствените заложби и способности също е важен мотивационен елемент за професионалната насоченост при юношите (Стойков, Ил.1992:165).

По отношение на когнитивното развитие, юношеството е възрастта, в която се усвояват основни категории и понятия, отразени в учебниците. Децата се заучават да правят междупредметни връзки, мисленето е предимно абстрактно-логично, речта е сравнително добре структурирана, логически подредена, богата и по-малко експресивна от предходните години. Юношите и девойките проявяват интереси в различни научни области и имат познания в тях.

В емоционален план подрастващите са по-осъзнати, по-уравновесени, въздържани и могат да открият причината за чувствата си и емоционални състояния, като ги вербализират адекватно. Волевата им сфера е подчинена на съществуващите обществени норми, което свидетелства за морално развитие и ценностна система, която се отличава с относителна устойчивост. Децата в тази възраст могат да се контролират все повече, успешно формират в себе си потребност от саморазвитие и самоусъвършенстване. Те развиват способността си да държат на взаимоотношенията си с връстници и с възрастни и притежават умения за осъществяване на разнообразни контакти.

В същото време, в юношеството се забелязват и рецидиви на детството – емоционални изблици, претенции за социална зрялост и нарушаване на нормите, конфликти за автономия, претенции за иновативност и креативно разрешаване на житейски ситуации, без да притежават необходимия опит и умения. Това е възрастта, когато децата вече са пораснали, но въпреки това им трябва време самите те да приемат новия си статус в обществото. Деца, които могат да създават семейства, но все още им трябва време, за да могат да разбират самите себе си, за усвояване на още знания и социални умения, за да бъдат по-успешни родители. А възрастните са тези, които могат да им окажат подкрепа. В потвърждение на това са думите на Т. Минев: „Юношеството е възраст, в която постоянният стремеж към индивидуализация, към формиране на

собствен идентитет и автономност се съчетава с все още силна свързаност със семейството.“ (Минев, Т. 2012:126).

Според Л. Георгиев възрастта на ранното юношество обхваща периода от 16 до 18 г. Отличителни черти на тази възраст са развитието на светогледа, на самосъзнанието, характера и жизненото самоопределение на личността, потребността от творчество и осъзнаването като все по - доминиращо и ярко на чувството за любов (Георгиев, Л. 2005: 72).

През този периода юношите и девойките активно се подготвят за ролите си на възрастни. Те разширяват и задълбочават общата си култура, овладяват някои професионални знания и умения, развиват своите способности.

Осезаемо се изменя положението на юношите и девойките в училището, семейството и обществото.

Юношите и девойките заемат нова роля в училището. Те вече са в позиции на големи, знаещи и можещи сред останалите ученици и това по естествен начин влияе положително на самосъзнанието им, на очакванията на по-малките, на взаимоотношенията и взаимодействията с учителите и на новите им роли в организацията на училищния живот. Трудно е сред малките учениците от гимназията те да се държат неприлично и в тяхно присъствие да повишават изискванията към поведението си, като проявяват по - висока степен на зрялост. За това започват да се държат закрилнически, съдействат за справедливо разрешаване на спорове и на конфликтни ситуации. Стават ръководители и организатори на различни инициативи – училищни тържества, кръжоци, спортни състезания и др.

Изменя се статутът на юношите и в семейната среда. Те участват все по-често, както в трудовите дейности, така и в обсъждането при вземането на решения по жизнено важни проблеми. Родителите ги приемат като пораснали и са склонни в по-голяма степен да приемат тяхното мнение. На децата в тази възраст се предоставя по-голяма

самостоятелност. Преките форми на контрол се заменят с по-дискретни. Родителите знаят, че при проява на нетактичност е твърде вероятно да получат съпротива или дързък отговор от страна на своите деца и затова са по-деликатни и внимателни към тях. Във взаимоотношенията си с тях, родителите поставят ударение на искреността, на доверието и на убедеността, че младите са разумни и няма да направят грешни крачки в своя живот. По този начин те очакват децата да споделят за своите проблеми и им внушават да бъдат по-отговорни и предвидливи.

Юношите живеят с мисли за бъдещето си, за мястото си в живота и подчиняват усилията си на поставените цели. Младостта и силите им, както и перспективите, които имат, в допълнение на отсъствието все още на сериозни грижи определят възрастта като една от най-радостните и безгрижните. Разбира се, тази възраст също не е без трудности и противоречия. В юношеството съжителстват черти на новото и на отминалия период (преминаване към възрастните и проявяване в отделни случаи на все още детското), нарастващи потребности и понякога невъзможност те да бъдат изцяло удовлетворени. Появяват се нови утвърждаващи се желания и ситуации на несъвпадение с необходимите условия за тяхното постигане, с интелектуалните възможности на личността и др. Опитът учи юношите да подхождат постепенно и все по-разумно към проблемите, които възникват пред тях, за да могат да преценяват и да избират сред мечтаното реалното и целесъобразно да чертаят свои близки и по-далечни планове. Младият човек преживява сам или споделя с най-близките свои приятели и понякога с родителите своите нагласи, стремежи, притеснения и вълнения. В състояние е по-добре да организира и да оползотворява личното си време през деня, да го съобразява с потребното и предвижданото.

Развитието на потребностите, интересите, убежденията и идеалите юношите и девойките са друга важна сфера от тяхното формиране като личности.

Потребностите очертават социалния облик на личността, нейната същност. Те отразяват не какво тя е научила, а какво от придобитото е превърнала в своя ценностна ориентация.

Основна за личността е потребността за избор на път в живота, за определяне на собственото бъдещето. Нейното съдържание има общи характеристики, обуславяни от възрастта и епохата, от които произтичат останалите потребности на подрастващите, а именно:

- Да привеждат в съответствие външното с духовното извисяване. Целенасоченото и задълбочено усвояване на социален опит се съпровожда от грижи за красиво обличане, за притежаване на източници за културни занимания (компютър, таблет, лаптоп и др.). В каква степен тези желания ще се съгласуват с възможностите на семейството, зависи до много голяма степен от съществуващите взаимоотношения между подрастващите и техните родители. Когато е създадена традиция целите, нуждите и материалните проблеми да се обсъждат заедно с родителите, тогава у юношата се възпитава готовност да се съобразява с условията и да отстъпва за постигане на най-необходимото за семейното благо.

- Да развиват и обогатяват своята теоретична подготовка, уменията и способностите за практическо осъществяване. В ползрението им са съвременните научни постижения, направления в изкуството и др.

- Да са в курса на политическите и културни събития и дейно да участват в тях.

- Да се самоусъвършенстват като личности, да придобиват възможности и качества, които им дават възможности за развитие в обществото и им откриват перспективи за социална и професионална реализация.

- Да общуват по-пълноценно с природата, изкуството и живота и да формират естетически качества. Вкусовете в тази възраст стават по -

определени и устойчиви. Все по - чести стават посещенията на изложби, концерти, музикални и други лични изяви.

- Да разширяват своята самостоятелност и да се самоутвърждават в семейството, в училището, в извънучилищните дейности и сред приятелите.

- Да изпитват приятни преживявания от появата на чувството за любов, от приятелските взаимоотношения и общите инициативи (разходки, танци, екскурзии, състезания и др.).

Потребностите стимулират и множат интересите. Важно място заемат познавателните, естетическите, обществено-политическите, нравствените, техническите, екологичните и други интереси. Отличават се с голяма задълбоченост, взаимосвързаност и висока степен на устойчивост. Те имат активен и действен характер.

В юношеската възраст читателските интереси постепенно променят своята насоченост. Приключенската литература отпада или остава на по - заден план, а напред излиза тази с интимно-личностен, психологически характер. Това се обяснява преди всичко с промените в емоционалната сфера на юношите, в която потребността и интереса към интимност в междуличностните отношения, продиктувана от желанието за самоутвърждаване, излиза на преден план. В обсега на вниманието остава научно-фантастичното четиво, което съответства с желанията и мечтите на юношите и девойките. В тази възраст се проявява засилен интерес към четене на вестници и списания.

Появяват се също така обществено-политически интереси. Юношите активно отстояват определени политически позиции, емоционално се идентифицират към обществено - политически движения и партии и участват дейно в техния живот и изяви.

Интересите към спорта се свеждат до по-задълбочени познания, до по-развита способност за анализиране, оценяване, обобщаване и

прогнозиране на спортни резултати. При това тези интереси, както и всички останали, не се ограничават до пределите на страната, а излизат извън нейните предели. В тази връзка младата личност става по-емоционално ангажирана с процесите на обществото в международен план, а не само в общността, в която живее.

Засилен е интересът на юношите към психологически проблеми, свързани с по - доброто опознаване на собствената личност, на приятели, близки, познати, както и на различни обществени групи. Изключително важни са въпроси за приятелството и любовта, за щастието и дълга, за мястото на човека в живота, за начините за успех в живота и др. Приятелството се основава на сходството в интересите, целите, взаимната подкрепа, доверието и искреността.

В горна училищна възраст вече убежденията са много по-ясно изградени и се отличават с висока степен на устойчивост. В много от случаите те могат да се запазят за цял живот. Ако личността внася някакви корекции и изменения във вече формираните си убеждения, то това не е в резултат на външни влияния или внушения, а на собствена преценка и желание. Обогащането и развитието на ценностите е в посока на доминиращата им насоченост. Ценностите сами по себе си са взаимно свързани в обоснована, цялостна логическа система, в образ на ориентацията на личността в живота, което му предава качеството на идеал.

Важна характеристика за юношеската възраст е развитието на психическите процеси.

Качествата на вниманието достигат много високо развитие. Волевото внимание е основно и определящо. То е значително по-устойчиво. Притежава широк обхват и значителни способности за разпределение и адекватно превключване. Вниманието е ориентирано към близки и далечни цели и се характеризира с подчертана избираност.

Много по-лесно и често преминава в увлечение (следволево внимание), при това то не е моментно възникващо, а трайно свързано с интересите.

По-осъзнатите потребности и интереси на юношите и девойките, както и по-богатият им жизнен опит издигат на ново, много по-високо равнище възможностите на паметта им. Това, което е важно за личността и е в полето на нейните интереси, се запомня бързо и трайно, в повечето случаи за цял живот. Водещо е волевото заучаване. То се отличава с влагане на разбиране, на стремеж да се постави акцент на общото, основното и така около него да се структурират значими подробности и примери. Зубрачеството в тази възраст се отхвърля и се определя като недопустимо. Личността търси връзки и зависимости с изученото в по-ранни периоди, съпоставя, оценява фактите и всичко това предава нови характеристики на запомненото, засилва неговата трайност и възможностите за действеност. По този начин паметта се овладява, т.е. подобряват се функциите за запомняне и спомняне, както и техните качества. Обобщенията заемат по – голямо място в паметта и с това не само увеличават нейния обем, но допринасят за нейното съдържание, което открива нови възможности за функционално увеличаване на нейния капацитет.

В тази възраст мисленето придобива ново качество. Усвоените вече обобщени понятия и активното им използване правят мисленето все по-теоретично. То се основава на богатство от връзки и зависимости, на логически аргументации, на хипотези и обосновани предположения, на оценъчно и критично отношение към действителността. Това прави мисленето организирано, задълбочено и последователно. Учениците започват да изразяват своите мисли много по-гладко, разгърнато, изчерпателно и убедително да ги отстояват.

Възпроизвеждащото въображение (при разказване, обясняване, обосноваване и др.) се осъществява въз основата на многостранни знания и

опит, на повишена критичност, което увеличава неговата точност, пълнота и съответствие на действителността.

Извисяването на потребностите и интересите на юношите и ясно изразената социална насоченост на тяхната активност, мотивират развитието на творческо въображение. То се проявява в редица сфери от живота на детето (особено в изкуството, спорта, някои научни области – математика, философия и др.) и започва да дава значими обществени приноси.

Чувствата в юношеския период (познавателни, нравствени и естетически) са многообразни и силни, осъзнати и по-обобщени, по-устойчиви и по-овладени (като понякога не са съпроводени от външно изявяване). Те имат важна роля в мотивирането на личността към даден вид дейност. Активно насочено към тях е вниманието. По тази причина докато в предишните възрастови периоди преобладават описания на действия и събития, тук са на чувства и мисли. Чувствата се определят от по-обобщени фактори и са по-малко подвластни на отделни ситуации. В емоционално отношение юношите са отзивчиви и открити. Те са внимателни към чувствата на другите. По-трудно се подават на емоционални внушения, но ако в някаква степен се повлияят, бързо успяват да се освободят от тях. Открояват се и индивидуални характеристики при тях, сред които са избирателната насоченост към положителни или негативни преживявания.

Едно от силните чувства, определящо тази възраст е любовта. Тя има многостранен характер. След пубертета се връща любовта към родителите. В годините на обучение любими стават някои учители. Силна и естествена е любовта към родното място и към родината. И на последно място много от юношите се влюбват за първи път в избран от тях партньор. Любовта е сложна, като съчетава в себе си много радости, но понякога и разочарования. Способна е да вдъхновява, да е източник на мощна физическа и душевна енергия, но е възможно в дадени моменти

това чувство да се прояви и с отрицателен заряд (омраза), който сломява силите, води до нагласи за отмъщения и дори до категорично отказване от него.

В областта на волята се проявяват и се затвърждават важни нейни черти като активност, инициативност, смелост, решителност, критичност, самокритичност, сдържаност, издръжливост и др. Силни са процесите на предварително ориентиране и оценяване на обстоятелствата, които неминуемо повишават успеха на волевите прояви, както и контролът, самоконтролът и способността, при необходимост, за навременни корекции в замисленото и предприетото. В този период нараства продължителността на волевите усилия. Това дава организираност на дейността на юношите, прави я по-съответстваща на дължимото, очакваното и желаното, а с това и по-отговорна.

Като индивидуално проявление на волята, важен дял за което има възпитанието, е импулсивното мотивиране към извършване на волеви усилия или демобилизиране при срещнати трудности.

В тази възраст учениците по-целестремено и умело използват средства за укрепване и закаляване на волята като повишена самовзискателност, самонасъряване, самозаповядване, самонаказване, физически упражнения, водни процедури, екскурзии (Георгиев Л., (2005:73-77).

Изложените теории по психология на развитието и възрастова психология със сигурност не изчерпват тематично и по съдържание темата за психолого - педагогическата и социално - психологическата характеристика на горната училищна възраст, но дават голяма яснота относно развитието на личността в юношеската възраст. Разгледани са важни аспекти от функционирането и формирането на младата личност, като са засегнати едни от най-важните сфери на нейния живот - семейство, приятели, училище, както и промените в основни психологически

особености и проявления като: паметта, волята, потребностите, интересите, чувствата и др.

3.2. Девиантното поведение в ГУВ

Девиантното поведение се характеризира със своята специфика и особености, като то се различава в зависимост от конкретната възраст. Човешкото поведение се влияе от много фактори, един от който е възрастта. За всеки един период е характерно различно поведение, не прави изключение и девиантното поведение и неговото проявление. В повечето случаи девиантното поведение се заражда още в ранна детска възраст. Трябва да се отбележи обаче, че неговата същност е сложна и търпи развитие и промяна в бъдещите жизнени етапи на личността. Това се обуславя от нивото на развитие на познавателните процеси, на мисленето, паметта, промяна на потребностите, чувствата, волята и всички останали детерминиращи фактори, които моделират и формират личността като уникална и неповторима. Наред с това все пак има и закономерности, присъщи за определените възрасти.

Горната училищна възраст (юношеството), е възраст в която настъпват бурни и значими изменения в личността във физическо, психическо и емоционално отношение. В резултат на тях личността променя своята ценностна система, морал, начин на взаимодействие с околните и започва да функционира по нов начин.

Девиантното поведение също променя своята специфика и същност в тази възраст, като пряк отговор на новия начин на взаимодействие на подрастващия с действителността. Ако в предходните периоди са били характерни определени видове девиации, то във възрастта на юношеството път намират друг тип прояви, понякога все пак повтарящи се с предишните. Това е израз на относително сложни и взаимно допълващи се процеси на развитие, които няма как да бъдат поставени във формално определени рамки.

Според Ем. Рангелова от проведени изследвания на различни автори и получените резултати, е установено, че съществуват различия, както във вида на съответното отклонение от моралните и правните норми, така и в степента на тяхното разпространение. Докато в пети, шести и отчасти в седми клас основните девиации са неспазването на училищния ред, проблемите в общуването между ученици-учители и ученици-ученици, то в осми, девети, десети, единадесети и дванадесети клас на преден план като най-често извършвани прояви излизат употребата на алкохол и наркотици, хазарт (Рангелова, Ем. 2000:13).

Установени са също така и различия във виждането на девиантните проявления при учениците, съобразно техният пол и успеваемост. Учениците с добър успех посочват като най-чести отклонения сред тях употребата на наркотици и алкохол, грубото отношение с момичетата, бягството от час, неспазването на дисциплина в учебните часове и други. За учениците, чиито успех е между добър и много добър, най-често срещаните отклонения са: употребата на наркотици, грубо отношение към момичетата, рушене на училищната собственост, хазарт. Учениците с много добър успех посочват на първо място за себе си грубото отношение с учителите и момичетата, следвано от: хазарт и нарушаване на дисциплината. За отличниците най-често срещаните девиантни прояви са свързани с дехуманизацията на междуличностните отношения, нарушенията на дисциплината, закъсненията за час, кражбите и други.

Впечатление прави фактът, че колкото е по-висок успехът на ученика, толкова по-силно той се вълнува от проблемите с хуманните взаимоотношения в ученическата и училищната общност. Това всъщност е показател за високата степента на моралната формираност на личността.

Интересна е също така тенденцията, която се очертава във вижданията поотделно на момичетата и момчетата по отношение на девиациите сред учениците. Докато момчетата извеждат на преден план употребата на наркотици, алкохол, хазарта и след това поставят

нарушенията на училищния ред и дисциплина, момичетата точно обратното, те поставят на първо място грубото отношение между различните полове, между ученици и учители, побоя, нарушаването на дисциплината, а чак след това употребата на алкохол и наркотици.

Друга тревожна тенденция, която се очертава при учениците е негативно им отношение към труда по принцип и в частност - към ученето като основен вид труд на ученика. Учениците системно заявяват, че рядко се трудят с желание, че предпочитат да не се трудят, а ако го правят, то често е по принуда. Негативното отношение към труда се вписва по същия начин и в отношението на голяма част от изследваните ученици към ученето. Мнозинството от тях учат без желание, а понякога дори и с безразличие. Те мотивират отношението си с това, че не виждат смисъла от ученето, както и ползата от него.

Безпокойство буди още една тенденция в девиантното поведение на учениците – употребата и злоупотребата с наркотични вещества. Повечето изследвания по проблема показват, че повече от 50% от учениците имат познания за вредата от употребата на различните психоактивни вещества - наркотици, тютюн, алкохол. Освен това няма съществена разлика във вижданията, както в съдържателен, така и в количествен план, по отношение на различните региони и училища. Тя по-скоро е обусловена от възрастта. Докато процентът на отговора „знаем достатъчно“ с възрастта се повишава и в 12 клас минава 70%, то при отговора „знаем, но недостатъчно“, движението на кривата е с обратен знак - най-висок е процентът в 5 и 6 клас, а най-малък в 11 и 12 клас. Този факт е причина за безпокойство, тъй като именно учениците от средния курс са най-неинформираната и същевременно най-уязвимата група, която посяга към този вид субстанции.

Въпреки, че голямата част от учениците заявяват категоричното си отрицателно отношение към употребяващите дрога, се наблюдава и друга тенденция - съпричастност към проблема. В много от случаите се

наблюдава съчувствие към употребяващите дрога от страна на техните връстници. При това, прави впечатление движението на кривата. Когато се проявява отрицателно отношение, кривата е низходяща във възрастов план, т.е. най-високата точка е в пети клас, а най-ниската – в дванадесети клас. Обратно е нейното движение при проява на съпричастност - започва от седми клас, където е и най-ниска и продължава във възходяща линия в дванадесети клас, където е най-висока. Това обстоятелство ни дава основание да предположим, че тази позиция е свързана не само с проявата на съчувствие, а вероятно и с употребата на наркотични вещества, което е много тревожен факт. Този извод се доказва и от източниците на средства за набавяне на наркотични вещества. Основен източник за мнозинството от учениците са родителите, приятелите, близките, заработването на лични средства през свободното време, стипендията и др.

Тези и много други проявления на девиантното поведение на ученика се вписват в ценностната му система. Редица изследвания показват, че основни общочовешки морални ценности като трудолюбие, хуманност, родолюбие, чувство за отговорност и непримиримост към злото, заемат твърде периферно място в ценностната система на съвременния български ученик (Рангелова Е., 2000:14-17).

Според Т. Минев понятието „юношеска криза“ е общоприето, но критериите за нейното благоприятно протичане, са твърде субективни. Те в голяма степен зависят от семейните и културните норми, така че едни и същи форми на поведение в определени семейства се възприемат нормално, а в други водят до прилагане на санкции. Ние споделяме мнението на повечето автори, че превръщането на детето в юноша е свързано с преход към нов етап от развитието на взаимоотношенията с възрастните. Чрез този преход се формират нови модели на взаимоотношения, нови правила и механизми за справяне с променящата се реалност. В този смисъл ние разглеждаме търсенето на психологическа или психиатрична помощ от родителите по повод на “отклонения от

нормата” в поведението на тяхното порастващо дете, като невъзможност на семейната система да осъществи промяна, която да е адекватна на новия етап на развитие. Казано по друг начин, някъде около петнадесетата и шестнадесетата година юношите се лутат във времето и не могат да намерят своето място между двете възрастови групи - групата на децата и тази на младежите. Реално те вече са излезли от детството, не им се играят доскорошните детски игри. Те не искат да се върнат при малките деца, пък дори и да искат групата на децата вече ги е отхвърлила и не ги желае обратно, тъй като вече са големи. В групата на младежите е далеч по-интересно и примамливо. Това е предпочитаната, желаната компания. В живота обаче се оказва, че младежите не желаят да приемат юношите при себе си, тъй като за тях те все още са малки. И тогава юношите започват да се лутат в сложния лабиринт на междуличностните отношения. Те търсят и измислят начини за самодоказване и самоутвърждаване в живота на по-възрастните. И точно в тази борба за отвоюване на равностойно място в живота на възрастните, често по причина липсата на социална компетентност, умения за социално вграждане, комуникация и личностна зрялост, се проявяват неадекватни модели на самоутвърждаване и социална реализация. По същата тази причина се стига дотам, че вместо социално-приемливи модели на себедоказване, юношите намират решения в сферата на девиантното и криминалното поведение. И за да не се стигне до тези негативни житейски решения, юношите трябва да получат помощ, за да пораснат (Минев, Т., 2012:126).

За правилното организиране на възпитателния процес, е важно да се познават и отчитат както общите, типични за възрастта особености, така и специфичните характеристики на непълнолетните извършители на девиантни прояви. Резултатите от дългогодишни проучвания и наблюдения показват, че възрастовите особености, присъщи на 14-18 годишните лица, които не са извършвали престъпления, са характерни и за извършителите на противообществени прояви. При това те преобладават

над типичните. Така например промяната във възрастта и при едните, и при другите, се съпътства с реални изменения в социалния статус на личността. Етапите в развитието на непълнолетните зависят, както от възрастовите особености, така и във висока степен от съдържанието на различните форми на дейност, в които те участват. В случая за възпитателния процес познаването на общите признаци на юношеската възраст е важно дотолкова, доколкото в структурата на личността на извършители на противообществени прояви те придобиват особено съдържание и значение, като се свързват с престъпното им поведение. Тъй като въздействията на социалната среда се възприемат различно в зависимост от възрастта и развитието на личността, може да се направи извода, че възрастовите особености оказват значително влияние върху нейното формиране. Така например често лица от различна възраст реагират по много различен начин на обективно сходни конкретни жизнени ситуации. За правилното организиране на възпитателния процес с непълнолетни извършители на противообществени прояви с оглед на техните възрастови особености, е необходимо изясняването на някои специфични страни на проблема. Според Наказателния кодекс непълнолетието обхваща възрастта от 14 до 18 години. В психологически аспект визираните граници включват две възрастови групи, които се отличават със свои специфични особености. Това налага, първо, да се разкрият някои характеристики на физическото развитие през посочените възрастови периоди; второ, да се изяснят отделни страни на социалното изграждане на подрастващите и юношите; трето, да се отчете влиянието на тези два процеса върху психиката и поведението им. Съгласно периодизацията на възрастовото развитие преходът от детството към зрялата възраст се дели на три етапа: подрастваща възраст /от 11-12 до 14-15 г./; юношеска възраст /от 14-15 до 18 г./; младежка възраст /от 18 до 23-25 г./.

I. Подрастваща възраст

1. Пубертетна криза. Неадекватни модели на самоутвърждаване и самодоказване в референтната група на младежите.

2. Неравномерно физиологично и психическо развитие, както в междуличностен, така и във вътрешноличностен план /съществува опасност от превръщане в оръдия на престъпни лидери; акселерация и виктимизация/.

3. Нова жизнена позиция. Начало на стремеж към самостоятелност.

4. Трудности в общуването с възрастните.

II. Юношеска възраст

1. Преход от зависимо детство към самостоятелност на възрастен. Криза породена от липсата на социален и житейски опит, компетентност и материални възможности. Налице е реална опасност от възприемане и възпроизвеждане на криминални модели на самореализация.

2. Физическа сила, здраве и пълноценност при ниско ниво на социална рефлексия и неадекватни ценности и поведенчески еталони. Фалшиво самочувствие на силна личност или обратно – остра нужда от защита. Неподчиняемост и своенравност. Тийнейджърски депресии.

3. Неорганизираност в режима и бита. Дали тютюнопушенето е единствената беда. Неразумен сексуален живот. Опасност от алкохол и наркотици.

Тези и много други фактори могат да предизвикат девиантно поведение, чрез което да се реализират девиантни прояви от страна на юношите. Докато растат физически и се развиват в психологично и емоционално отношение, те все още не са усвоили адекватните модели и начини за взаимодействие с обкръжаващата ги среда и субекти. В резултат на това, много често те стават „жертви“ на своето незнание и неизбежно желание да пораснат преждевременно (Минев, Т., 2012:127-129).

За да бъдат разгледани обстойно девиантните прояви в горна училищна възраст, трябва да бъде обърнато специално внимание на агресивните прояви сред подрастващите, като основен вид насоченост на поведението в тази възраст.

Според Р. Стаматов именно в горна училищна възраст настъпват значителни промени, които биха могли да повлияят върху проявите на много от формите на агресия, като част от девиантното поведение.

Юношеството се изправя пред прага на по-дълбока зрелост в развитието, което също влияе върху агресивността. Основен израз на зрелостта е вземането на решения.

В този период от развитието на личността нараства автономността при вземането на самостоятелни решения. Влиянието на родителите и значимите възрастни отслабва и се засилва влиянието на връстниците, което към края на юношеството също започва да намалява. Подрастващият може да поеме отговорност за решенията си, но оценката за тях зависи от идентичността. Децата около петнадесетата си година все още не са с консолидирано разбиране. Слабото чувство за собствената им идентичност може да ги направи податливи на влиянията на връстниците и да доведе до вземане на някои необмислени решения. Обмислянето на ситуацията от различни страни създава по-обстойно разбиране на ефектите от взетите решения. Грешните решения издават не само ограничения в преценката на различните перспективи, но и в отчитането на ефектите от различните времеви перспективи - юношите са склонни да поставят по-голям акцент на потенциалните придобивки, отколкото на потенциалните загуби, както и на кратковременните ефекти пред дълговременните.

Разбирането за забранено и незабранено, правилно и неправилно, морално и неморално, изобщо на моралните ценности и норми, засяга пряко контрола върху собственото поведение – детето може да се справи с изкушенията (Стаматов Р., 2008:299-311).

В юношеската възраст могат да се открият и прояви на импулсивност и въввлеченост в търсещо рискове и силни усещания поведение (Cauffman, E. & Steinberg, L. 2000).

Децата, разпознати като агресивни, са много по-ограничени в коректното обозначавање на собствените и чуждите емоционални състояния (Casey, R.J., 1996).

Moriarty, N., Stough, C., & Tidmarsh, P., 2001 откриват също, че агресивните деца, обвинени в сексуално насилие, изпитват затруднения при справянето с негативни емоции и с поддържането на позитивни емоции. Негативните емоции могат да тласнат децата към ангажиране с агресивно поведение. Проявите на агресия могат да се обяснят с различни причини:

- изменения в социално обкръжение - като смяна на училище, на училищна степен и на съученици;
- изменения в значимостта на социалните отношения с връстниците;
- изменения в разбирането на легитимността на агресията като способ за постигане на целите, както и за разрешаване на конфликтите;
- засилване на стремежа за отстояване на себе си, включващо агресията като способ за ограничаване на провокациите;
- засилване на способностите, осигуряващи социално манипулиране.

Агресивността достига своя пик при юношите, след което бавно започва да отслабва.

Отслабването на агресивността зависи от:

- раздразнителността и склонността към импулсивност;
- емоционалната чувствителност, изразена в склонността да се изпитва дискомфорт, безпомощност, неудовлетвореност, ранимост;

- фиксация върху миналия опит (погълнатост от мислите за неприятните събития и отмъщение) - упоритото предъвкване води до „утаяване“ на мислите и желанията за отмъщение, до злопамятност;
- устойчивостта на враждебните атрибуции;
- неспособността да се отчита чуждата гледна точка – създава нечувствителност към чуждите емоции, мисли, намерения и ограничава избора на алтернативни действия;
- основанията, върху които е изградена самооценката - „чупливата“ самооценка създава уязвимост и се свърза силно със заплахата;
- силата на самоконтрола.

Различията между момчетата и момичетата зависят от характера на агресията, с която са ангажирани:

- момчетата са ангажирани повече с физическа агресия;
- момичетата са ангажирани повече с индиректна и релационна агресия.

Както момчетата, така и момичетата са ангажирани с девиантно поведение, което по своята същност е съпътствано от различни агресивни прояви. При момичетата, които отговарят на диагностичните критерии на разстройствата на поведението, преобладават симптоми на скрита агресия, докато при момчетата преобладават симптоми на открита агресия.

При момчетата също така може да се открие и нарастване на делинквентното поведение, което е свързано с извършването на тежки престъпления. При това мащабът на проява на тези форми на делинквентно поведение е два пъти по-голям при момчетата в сравнение с момичетата.

Специфична форма на агресия, която е много по-силно разпространена при момичетата, е съзнателното автодеструктивно поведение.

Това поведение е синдром, който се характеризира с интенцията да се причинят на самия себе си опасни за живота и здравето телесни увреждания, които са социално неприемливи по своя характер.

Поведението, свързано с този синдром, може да се окаже хронично и повтарящо се във времето, като резултатът от него да не е с летален изход. То се изразява предимно в причиняване на травми от порязвания на кожата на ръцете или на краката или изгаряния. Причиняваната болка при този синдром е израз на опита на детето да се справи с негативните чувства и емоции или да понижи нивото на прекомерното вътрешно напрежение и стрес. Това поведение може да се разгледа като ирационална, неадаптивна стратегия за справяне с възникналите пред детето проблеми.

Този синдром е свързан с редица емоционални състояния, като депресия, вина, самота, дисоциация и гневливост.

Факторите, които пораждаат агресията при момчетата, са същите, както и при момичетата. Зад агресивността на момичетата се откриват същите когнитивни дефицити и изкривявания, същите неблагоприятни семейни отношения - високи в повечето случаи нива на родителска престъпност, нестабилни социални отношения, честа смяна на партньори, емоционални проблеми и темпераментови особености - труден темперамент, раздразнителност и лоша адаптивност към промените (Crick, N. R., & Werner, N. E., 1998).

Според редица изследванията на различни автори, се установява следното:

- агресивността не е проблем само на момчетата, но и на момичетата;
- агресивността при момчетата и момичетата се развива различно – в периода на доучилищната и началната училищна възраст момчетата се държат много по-лошо от момичетата, но към средната училищна възраст това различие се заличава;

- факторите, които създават риск от възникване на агресивно поведение при момчетата и при момчетата, са идентични (Marcus, R. F., 2007).

Съществуват няколко обяснения относно различието в развитието на агресивността:

- това може да се дължи на проблеми, свързани с измерването на самата агресия – скритите форми на агресия много по-трудно се измерват в сравнение с откритите;

- симптоматиката, която разкрива разстройствата на поведението при момчетата и при момчетата, е различна – при момчетата тази симптоматика включва много повече скрити форми на агресия;

- с различните очаквания, които имат отношение към идентичността - очакванията към момчетата са обединени около развитието на просоциалното поведение, афилиативните отношения, докато при момчетата се поощрява повече асертивно и екстернализиращо поведение (Стаматов Р., 2008:299-311).

Изброените теории и виждания на авторите за преобладаващите девиации в горна училищна възраст, сравнени с предходните възрасти, ни дават много широк поглед върху проблема за девиантните прояви. По този начин могат да се направят предположения и да се направи анализ относно това какви са всъщност най-често срещаните девиации сред юношите, как са представени те в полово съотношение, какво ги провокира и поражда.

За да се придобие пълна представа за същността на девиантните прояви в горна училищна възраст и за да подкрепим теориите с факти, е необходимо да се разгледат официални статистически данни за извършените девиантни прояви от страна на децата в тази възраст на национално ниво. Това може да стане чрез използване и позоваване на статистиката от НСИ (Националният статистически институт), който предоставя обобщени данни за извършените от непълнолетните лица противоправни деяния на годишна база, по пол и видове престъпления и

противообществени прояви. Сравняването на няколко поредни години като статистически данни е инструмент, чрез който могат да се изведат продължителни тенденции в разглежданите процеси и да се направи по-обширен и подробен анализ на случващото се в изследваната сфера от обществения живот. Ето защо в настоящото изследване ще изведем и анализираме данните от НСИ за същността и видовете на извършените от непълнолетните лица престъпления и противообществени прояви на национално ниво за период от 5 поредни години – от 2017 до 2021 година включително. Това ще ни даде основание да изведем тенденциите, които обуславят същността на детската престъпност в цялост за страната в конкретната възраст – 14-17 години (горната училищна възраст), и да очертаем вида и интензивността на извършените деяния по пол и видове.

Необходимо е също така да се разгледат и гледаните възпитателни дела в МКБППМН (Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни), с цел изясняване на честотата и вида на извършените противообществени прояви като част от девиантното поведение от страна на учениците от горна училищна възраст.

Таблица № 4 показва извършените престъпления от страна на непълнолетните (13-17 години) за периода от 2017 до 2021 година по пол в процентно съотношение.

Таблица № 4⁶

Година	Общо	Момчета 14-17г.	Дял	Момичета 14-17г.	Дял
2021	3309	2747	83,02%	562	16,98%
2020	3408	2887	84,71%	521	15,29%
2019	3754	3108	82,79%	646	17,21%
2018	3741	3141	83,96%	600	16,04%
2017	3908	3258	83,37%	650	16,63%

⁶ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=247

От данните, получени от НСИ за извършените престъпления от страна на непълнолетните (13-17 години) за периода от 2017 до 2021 година, от Таблица № 4, е видно, че значително по-голям е процентът на момчетата от извършителите на престъпления във възрастта от 14-17 години. За получените данни от 5-те години, делът на момчетата извършители варира в рамките на около 2 процента, съответно от 82,79% през 2019 година до 84,71% през 2020 година от общо извършените от тази възрастова група престъпления.

Съответно процентът на момчетата, извършители на престъпления варира в диапазона от 15,29% през 2020 година до 17,21% през представената 2019г.

Таблица №5⁷ от приложението показва видовете на извършените престъпления от страна на децата за периода от 2017 до 2021г.

От приложената таблица е видно, че най-често извършваните престъпления от непълнолетните лица са кражбите. Те представляват средно около 51-52% от общо извършените престъпления, което е повече от половината.

Прави впечатление, че около 75% от извършените кражби през годините, са дело на момчета, което е приблизително 4 пъти повече от извършените кражби от момчетата. Най-често извършваните кражби са тези от магазини и търговски обекти, следвани от домовете кражби, взломните и най-накрая са джебчийските.

При всички видове кражби се запазва тенденцията за преобладаващ процент извършители от страна на момчетата в тази възрастова група.

На второ място от общо извършените деяния, според официалните данни на НСИ, са престъпленията, свързани с наркотични вещества. Те представляват средно около 10% от общо извършените престъпления от учениците в горна училищна възраст, което е изключително тревожен

⁷ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=247

факт. Това се обяснява със занижения родителски контрол и склонността на подрастващите към идентификация към определени социални групи.

И при този вид престъпление преобладаващ процент от извършителите са момчета – около 75%.

На следващо място от общо извършените престъпления от непълнолетни лица, са унищожаването и повреждането на имущество. Тези престъпления представляват около 8,42% от извършените деяния в тази възраст. Тук процентният дял на извършените деяния от страна на момчетата е значително по-голям - около и над 90% от общо извършените унищожавания и повреждания на имущество.

След това се нареждат хулиганството и телесните повреди, които си разделят по около 5,5% и 5% от общо извършените престъпления. Тук отново преобладаващите проценти от общо извършените престъпления са за момчетата. Това се обяснява с това, че те проявяват в по-голяма степен открита агресия, докато момичетата проявяват повече скрита агресия в различни форми.

На следващо място са грабежите. Те представляват около 4,20% от общо извършените престъпления от непълнолетните лица. Прави впечатление, че над 90% от извършителите на грабежи са момчета. Това е поради спецификата на този вид престъпление, при който се използва сила или заплахата. Единични са случаите на национално ниво за календарна година, при които извършители на подобни престъпления са момичета.

Други видове престъпления, които формират много по-нисък процент от общо извършените престъпления от дотук изброените, са: противозаконното управление на МПС, блудствата, изнасилванията, опитите за убийства и убийствата. Тези престъпления обикновено са малко на брой, но са с най-висока степен на обществена опасност, тъй като нарушават физическата неприкосновеност, като застрашават живота и здравето. И при тези престъпления тенденцията в полово отношение остава непроменена. Момчетата са най-честите извършители на деянията,

което се обуславя преди всичко от начина по който те проявяват своята агресия

Друг начин по който може да се даде яснота относно същността на девиантните прояви на децата от горна училищна възраст е като се разгледат наложените възпитателни мерки за извършените от тях противообществени прояви, които са част от девиантното поведение.

Възпитателните мерки по ЗБППМН - Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни са с възпитателен характер. Те нямат наказателна цел и основното към което се стремят е да постигнат възпитателен резултат по отношение на поведението на подрастващите. Като противообществени прояви са характеризират тези противоправни деяния, които макар и да са в противоречие със закона, са с по-ниска степен на обществена опасност, поради което не се определят като престъпления. Често срещан пример за противообществена проява е побоят между деца, при който обаче липсва телесна повреда. Тогава извършената проява се определя като противообществена и се разглежда от Местните комисии за борба с противообществени прояви на малолетни и непълнолетни. Налагат се възпитателни мерки по чл.13, ал.1 от ЗБППМН, като мерките варират от „Предупреждение“ да не се извършва повече подобно деяния и се стига до най-тежката възпитателна мярка - „Настаняване в СПИ“ или „Настаняване във ВУИ“.

В Таблицы №6⁸ и №7⁹ от приложението, са разгледани наложените за периода 2017-2021г. възпитателни мерки на непълнолетни лица за извършените от тях прояви по видове.

От тях е видно, че най-често извършваните от децата противообществени прояви са: бягство от дома, от специализирана институция или от социална услуга от резидентен тип - около 20,35% от общо извършените противообществени прояви и проявите на насилие -

⁸ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1539

⁹ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1918

около 20,55%. Следват проявите на повреждане на обществена и/или частна собственост - около 15,21%, непристойно и/или хулиганско поведение на обществено място - около 11,50% и употребата на психоактивни вещества - около 8% от общо извършените противообществени прояви.

Има немалко случаи и на тормоз - около 7,73%, част от който е и училищният тормоз - 4,37% от общо извършените противообществени прояви. Случаите на просия, скитничество и проституция са с най-малки проценти на извършване, но това не означава, че са маловажни. Тези прояви бележат изключително тревожни тенденции в обществото, поради тяхната специфика. Необходимо е прилагането на систематизирани и организирани превантивни мерки от страна на държавните институции, с цел максималното ограничаване и недопускане на подобен род прояви от страна на подрастващите.

Извършването на престъпления и противообществени прояви от страна на непълнолетните води до тяхното вземане на отчет в Детските педагогически стаи в МВР.

Таблица 8¹⁰ показва каква е динамиката на взетите на отчет непълнолетни за период от 5 години - от 2017 до 2021г., както и разпределението им по пол.

От получените данни е видно, че водените на отчет за 1 календарна година в ДПС варира от 6844 през 2021г. до 7275 през 2019г., като през останалите 3 години от разглеждания период има редуване на повишаване и понижаване на общия брой лица, водени на отчет. В предвид общите данни, може да се направи изводът, че броят на водените на отчет непълнолетни лица е относително постоянна величина.

Подобна е констатацията, относно разпределението по полов признак. Оказва се, че завеждането на отчет в ДПС по пол, съответства в голяма степен на извършителите на престъпления и противообществени прояви. Както разгледахме по-горе, около 75% от извършителите на

¹⁰ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=240

престъпления и противообществени прояви са момчета, срещу 25% момичета. При водените на отчет за периода от 2017-2021г. съотношението е подобно. Около 81% са момчета, срещу 19% момичета. Това показва, че момчетата са значително по-проявени и извършват около 4 пъти повече противообществени деяния от момичетата.

Други данни, които могат да ни предоставят информация за детската престъпност, е броят на осъдените непълнолетни лица. В Таблицата по-долу са представени данни за периода от 2017-2021г.

Таблица № 9¹¹

ОСЪДЕНИ НЕПЪЛНОЛЕТНИ ЛИЦА ПО ПОЛ - БРОЙ, СТРУКТУРА И КОЕФИЦИЕНТИ НА 100 000 ДУШИ ОТ НАСЕЛЕНИЕТО НА ВЪЗРАСТ 14 - 17 ГОДИНИ - 2017 - 2021 ГОДИНА			
	Брой		
	Общо	Мъже	Жени
2017	1152	1085	67
2018	999	950	49
2019	1023	967	56
2020	874	830	44
2021	963	923	40

От данните в таблицата е видно, че броят на осъдените непълнолетни лица е относително константна величина – около 1000 осъдени НЛ за година. Прави впечатление, че съотношението на осъдени момчета – момичета е 95, 96% осъдени момчета срещу 4, 5% осъдени момичета.

В таблица № 10 са представени данни за общо осъдените лица за периода 2017-2021 и на осъдените непълнолетни лица, като целта е да се направи сравнителен анализ на процентното съотношение между двете.

Таблица № 10¹²

¹¹ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=953

ОСЪДЕНИ ЛИЦА ПО ПОЛИ ВЪЗРАСТ И ПО СТАТИСТИЧЕСКИ ЗОНИ, СТАТИСТИЧЕСКИ РАЙОНИ И ОБЛАСТИ, 2004 - 2021 ГОДИНА										
	(брой)									
	2017		2018		2019		2020		2021	
	Общо	14 - 17	Общо	14 - 17	Общо	14 - 17	Общо	14 - 17	Общо	14 - 17
	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо
Общо	25800	1152	23973	999	23389	1023	21889	874	24121	963

От данните в таблицата е видно, че от общо осъдените лица, делът на непълнолетните е около 4% в представения 5 годишен период. Колебанията са минимални, често касаещи няколко стотни от процента.

Изнесените статистически данни потвърждават теориите на изброените автори, относно спецификата на извършените девиантни прояви в горна училищна възраст. От данните е видно, че момчетата значително по-често извършват девиантни прояви. Потвърждение за това е проявената от страна на момчетата открита агресия, докато при момичетата преобладава скритата агресия. Поради това в статистическите данни преобладаващо като процент присъстват девиантните прояви, извършени от момчетата.

3.3. Диспозиции, водещи до девиантни прояви в ГУВ

Причините за девиантното поведение, както разгледахме по-рано, могат да бъдат най-различни - възпитанието, семейната среда, приятелите, училището, социо-културната среда и др.

Един от основните фактори, който може да доведе до извършването на девиантни прояви в горна училищна възраст са личностните диспозиции.

Според редица теории личността е съвкупност от черти (диспозиции), които разкриват нейната насоченост, характеризират поведението ѝ в различни ситуации, определят дейността и характера на взаимоотношенията и общуването ѝ.

¹² https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=510

На основата на тестови методики, наблюдения, личностни въпросници и използване на други методи, се извеждат дименсии, които характеризират личността на хората, като личностните черти определят изграждането на личностния профил.

Чертите несъмнено помагат за прогнозиране на поведението на личността, но те трябва да се анализират от позицията на конкретната ситуация.

Диспозициите се проявяват по различен начин и имат различна насоченост при отделните хора. Една от причините за това е типа темперамент.

Познаването на различните типове темперамент означава по-добро познаване на детската същност при нейното изучаване. Още през 5 век преди н.е. древногръцкият лекар Хипократ за първи път прави опит да опише типовете темперамент сред хората, като техните основни различия той обяснява със съотношението между четирите течности, съдържащи се в човешкото тяло: кръв, два вида жлъчка (жълта и черна) и слюз (или лимфа). Според него, при сангвиниците преобладава кръвта (на латински „сангвис“); при холериците – жълтата жлъчка („холе“); при флегматиците – слюзта или лимфата („флегма“); при меланхолиците – черната жлъчка („меланхоле“) (Коломински Я.Л., 1991).

По-късно в своите изследвания руският учен И. П. Павлов стига до извода, че в основата на всеки от четирите типа темперамент лежи едно или друго съотношение между качествата на висшата нервна дейност – силата на нервната система, уравновесеността в процесите на възбуждане и задържане и нейната подвижност, като тези качества нарича тип висша нервна дейност. Поради това той определя 4 типа нервна система: силен-уравновесен; подвижен; силен-неуравновесен и инертен и слаб (Павлов И. П., 1953).

Качествата на темперамента определят в значителна степен динамиката на психичния живот на детето, поради което от съществено значение за установяване на вътреличностните източници за девиантно поведение, е познаването на родителите, учителите и специалистите в областта на детската престъпност на типовете висша нервна дейност у децата, характеризиращи техния темперамент. Сами по себе си различните типове темперамент (сангвиничен, холеричен, флегматичен и меланхоличен) и по-скоро характеризиращите ги основни черти (качества) не са непосредствена предпоставка за подобно поведение, но в различни ситуации, при които външни въздействия влизат в противоречие с някои от вътрешните установки на детската личност, би могло да се появи мотив за противодействие, чиито поляритет може да бъде с положителен или отрицателен знак.

За да добием по-ясна представа за същността на тези различия, трябва да разгледаме четирите типа темперамент.

1. Сангвиничен темперамент

Децата със сангвиничен тип темперамент притежават силен, уравновесен и подвижен тип висша нервна дейност. Те се отличават с умерена и равномерна възбудимост на мозъчната кора. Децата сангвиници са здрави, силни, с повишена активност и висок праг на чувствителността, енергични и работоспособни, находчиви, с бърза мисъл, гъвкав ум и висока комуникативност. Умеят да задържат изявите на чувствата си и трудно допускат произволни реакции, макар да е лесно да се разпознае по лицето им тяхното настроение или отношение към човек или предмет. Поддават се лесно на дисциплинираност, бързо усвояват или преустройват навиците си. Лесно установяват приятелски отношения с други деца, живо откликват на всичко, което привлича вниманието им. Рядко изпадат в негативни афектни състояния. Проявяват инициатива в игрите или в трудовата дейност, като често са носители на нови идеи. Тези деца нямат проблеми у дома и в училище.

2. Холеричен темперамент

Децата с холеричен тип темперамент са със силен, неуравновесен и инертен тип висша нервна дейност. Те се отличават с прекомерна възбудимост на мозъчната кора. Силните преживявания (афекти) при тях са често явление. Тези деца са по-недисциплинирани, нарушават установените норми, предизвикват разпри, вършат неща „на своя глава“, стремят се да налагат своята воля на всяка цена, разпореждат и изискват подчинение от околните, като за постигането му понякога упражняват насилие. Склонни са към шумни игри и авантюри, често се влияят от лошата среда. В учебната и трудовата дейност изпитват проблеми като трудно концентриране към задачите, слаба издръжливост, системност и последователност в усвояването на знанията и свързания с тях колеблив успех. Когато си поставят за цел, могат да проявят устойчивост в стремежите и интересите си, като за тяхното удовлетворяване могат да използват всякакви средства.

3. Флегматичен темперамент

Децата с флегматичен тип темперамент се характеризират със силен, уравновесен и инертен тип висша нервна дейност. Те са невъзмутими, с бедна мимика, неизразителни движения, търпеливи, издръжливи и с високо самообладание. Не дават външен израз на емоционалните си състояния (не изпадат в афект), трудно могат да бъдат предизвикани, разсмияни или привлечени на нечия страна. Речта и движенията им са бавни и отмерени. Трудно се приспособяват към нова обстановка и свързаното с това преустройство на навиците и привичките. Неохотно създават нови приятелства, държат се дистанцирано при необичайни ситуации, трудно може да им се влияе, поради което понякога се самоизолират. Спокойни и дисциплинирани са в училище и у дома. Макар и по-бавно, но същевременно съвестно се подготвят за учебните занимания, затова те са едни от много добрите и отлични ученици. При работа са издръжливи и понякога демонстрират голяма упоритост и

енергичност при преодоляване на дадени затруднения или препятствия. Имат високо развито чувство за ред, чистота и спретнатост.

4. Меланхоличен темперамент

Децата с меланхоличен тип темперамент се отличават със забавена мозъчна функция (мозъчна дисфункция), характерна за слабия тип висша нервна дейност. Тези деца са болезнено чувствителни, прекалено обидчиви, с неизразителна мимика и вялост в движенията. Проявяват потиснатост, отстъпчивост, умора, намалена работоспособност, стремеж към усамотяване. Вниманието им е неустойчиво и лесно отклонимо. Тези деца рядко проявяват активност или инициативност, както в учебните занимания, така и в детските игри, като често подценяват собствените си възможности. Трудно установяват приятелски отношения. Към непознати деца или към възрастни се отнасят с недоверие и уплаха. При тези деца често се наблюдава наличието на говорни смущения, езикът е беден, речниково оскъден. Общото здравословно състояние на меланхоличните деца е колебливо, с предразположеност към различни и често продължителни заболявания (Петров Г., 1998:142-144).

След като разгледахме четирите типа темперамент, характеризиращи основните типа висша нервна дейност при човека, трябва да уточним, че проявлението на характеристиките на който и да е от тях зависи и от редица външни фактори. Такива могат да бъдат: семейството, училищната среда, приятелското обкръжение, значимите възрастни и не на последно място – конкретната ситуация и мотивацията да се постъпи или не по определен начин.

Друга теория, която може да ни даде по-голяма яснота, относно формирането на личностните нагласи (диспозиции), е тази на Ханс Айзенк за йерархичния модел на личността. Според Айзенк основните 2 типа структури на личности са: интровертност – екстраверсия и стабилност – невротизъм (Eysenk H., 1947, 1952). На базата на различните

взаимодействия между тези типове структури, той извежда някои закономерности в проявлението на човешкото поведение.

Така Айзенк извежда четири категории хора, въз основа на тежестта на два независими параметъра.

Всяка категория, включително съставните ѝ характеристики, е резултат от комбинация от високо и ниско ниво на интровертност и екстравертност, съответно с високо или ниско ниво на стабилност и невротизъм.

Според направените от Айзенк изследвания, хората които са в съчетание на интровертност и стабилност, са склонни да се придържат повече към спазването на правилата и нормите, да бъдат грижовни и внимателни. Обратно, комбинация от интровертност и невротизъм предполага в личността тенденция да се проявява в поведението ѝ по-висока тревожност, лесна податливост на промяна в настроението, склонност към самоизолация и некомуникативност. Комбинацията от екстраверсия и стабилност води до поведенчески качества на личността като грижа, покорство и общителност, а хората с екстравертност и високо ниво на невротизъм е по-вероятно да бъдат агресивни, импулсивни и възбудими. Трябва да се отбележи, че според Айзенк е от особено значение тези типове характеристики на личността да са свързани с индивидуалните различия на всяка отделна личност.

Може да се каже, че теорията на Айзенк за интро-екстравертността, в съчетание със стабилността и невротизма, има връзка с теорията на И. Павлов за четирите типа висша нерва дейност и в някаква степен я допълва. Чрез тях могат да се изведат хипотези, относно диспозициите, които водят до девиантни прояви в горна училищна възраст. Това е така, защото може да се направи предположение, че както типовете темперамент могат и оказват сериозно влияние върху поведението на личността, така и

насочеността на личността екстровертно или интровертно, също оказва влияние при формирането на дейните нагласи (диспозиции), особено в периода на формиране на нейните характеристики - детството и юношеството.

Така например хората с преобладаващи сангвинистични характеристики на темперамента е вероятно да бъдат силни, уравновесени и умерено възбудими на външни дразнители. Съответно рядко биха реагирали негативно и в състояние на афект. Тези деца по правило са с повишена активност, висок праг на чувствителността, работоспособни, находчиви, с гъвкав ум и са комуникативни. Те лесно се поддават на обучение, бързо усвояват или преустройват навиците си. Лесно установяват приятелски отношения с други деца. Проявяват инициатива в игрите и в трудовата дейност, като често са носители на нови идеи. Те нямат проблеми с дисциплината вкъщи и в училище. От казаното дотук може да се направи предположението, че децата сангвиници ще са дружелюбни, уравновесени, с ниска степен на тревожност и агресивност. Много малко вероятно е те да формират диспозиционни нагласи, които да доведат до девиантни прояви – агресивност, тормоз в училище, неспазване на училищния ред, използване на психоактивни вещества и т.н. Съчетано с това, че те имат бърза мисъл и гъвкав ум, може да се заключи, че трудно биха се повлияли от външни дразнители и чуждо мнение. Те внимателно обмислят всяка ситуация, мотивирани и инициативни са в извършването на различни дейности и в училище и в свободното време, което означава, че са с висока концентрация при извършването на различни дейности. Също така те имат необходимия респект от възрастните - учители и родители, тъй като лесно се поддават на обучение и са обичайно високо дисциплинирани. Това означава, че за тях спазването на социалните норми е важно и приоритетно. Във връзка с тяхната комуникативност, може да се направи изводът, че според Айзенк те са в голяма степен екстроверти - стабилни, което от своя страна води до формирането на поведенчески

качества на личността като грижа, покорство и общителност. Съответно трябва да се отбележи, че такива деца е много малко вероятно да проявят несдържаност, агресивност и самоизолация.

Децата притежаващи холеричен темперамент, както описахме по-рано, са със силен, неуравновесен и инертен тип висша нервна дейност. Поради прекомерната възбудимост на мозъчната кора, силните преживявания, афектите при тях са често явление. В резултат на това те са по-податливи към формирането на такива нагласи и диспозиции, които биха довели до извършването на девиантни прояви. Те по правило са по-недисциплинирани, с лекота нарушават установените норми, предизвикват скандали, своенравни са, на всяка цена се стремят се да налагат своята воля, разпореждат и изискват подчинение от околните. Склонни са към агресивни прояви и често се влияят от лошата среда. Децата холерици изпитват проблеми в учебната и трудовата дейност като трудно концентриране към задачите, слаба издръжливост. Във връзка изложените личностни характеристики, тези деца по правило също са екстроверти, но с по-високо ниво на невротичност. Това означава, че те в по-голямата си част са по-агресивни, импулсивни и възбудими. В резултат на това те биха формирали диспозиции, които водят до извършването на девиантни прояви. Те значително често биха извършвали агресивни деяния, тормоз, вандализъм, кражби и употреба на различни психоактивни вещества.

Децата с флегматичен тип темперамент се характеризират със силен, уравновесен и инертен тип висша нервна дейност. Във връзка с тяхната търпеливост, издръжливост и висока степен на самообладание, може да се каже, че те формират такива нагласи като личностни характеристики, които в повечето случаи не биха довели до извършването на девиантни прояви от тяхна страна. Като подкрепа на тези думи, може да се каже, че тези деца почти никога не изпадат в афект, трудно могат да бъдат предизвикани или да им бъде повлияно по някакъв начин. Това означава, че те не са агресивни, нямат склонност и желание да доминират

над останалите. Тяхната липса на комуникативност, води до трудното създаване на нови приятелства, което понякога води до самоизолация. Дисциплинираността в училище и у дома води до съвестното подготвяне за учебните занимания. Затова те са едни от много добрите и отлични ученици. Издръжливостта и упоритостта при изпълнението на дадена задача, говори за висока степен на устойчивост на стресови влияния. Този факт допълнително подкрепя думите ни, че децата флегматици не биха формирали диспозиционни нагласи, които водят към извършването на противообществени прояви. Според изброените характеристики на флегматиците, е нормално тези хора да бъдат причислени към интровертите с високо ниво на стабилност. Те са склонни да се придържат повече към спазването на правилата и нормите, да бъдат грижовни и внимателни. Това означава, че флегматиците в болшинството от случаите не биха формирали диспозиционни нагласи, които водят към извършването на противообществени прояви, тъй като една от основните техни характеристики е спазването на нормите, желание да обгрижват и липса на агресивно поведение.

Децата с меланхоличен тип темперамент се отличават със забавена мозъчна функция, или мозъчна дисфункция, която е характерна за слабия тип висша нервна дейност. Те са болезнено чувствителни, прекалено обидчиви, с неизразителна мимика и вялост в движенията, те предимно проявяват потиснатост, отстъпчивост, умора, намалена работоспособност, стремеж към усамотяване. Поради тези характеристики на темперамента в преобладаващите случаи те са интроверти с високо ниво на невротизъм, което предполага тенденция в поведението на личността да се проявява по-висока тревожност, лесна податливост на промяна в настроението, склонност към самоизолация и некомуникативност. Тези личностни особености в значителна степен предопределят и нагласите на тези деца, които не биха довели до извършването на девиантни прояви, освен в

случаите, в които те биха били подведени от външни фактори, група от други деца (извършващи девиантни прояви).

Когато разглеждаме и анализираме влиянието на типовете темперамент върху цялостното поведение на децата, следва да не забравяме, че понякога трудно може да се определи отделният тип темперамент на дадено дете в неговия „чист“ вид. По-голямата част от хората обединяват в себе си черти от различните типове темперамент, като обикновено някой от тях преобладава. Проявлението на една или друга черта на темперамента зависи от много странични фактори и може да е причина за извършването на девиантни прояви.

Според Кр. Петрова асоциалното (девиантното) поведение е друг проблем за възрастта. То се определя като застрашаващо обществото или нанасящо му вреда поведение, като значително нарушаване на обществения ред и норми. Асоциалните прояви в поведението на хората могат да се представят в три направления:

- В мотивационно-личностната сфера – негативизъм към социалните явления, към труда;

- В сферата на общуването – отделяне от формалната група и създаване на неформално общество от хора, чиято ориентация е близка до девиантното поведение;

- В ценностната ориентация и в отношението към обкръжаващата среда най-общо може да се говори за поведенчески изяви, характеризиращи се със социална неадекватност (Петрова, Кр., 2015:136).

При поведение, което е асоциално ориентирано, трябва да се имат предвид някои особености:

- Някоя асоциална постъпка не е случайно реализирана – зад нея се крие сериозен мотив;

- При личности, реализиращи асоциални постъпки, има скрит период, който е труден за диагностициране, но някои прояви могат да помогнат за ранното му откриване;

- Всеки човек попада в обкръжение на проявени в криминално отношение хора, но не всеки се повлиява от тях. Това зависи от много фактори - социални, наследствени, възпитание, обучение, социализация.

Асоциалната нагласа е личностна характеристика, която в начални стадии трудно се диагностицира. Тя притежава дифузна, неопределена форма, но под влияние на факторите на средата, може да предизвика асоциални (девиантни) прояви. По-обстойното разглеждане на характеристиките на децата с девиантни прояви показва следните личностни особености:

1. Психично и физическо здраве: много от децата са с емоционални проблеми, преди всичко с различни нива на задръжки в емоционалното развитие; невротични проблеми; емоционална нестабилност, съчетана и с вегетативни прояви; изразен егоцентризъм;

2. Насоченост на личността: стесняване на познавателните и интелектуалните мотиви; изкривена представа за социалните мотиви; предимно егоистични мотиви; липса на възможност за реална самооценка; формиране на отрицателни навици - тютюнопушене, наркотици и др.

3. Проява на проблемно сексуално поведение: ранни полови контакти; сексуална извратеност и сексуална несигурност.

4. Чести злоупотреби с наркотици и алкохол, развиване на хазартна и други форми на зависимост.

5. Социалнопсихологически характеристики: изграждане на трудни взаимоотношения в група; различия в интелектуалното равнище в сравнение със собствената възрастовата група; изострена нетърпимост към определени членове на групата; проява на междуличностни конфликти,

саморазправи; възможност за проява на бандитизъм и др.; нежелание да се подчиняват на правилници, наредби, закони; неточна диагностична работа с тях. Социално-психологичните условия на децата с асоциални прояви бележат разнообразие, което затруднява и начините за определяне на тяхната вариативност от гледна точка на техния социален статус. Най-общо можем да твърдим, че се разграничават две крайности на групи от лица, изследвани през годините, които могат да се проследят в ГУВ.

Първите от тях са добре отглежданите деца, които имат сравнително стабилна семейна среда и са водени от хедонистични мотиви и комерсиална нагласа за извършване на девиантната проява - желание за лесна облага и бърза печалба, съчетани с поведение, което близките са стимулирали по различни начини в предходните възрастови периоди на детството - разглеждане, задоволяване и на предполагаемите изисквания на децата, предоставяне на достатъчно финансови средства и обкръжение от обгрижващи възрастни. Външният вид на тези деца обикновено е добър, те са добре гледани. В повечето случаи семейството е със стабилни доходи и децата имат желание за бърза печалба. Характерното в познавателната сфера на тези деца е акцент върху измислянето на разнообразни техники за придобиване на лесни пари, на изгодни сделки и рисково поведение. Тяхната мисловна дейност е активна, речта е добре структурирана и подредена, интелектуалната сфера - развита до нива на доста висок интелект. В емоционалната сфера на развитието им забелязват някои отклонения, които са по-скоро резултат от неравномерно възпитание, съчетано с нееднакви изисквания към децата от страна на двамата родители (заместващите ги възрастни) или нехаен възпитателен стил. При липсващ един родител ситуацията около детето е още по-усложнена, тъй като то усеща празнина, която се опитва да компенсира чрез асоциални прояви. В резултат на това децата стават емоционално нестабилни, със слаб самоконтрол, с надценяване на собствените си възможности, търсене на атрактивни модели за подражание, които стават и тяхна референтна

група. Те са по-импулсивни в търсенията на приключения, на риск и среда, която им създава усещане за приобщеност и привързаност. Обикновено тези деца са общителни, екстровертно ориентирани и поддържат изгодни за тях контакти. Членуват в групи, понякога с подчертано асоциална насоченост.

Другият тип асоциална насоченост на деца е от т.нар. „криминални семейства“, семейства в риск или социално бедни и криминогенни слоеве на обществото, за които асоциалността е начин на живот и единствено спасение в обкръжаващата среда. От малки в тези семейства се толерират криминалните прояви и девиантното поведение или въобще не се реагира спрямо тях. Ценностната система в такива семейства е силно деформирана, асоциалните мотиви са преобладаващи, а престъпният начин на живот е нормално явление. Тук забелязваме деца с изкривено едноточно мислене. Те обикновено са занемарени в социално отношение и възприятно-представната им дейност е силно ограничена, кръгозорът - стеснен, липсват мотиви за социално приемливо поведение и е налице криминална заразеност. Обучението им е непоследователно, реализират девиантни прояви и сред своите приятели, съответно нямат идея за ценности като дълг, приятелство, а това се подкрепя и от тяхната среда. Такива деца са склонни и към просия, проституиране, алкохолна зависимост, побоища, хулигански прояви, кражби, грабежи. Социално активни са, но нямат нормално развита привързаност към близки, тъй като в повечето случаи самите те са отхвърлени или използвани. Външният им вид е занемарен, често липсват основни хигиенни навици, имат непостоянен дневен режим и се държат враждебно със своите съученици. Те рушат реда, трудно се задържат на едно място за дълго време. Празнината от социалното неблагополучие е оправдателната им стратегия за поведението. В същото време това са социално желателно настроени деца, които бързо променят позициите си, лесно манипулируеми са и са

по-скоро подчиняеми. В поведението им се забелязват прояви на жестокост и необмисленост.

Детето е гневно, раздразнително, недоволно от живота си и от обкръжението си. То таи много злоба в себе си. Импулсивният му характер и агресивните, враждебни нагласи дори и към близки, го поставят в риск, както за самото него, така и за другите. Той е неспокоен, емоционален и много любопитен човек, в същото време открит за внушения и въздействия. Преобладават хедонистичните му наклонности, съчетани с егоизъм и себелюбие, което е сериозна предпоставка за девиации в поведението му, като такива вече са налице. Желанието му да притежава пари и да бъде независим, както и усещането му за социална зрялост са възможност за девиации. Поради грешни полово-ролеви модели на възпитание и поведение, както и някои личностни особености - съществува реален риск от рецидиви в кражбите. Тези деца са социално вградими по свой собствен начин, като запазват отрицателните си нагласи към общоприетите норми на поведение в обществото. Склонни са към различни зависимости и конфликтно поведение, провокирано от дребни поводи (Петрова, Кр., 2015:137-141).

Друг тип асоциално поведение в горна училищна възраст е свързан с факта, че някои от момичетата проституират. Проституцията е такава разновидност на извънбрачните полови отношения, при които индивидът, стъпил на нейното поприще, се отдава постоянно, публично, в по-голяма или по-малка степен безразборно на неопределено голям брой лица; рядко без възнаграждение, а в повечето случаи като поминък, продавайки тялото си за съвкупление или други полови деяния или изобщо провокирайки полова възбуда и доставяйки удовлетворение. Поради развратния си занаят проституиращият субект придобива и известен типичен облик. Детерминиращите фактори за проституирането могат да се групират в следните направления:

1. Социално-икономическата криза и съпровождащата я безработица, липсата на средства за препитание, социално слаби семейства;
2. Ниският жизнен стандарт на значителна част от населението (етнизация на престъпността);
3. Недостатъчен социален контрол (анонимността на извършителя);
4. Деструкция на ценностната система и моралните регулатори (безкритичен достъп до материали с порнографско и подбуждащо към насилие съдържание);
5. Занемарена микро и макросоциална среда, криминогенна приятелска среда, безотговорност на родителите, кризата и отчуждението в семейството;
6. Необхващане, отпадане и бягство от училище, безнадзорност;
7. Социално-психични особености на малолетните и непълнолетните, саморегулация и самоутвърждаване в младата възраст;
8. Ненавременно и недостатъчно санкциониране на противоправните деяния, ширещо се чувство на безнаказаност (Айдаров, 1995).

Това поведение, реализиращо сериозна девиация в моралните характеристики на личността, е резултат на сериозни пропуски във възпитанието, начина по който детето възприема привързаността, изграждането на пълноценни личностни взаимоотношения, както и нагласата и желанието за печелене на бързи и лесни пари.

От изброените автори и теории можем да кажем, че диспозициите, които водят до извършването на девиантни прояви в горна училищна възраст могат да бъдат най-разнообразни. Това е така, защото диспозитивните нагласи се формират в резултат на взаимодействието на

множество по вид и същност фактори - чертите, характерни за типа висша нервна дейност на конкретната личност (темперамента), нейната насоченост по оста екстравертност-интровертност, стабилност-невротизъм, от влиянието на външната среда, взаимоотношенията с околните, както и мотивацията за извършването или неизвършването на определено действие в конкретна ситуация. Всички тези фактори, заедно, а понякога и поотделно могат да допринесат за формирането на определени диспозиции, в резултат на които личността да реализира определено поведение, в случая девиантно.

Според Тр. Трифонов характерът е синтез от индивидуални и типични свойства на личността. Обхваща поведение, когнитивна, емоционална и волева сфера, както и насочеността на личността с всички нейни компоненти (Трифонов, Тр., 1996).

Качества на характера:

- сила и слабост;
- дълбочина и повърхностност;
- многостранност и едностранчивост;
- негативна и позитивна насоченост;
- откритост и затвореност;
- хармоничност и дисхармоничност.

Компонентите на характера са:

- черти на характера - те се определят върху основата на доминиращия облик - емоционални - добродушие; морални - алтруизъм; интелектуални - любознателност; волеви - жертвоготовност. Те са самостоятелни образувания.

- съзвездия от черти – те имат функционално-ситуативен характер, придават облика на личността в зависимост от ситуацията, след което се разпадат, т.е. те са временни образувания.

- системокомплекси - това са групирани системи от първите два компонента, които се отличават с трайност и се разграничават по следните характеристики:

– системокомплекс, който обединява свойствата, които отразяват отношението на личността към хората и групите в обществото;

– системокомплекс, който обединява свойствата, които отразяват отношението на личността към труда;

– системокомплекс, който обединява свойствата, които отразяват отношението на личността към вещите;

– системокомплекс, който обединява свойствата, които отразяват отношението на личността към себе си.

Формирането на характера започва с чертите от емоционалния облик, след това през интелектуалните, волевите и нравствените, а системокомплексите вървят от отношението към другите, през отношението към вещите, към труда, като най-трудно се изгражда отношение към себе си.

Един от основните проблеми в психологията е въпросът за структурата на характера. Разглеждат се няколко основни равнища, които са определящи при неговото формиране и изграждане:

- в основата на характера е типа висша нервна дейност;

- на второ равнище определящо за него е темпераментът, като характер и темперамент са взаимосвързани помежду си;

- на трето равнище са психичните състояния на личността, а характерът се явява интегрална съставка на вече споменатите по-горе равнища.

Съществуват и отклонения в лека форма в характера и темперамента на личността, които биха могли да бъдат предпоставка за агресивно, самоагресивно и девиантно поведение. Те са по-скоро предпоставки, но не означава, че водят задължително до девиантни проявления.

Акцентуацията представлява личностна/темпераментна или характерова/особеност, която е предпоставка за определен тип неадекватно поведение с различна насоченост, както и акцент, открояващ личността от останалите.

В съвременната психопатология и психология на личността се разглеждат следните типове акцентуации:

- акцентуации на характера - демонстративен, асоциален, шизоиден, педантичен.

- акцентуации на темперамента - хипертимен, дистимен, тревожен, екзалтиран, циклотимен, емотивен.

Акцентуациите по същество се определят като вид леки степени на аномалии в структурата на личността, междинно звено между норма и патология, особености на характера, на темперамента.

Други понятия, свързани с акцентуациите - те се разграничават и по степен на количествена изява, като отново не може да се говори за точност при тяхното диференциране:

- признак на акцентуация - наличие на предразположение, което се проявява в изключително редки случаи, има кратковременен характер и е трудно за диагностициране;

- диапазон на тенденция - появите са трудни за отдиференциране, но се проявяват по-често и не са необходими силни дразнители, за да отключат прояви на акцентуации.

- същинска акцентуация - в повечето случаи се проявяват, без обаче да бъдат признак на тежко разстройство на личността.

По отношение на някои особености, засягащи девиантното и агресивното поведение, можем да открием някои видове акцентуации, които са предпоставки, но не и задължително условия за рискови, асоциални и дори престъпни поведения. Между тях са акцентуацията на темперамента - хипертимност и акцентуациите на характера – шизоиден /задържащ се/ и асоциален /възбудим / тип.

Характеристика на хипертимния тип акцентуация на темперамента.

Родителите на такива деца казват, че като малки те са били изключително подвижни, игриви, прекалено самостоятелни, много шумни, често привличащи внимание. Те са склонни към приятелства, стремят се да доминират над връстниците си, липсва им чувство за дистанция. Често възбудимостта на тези деца е толкова голяма, че е налагала да се посещава лекар. Индикациите за подчертано активното им поведение са били налице от най-ранна детска възраст - още от периода на детската градина.

Най-големи трудности те имат при посещаване на училище и привикването към установения ред. Те често се разсейват, не могат да стоят на едно място, пречат на другите и усвояват учебния материал твърде непоследователно.

Главна отличителна страна е тяхното постоянно добро настроение, въпреки че често изпадат и в другата крайност – гневливост и агресивност. Често гневните изблици от страна на децата, са в резултат на желанието на възрастните да ги укротят, което се възприема от тях като проява на посегателство върху личността им.

По време на пубертета те са неспокойни, ясно се виждат настроенията им. Поради липса на приятелства, те често са склонни да извършват различни девиантни прояви, да бягат от къщи, да отсъстват от училище, особено ако някои друг е лидер в класа или в приятелските им групи.

Хубавото им настроение се съчетава с отлично самочувствие, висок жизнен тонус и добър външен вид. Те имат здрав сън и добър апетит. Винаги са бодри, спят много малко, стават рано, ако бездействат са склонни да предприемат дори асоциални постъпки, но да правят нещо. В повечето случаи физически са доста развити, като на 15-16 годишна възраст вече имат фигура на възрастни хора.

Групират се само тогава, когато са лидерите в съответната общност, съответно изпитват дискомфорт и избягват групи, в които не успяват да наложат мнението и доминацията си сред останалите. Желанието непременно да командват ги прави неприятни за останалите. Поддържат безкрайно много контакти, често безразборни, тъй като са много любопитни. Увлеченията и хобитата им са многобройни и в повечето случаи изключително повърхностни. Като най-трайно се оказва лидерското им хоби, което е характерно за целия им живот и като възрастни. Не приемат с охота ролята на официални ръководители в общността, тъй като се оказва, че са непостоянни в изпълняване на задълженията си.

От позицията на високото им самочувствие и отлично настроение, те си изграждат нереална, неадекватна и завишена самооценка.

Оказва се, че при юношеската възраст хипертимността е често срещано явление и като акцентуация, и като психопатия. Около 25% от децата са такива, с трудно отчитане на границата.

Характеристика на асоциални тип акцентуация на характера.

Възбудимият или асоциален тип е изключително интересна акцентуация на характера. От името става ясно, че той се формира в процеса на формиране на личността и следователно е повлиян от някои социални фактори. Тези личности по правило са необуздани, неконтролируеми и трудни като характер. Те са подвластни изцяло на желанията, влеченията и неосъзнатите си потребности. Често постъпките им са изцяло непоследователни, но за сметка на това не са лишени от прояви на инат. При тях се наблюдава изключително силно влияние на мотивите за достигане на физически и духовни удоволствия. Този тип хора са готови да преминат през всякакви трудности, ако знаят, че ги очаква някакво особено плътско удоволствие.

Те не могат да се задържат дълго време на едно и също място. Като деца сменят училища, защото не харесват учителите си, връстниците, начина на преподаване и т.н.

От тези хора най-често стават алкохолици и то такива, за които са характерни бурни изблици, побоища и различни злоупотреби. Не са редки случаите когато те извършват правонарушения и са утвърден контингент на полицията. Това са и чревоугодниците, а също така и хората, които изпитват удовлетворение от това да нарушават социалните норми на поведение.

Що се отнася до интелектуалните им способности, те са ограничени, тъй като интересите им са предимно хедонистични. Освен това, те са жестоки, неморални и без особени задръжки в поведението. От казаното дотук, може да се направи предположение, че юношите с асоциален тип акцентуация на характера ще са чести извършители на

девиантни прояви. Предвид на характеристиките на типа акцентуация, тези ученици биха били много неуравновесени, подчертано предразположени към извършването на агресивни и необмислени, спонтанни прояви, водени от първични хедонистични нагласи.

С възрастта при тези хора все пак се наблюдават промени в посока на проява на самоконтрол.

Характеристика на шизоидния тип акцентуация на характера.

Шизоидният тип личностна акцентуация е специфична проява на личностна особеност. Като определяща характеристика на типа е неговата затвореност и нежелание да разговаря с околните, неспособност за установяване на контакти, дори липса на потребност от общуване, самоизолация. Поведението се отличава с хладност, инат, податливост на лоши и враждебни настроения, немотивирана апатичност и отпуснатост, безделие и вътрешна напрегнатост, съчетани с ограничени мимически прояви. При този тип интуиция изобщо липсва, както и всякакво повлияване от предишен опит.

Шизоидните черти се забелязват още през детството, тези деца правят силно впечатление на близките си. Те избягват игри с другите деца, мразят шума, веселието, предпочитат възрастните и са самотни. Освен това са хладни в отношенията си и прекомерно сдържани.

С преминаването към пубертетната възраст, тези особености се засилват и започват да правят впечатление на околните, дори на връстниците, които инстинктивно ги отбягват и с това задълбочават тяхната изолираност.

Това са личности, които не могат да се зарадват на щастието и живота, не умеят да страдат истински, слаб е и емоционалният им резонанс. Техните постъпки са белязани от изключителна жестокост и безчувственост, понякога клоняща към садизъм. В същото време, те са

болезнено чувствителни по отношение на себе си и страдат от излишна мнителност, която наподобява дори на параноя.

Недостъпността, която изграждат към себе си, ги ограничава силно при опитите да им се помогне.

Друга съществена характеристика при тези деца е прекомерната мечтателност и фантазиране, което допълнително ги отчуждава от света на хората. Те имат невероятно сложни фантазии, които протичат дни наред. В много от тях са необясними за другите, а част от тях са със силна сексуална насоченост, която те не успяват да реализират. Други са с представи за отмъщение спрямо онези, които не ги разбират и не отвръщат на чувствата им.

Този тип личности са крайни индивидуалисти и винаги са в конфликт с изискванията на обществото. Избират такива професии, които са странни и изискват пълно, самостоятелно себеотдаване. Тези хора са с неадекватна, завишена и нереална самооценка.

С така представените акцентуации не се изчерпват наличните отклонения, но те са едни от най-често срещаните на практика, които предполагат и водят до девиантно, престъпно поведение (Минев, Т., 2012:61-68).

От разгледаните теории за видовете диспозиции, водещи до девиантно поведение в горна училищна възраст, е видно, че отклоненията в поведението на подрастващата личност са резултат от сложни фактори и детерминанти – вътрешни и социални, които биха могли да повлияят по различен начин на отделните хора, според конкретната ситуация. И все пак характеристиките на личността, предопределени в голяма степен от типа темперамент, насочеността на личността по оста интро-екстровертност, стабилност-невротизъм и различните типове личностни акцентуации, са причина за формирането на характера на отделния човек и реализирането на определен тип поведение в обществото.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: Експериментално изследване на личностните диспозиции, водещи до девиации в горна училищна възраст

4.1. Организация на експерименталното изследване

Темата за взаимовръзката между личностните диспозиции и девиантните прояви при учениците в горна училищна възраст е важна и актуална, тъй като разглежда много важен етап от развитието на човека. През юношеската възраст психо-физиологичното развитие е много бурно и интензивно, във връзка с което в поведението на личността и нейните насочености и нагласи настъпват редица промени, които ще бележат по-нататъшния и житейски път. За да се извлекат научно-теоретични и практико-приложни ползи от тези процеси, е необходимо провеждането на организирано и обосновано експериментално изследване на ученици от горна училищна възраст, което да изведе съответните тенденции и закономерностите, водещи до склонността им към девиантно поведение.

Организацията на изследването в настоящата дисертация включва следните елементи:

- Определяне на **предмет** на изследването. Предмет на изследването са девиантните прояви при децата от горна училищна възраст, видовете девиантни прояви и тяхната взаимовръзка с личностните диспозиции.
- Избор на **обект** на изследването. Обектът на изследването са ученици от горна училищна възраст /ГУВ/ - 8, 9, 10, 11 и 12 клас.
- Формулиране на **цел** на изследването. Целта е да се установи дали съществува взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст.
- Определяне на **задачи** на изследването. Задачите в изследването са следните:
 - Да се дефинира понятието личностни диспозиции и близките до тях, разглеждайки теоретичните модели, които ги обясняват;

- Да се разгледат и анализират видовете диспозиции и значението им за личността;
- Да се дефинира понятието „девиантна проява“ в контекста на теоретичните позиции в психологията, педагогиката и криминологията;
- Да се разгледат и разграничат видовете „девиантни прояви“ и да се установят причините, факторите и условията за възникването им;
- Да се направи психолого-педагогическа и социално психологическа характеристика на децата от горна училищна възраст и да се установят диспозициите, водещи до девиантни прояви;
- Да се анализират резултатите от изследването и да се набележат мерки за превенция спрямо девиантното поведение в горна училищна възраст.
- Издигане на **хипотеза и подхипотези**.

Хипотезата на изследването е, че съществува взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст.

Подхипотези

- Личностните диспозиции оказват влияние на децата от горна училищна възраст при избора им на поведение в конкретни житейски ситуации;
- Лицата от специализираните учебни заведения (ВУИ) са с по-високи стойности на акцентуации, имат различни темпераментни особености и с по-проявени диспозиционни нагласи за извършване на противообществени прояви от децата в стандартните средни училища;
- Избор на подходящи за целите експериментални групи;

- Избор на тестова методика за изследване, според нуждите на дисертацията;
- Коректно формулиране на въпросите в анкетите към изследваните групи и анализ на получените данни;
- Провеждане на практическо изследване;
- Анализ и оценка на резултатите.

Избор на експериментални групи

Предвид темата на дисертацията, е необходим внимателен подбор на експериментални групи, резултатите от изследването на които да ни послужат за нуждите на формулираната хипотеза. Поради това за експериментални групи на изследването са определени 102 ученика от горна училищна възраст /ГУВ/ - 8, 9, 10, 11 и 12 клас. Половината от учениците са от средно училище – СУ „Вела Благоева“ гр. В. Търново (56 деца), а другата половина от две възпитателни училища – интернат (46 деца) – ВУИ „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, обл. Пазарджик (момчета – 39 деца) и СПВУИ „Христо Ботев“ с. Подем, обл. Плевен (момичета - 7 деца), поради факта, че във възпитателните училища учениците са разделени на полов признак. В изброените учебни заведения са изследвани и 43 педагогически специалисти (20 от СУ „Вела Благоева“ и 23 от ВУИ „Ангел Узунов“ и СПВУИ „Христо Ботев“), чрез анкети, целящи да установят мнението на учителите относно поведението на изследваните ученици. Групите са избрани по начин, по който да могат да се сравнят, анализират и обобщят резултатите от изследването, относно личностните диспозиции на отделните групи и тяхната взаимовръзка спрямо извършването на девиантни прояви.

Избор на тестова методика

Тест на Айзенк

След като бяха разгледани различните теории за диспозициите в първата глава, можем да приемем, че едни от най-важните личностни диспозиции са характеристиките на личността за интровертност -

екстраверсия и стабилност – невротизмът по Айзенк, както и личностите акцентуации. Като част от характеристиката на личността, основно качество на личността, имащо пряко влияние за формирането на трайни нагласи и проява на девиантни прояви, е също така агресията в различните и форми.

За една от най-важните причини за развитието и формирането на личността в юношеската възраст, можем да определим характеристиките на личността в диапазона интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът по Айзенк. На базата на тях личността формира и изгражда трайни модели за поведение на базата на индивидуалните черти, които в повечето случаи са основополагащи за изграждането на зрялата личност. В тази връзка в експерименталната част на изследването, с цел установяване на насочеността на личността на изследваните ученици, ще бъде използван тестът за характерологичните проявления на типовете според Айзенк, включващ 86 въпроса. Чрез него ще бъдат събрани данни, които ще разкрият качества за изследваните лица като: адаптивност, общителност, честолюбивост, лидерство, мнителност, педантичност, емоционалност, емпатия, уравновесеност, както много други качества, които биха дали по детайлна представа за личността.

Тест на Бъс-Дюрки

Другите характеристики, които ще бъдат изследвани в експерименталната част на дисертационния труд са тези за агресията на личността. Агресията с многобройните си проявления, заедно с диспозициите и индивидуалните черти, е основен фактор за проявата на определен вид поведение при отделната личност. Нивата и вида на агресивността определят поведението на човек, както и начина на проявлението му, неговата насоченост и интензитет. За целта ще бъде използван теста за измерване на агресивността на Бъс-Дюрки, включващ 75 въпроса, чиито скали позволяват диференцирането на 9 вида агресия: телесна агресия, вербална агресия, индиректна агресия, опозиционно поведение, агресивна раздразнителност, агресивно недоверие, ревност и

омраза, вина след агресия и лъжа. Тези данни ще ни дадат информация за нивата и видовете на агресивност, преобладаваща при отделните деца от горна училищна възраст – при тези от общообразователните училища (СУ) и специализираните (ВУИ).

Тест за личностни акцентуации на деца

Следващите характеристики, които ще бъдат изследвани в експерименталната част на дисертацията (в четвъртата глава), са тези за личностните акцентуации. Те също ще бъдат изследвани в тестова форма, съдържаща 88 въпроса, като данните от тестовете ще ни дадат информация за различната степен на акцентуации, тенденции, признаци и липса към следните акцентуации, оказващи влияние при формирането на девиантното поведение при подрастващите – демонстративен, задържащ, педантичен, възбудим, хипертимен, дистимен, тревожен, екзалтиран, емотивен, циклотимен тип, както и общи и темпераментови акцентуации на характера.

Анкета за деца

Анкетата е авторска и включва 12 въпроса, като има за цел да проследи най-общо различни фрагменти от мотивацията, поведението, социо-комуникативните компетентности на учениците от общообразователното и специалните училища. Ползвана е четиристепенна ликертова скала от категорично да до категорично не.

Анкета за педагогически специалисти

Настоящото изследване има за цел да проследи и мнението на учителите, относно поведението на техните ученици. Ползван е метода на анкетата, която е авторска. И тук като при учениците е ползвана четиристепенна ликертова скала от категорично да до категорично не. Въпросите целят да се разкрие мнението на учителите относно поведението, мотивацията и влиянието на различни фактори върху учениците. Анкетирани са учители и от двата типа училища – общообразователно и ВУИ. Интерес за настоящата дисертация

представлява налично ли е различие в мненията от една страна, а от друга, формират ли се скали от така поставените въпроси.

Провеждане на теоретично и практическо изследване

Провеждането на изследването е извършено в съответните учебни заведения, от педагогически специалисти и психолози, чрез стриктно спазване на указанията за попълване на тестовете и анкетите. Директорите на учебните заведения, педагогическите специалисти, психолозите и учениците са запознати с повода за провеждането на изследването, като изрично са запознати с това, че резултатите са анонимни и ще бъдат използвани единствено за нуждите на настоящият дисертационен труд.

Анализ и оценка на резултатите

Анализът и оценката на резултатите са направени съобразно получените резултати и формулираните цели, задачи и хипотеза на изследването.

4.2. Анализ на резултатите от проведеното изследване

Обработка на данните

Данните са обработени статистически със софтуерен продукт IBM SPSS Statistics v. 29. Ползваните скали за въпросниците са биполярни от Ликертов тип. Относно въпросите в авторската анкета, те ползват четиристепенна скала от Ликертов тип от Категорично съгласен до Категорично несъгласен.

Проведеното изследване е корелационно.

За целите на изследването са ползвани следните статистически процедури:

- Дескриптивна статистика (честотен анализ, кръстосани таблици)
- Дисперсионен анализ
- Корелационен анализ
- Т-Тест за сравнение на независими извадки

НОРМАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

За проверка на нормалното разпределение на извадката е направен непараметричен тест K-S (Kolmogorov-Smirnov). Разпределението по всички скали е нормално, като нулевата хипотеза, следва да бъде отхвърлена. Това е показано в теста на Kolmogorov-Smirnov в Таблица №11

Таблица № 11

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Психотизъм is normal with mean 8.284 and standard deviation 3.90.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of Екстраверсия is normal with mean 12.529 and standard deviation 3.75.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of Невротизъм is normal with mean 13.588 and standard deviation 5.49.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
4	The distribution of Скала Лъжа is normal with mean 8.039 and standard deviation 2.90.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
5	The distribution of Физическа агресия is normal with mean 4.980 and standard deviation 2.33.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
6	The distribution of Вербална агресия is normal with mean 7.471 and standard deviation 1.63.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
7	The distribution of Индиректна агресия is normal with mean 5.069 and standard deviation 1.93.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
8	The distribution of Опозиционно поведение is normal with mean 2.912 and standard deviation 1.30.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
9	The distribution of Раздражителност is normal with mean 6.333 and standard deviation 2.15.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
10	The distribution of Агресивно недоверие is normal with mean 6.422 and standard deviation 1.96.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
11	The distribution of Ревност и омраза is normal with mean 4.451 and standard deviation 1.82.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
12	The distribution of Вина след агресия is normal with mean 5.020 and standard deviation 2.31.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
13	The distribution of Скала лъжа is normal with mean 6.765 and standard deviation 2.69.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
14	The distribution of Демонстративен тип is normal with mean 14.373 and standard deviation 4.14.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
15	The distribution of Задържащ тип is normal with mean 13.314 and standard deviation 3.41.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
16	The distribution of Педантичен тип is normal with mean 13.020 and standard deviation 4.31.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
17	The distribution of Възбудим тип is normal with mean 15.029 and standard deviation 5.11.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
18	The distribution of Хипертимен тип is normal with mean 15.559 and standard deviation 5.20.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
19	The distribution of Дистимен тип is normal with mean 8.324 and standard deviation 3.60.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
20	The distribution of Тревожен тип is normal with mean 12.206 and standard deviation 5.81.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
21	The distribution of Екзалтиран тип is normal with mean 15.471 and standard deviation 5.82.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
22	The distribution of Емотивен тип is normal with mean 9.853 and standard deviation 2.97.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.
23	The distribution of Циклотимен тип is normal with mean 14.500 and standard deviation 5.32.	One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test	.200 ^{1,2}	Reject the null hypothesis.

ПРОФИЛ НА ИЗВАДКАТА

За описание на извадката е използвана дескриптивна статистика и по-конкретно методът на кръстосаните таблици.

Разпределение по тип училище/възраст/пол

Таблица № 12

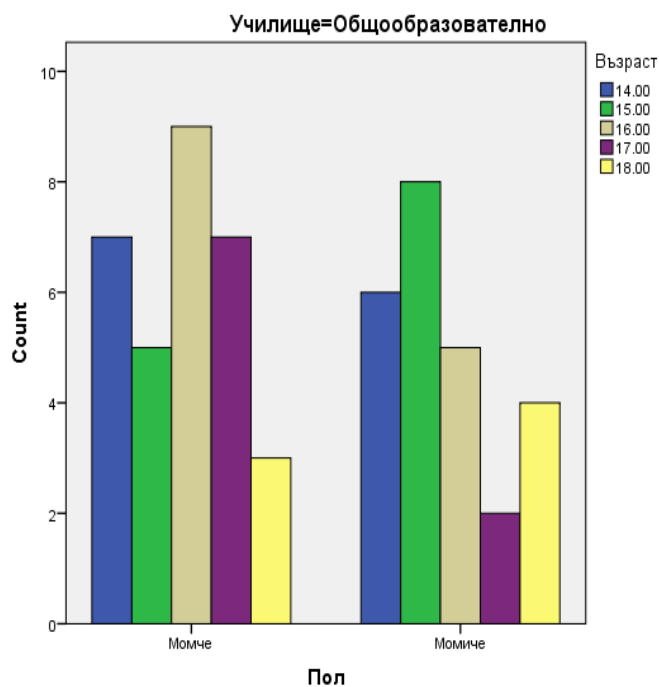
Пол * Възраст * Училище Crosstabulation

Училище				Възраст					Total
				14.0 0	15.0 0	16.0 0	17.0 0	18.0 0	
Общообразовате лно	По л	Момче	Count % within Пол	7	5	9	7	3	31
				22.6 %	16.1 %	29.0 %	22.6 %	9.7%	100.0 %
		Момиче	Count % within Пол	6	8	5	2	4	25
				24.0 %	32.0 %	20.0 %	8.0%	16.0 %	100.0 %
	Total		Count % within Пол	13	13	14	9	7	56
				23.2 %	23.2 %	25.0 %	16.1 %	12.5 %	100.0 %
Специализирано	По л	Момче	Count % within Пол	7	14	8	10		39
				17.9 %	35.9 %	20.5 %	25.6 %		100.0 %
		Момиче	Count % within Пол	1	1	1	4		7
				14.3 %	14.3 %	14.3 %	57.1 %		100.0 %
	Total		Count	8	15	9	14		46

		% withi n Пол	17.4 %	32.6 %	19.6 %	30.4 %		100.0 %
Total	По Момче л	Cou nt % withi n Пол	14	19	17	17	3	70
		% withi n Пол	20.0 %	27.1 %	24.3 %	24.3 %	4.3%	100.0 %
	Момиче	Cou nt % withi n Пол	7	9	6	6	4	32
		% withi n Пол	21.9 %	28.1 %	18.8 %	18.8 %	12.5 %	100.0 %
	Total	Cou nt % withi n Пол	21	28	23	23	7	102
		% withi n Пол	20.6 %	27.5 %	22.5 %	22.5 %	6.9%	100.0 %

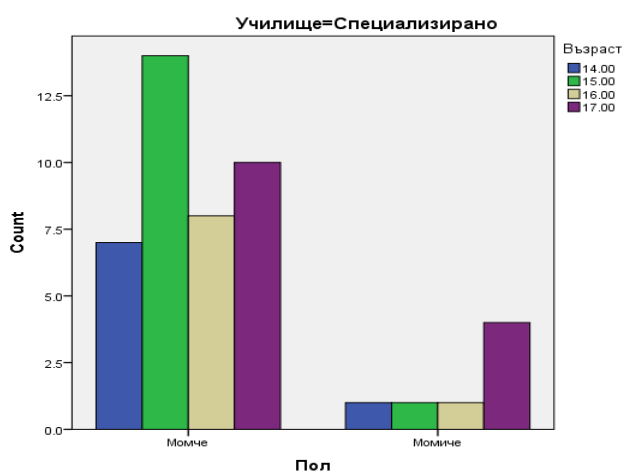
Извадката се състои от общо 102 ученика, които са във възрастта, която съответства на първи и втори гимназиален етап на обучение.

Предвид целта на изследването да сравни характеристиките на ученици, които със Съдебно решение са настанени в специални училища по чл. 44 (1), т. 2 и 3 от ЗПУО и такива, които са в общообразователна подготовка без възпитателна мярка по ЗБППМН, то са налице две независими извадки. Те са относително равно разпределени 45% от тях са настанени в специални училища, 55% в общообразователна подготовка без възпитателна мярка.

Фигура № 1

Първата: ученици в общообразователна подготовка, без възпитателна мярка по ЗБППМН – общо 56 или 55% от всички деца. Те са разпределени относително равно по възрастов и полов признак както следва – момчета 55% (31 ученика), момичета 45% (25 ученика). Видно е, че и по възрастов признак е налице относително равно разпределение, като при момчетата е по-нисък процента на 18 годишните (9,7%), а при момичетата на 17 годишните (8%).

Фигура № 2

Втората: ученици, настанени със Съдебно решение в специално училище по чл. 44 (1), т. 2 и 3 от ЗПУО с възпитателна мярка по ЗБППМН. Общо 45% от извадката. 15% от тях са момичета, 85% момчета, като е налице невъзможност за събиране на по-голяма извадка от момичета предвид това, че във ВУИ Подем са настанени около 10 общо. Преобладават момчета на 15 годишна възраст (35,9%) и момичета на 17 годишна възраст (57,1%).

Резултатите от изследването показват, че в общообразователното училище, учениците са разпределени относително еднакво по полов признак - момчета 55% (31 ученика), момичета 45% (25 ученика), докато в специализираните училища (въпреки, че са разделени по пол в самите училища, не са смесени), се наблюдава голяма разлика в съотношението момчета/момичета - 15% от тях са момичета, 85% момчета. Това съответства на общата статистика за дела на извършители на престъпления по пол, описан в третата глава на дисертацията, който за 2021г. например има следното измерение, описано в Таблица № 13:

Таблица № 13

2021	3309	2747	83,02%	562	16,98%
------	------	------	--------	-----	--------

3309 са извършителите във възрастта от 13 до 17 години, от които 2747 момчета, или 83,02% и 562 момичета или 16,98% от общо извършените престъпления. Идентични са данните и от предходните 4 години, които са използвани и приложени в дисертационния труд.

Съответствие между възраст и клас.

За да бъде допълнен профилът на децата е разгледано съответствието между възраст и клас, използван е същият анализ, част от дескриптивната статистика.

Таблица № 14

Пол * Клас * Училище Crosstabulation

Училище				Клас							Total
				5.00	6.00	7.00	8.00	9.00	10.00	11.00	
Общообразователно	Пол	Момче	Count				11	7	6	7	31
			%			35.5%	22.6%	19.4%	22.6%	100.0%	
		Момиче	Count				13	2	5	5	25
			%			52.0%	8.0%	20.0%	20.0%	100.0%	
	Total		Count				24	9	11	12	56
			%			42.9%	16.1%	19.6%	21.4%	100.0%	
Специализирано	Пол	Момче	Count	2	5	7	8	10	4	3	39
			%	5.1%	12.8%	17.9%	20.5%	25.6%	10.3%	7.7%	100.0%
		Момиче	Count	0	0	0	2	4	1	0	7
			%	0.0%	0.0%	0.0%	28.6%	57.1%	14.3%	0.0%	100.0%
	Total		Count	2	5	7	10	14	5	3	46
			%	4.3%	10.9%	15.2%	21.7%	30.4%	10.9%	6.5%	100.0%
Total	Пол	Момче	Count	2	5	7	19	17	10	10	70
			%	2.9%	7.1%	10.0%	27.1%	24.3%	14.3%	14.3%	100.0%
		Момиче	Count	0	0	0	15	6	6	5	32
			%	0.0%	0.0%	0.0%	46.9%	18.8%	18.8%	15.6%	100.0%
	Total		Count	2	5	7	34	23	16	15	102
			%	2.0%	4.9%	6.9%	33.3%	22.5%	15.7%	14.7%	100.0%

Видно, в най-голяма степен възрастта на момчетата не отговаря на класа, в който се намира. Това са момчета, които са настанени със Съдебно решение в специално училище по реда на ЗБППМН.

По-конкретно, разпределението е следното:

Таблица № 15

Момче/Специализирано училище			Клас							Total
			5.00	6.00	7.00	8.00	9.00	10.00	11.00	
Възраст	14.00	Count	0	3	1	3	0	0	0	7
		%	0.0%	42.9%	14.3%	42.9%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	15.00	Count	1	1	4	4	4	0	0	14
		%	7.1%	7.1%	28.6%	28.6%	28.6%	0.0%	0.0%	100.0%
	16.00	Count	0	0	2	1	4	1	0	8
		%	0.0%	0.0%	25.0%	12.5%	50.0%	12.5%	0.0%	100.0%
	17.00	Count	1	1	0	0	2	3	3	10
		%	10.0%	10.0%	0.0%	0.0%	20.0%	30.0%	30.0%	100.0%
	Total	Count	2	5	7	8	10	4	3	39
		%	5.1%	12.8%	17.9%	20.5%	25.6%	10.3%	7.7%	100.0%

Възрастта на 43,5% от всички момчета, които са настанени в специално училище не съответства на класа, в който се намират.

От изследваните ученици на 14 и 15 годишна възраст, които следва да са в 8-ми или 9-ти клас, от тях 42,8% са на 15 години, като всичките са в прогимназиален етап и 57,2% от децата, които са на 14 годишна възраст не съответстват на класа, в който трябва да са. От 17 годишните, които следва да са в 11-ти клас 40% не съответстват на класа, като 20% са в прогимназиален етап, а останалите 20% са в първи гимназиален. От 16

годишните 37,5% не съответстват на класа, в който следва да са, като те 25% са в прогимназиален етап.

От тези данни може да се направи изводът, че децата, настанени в специализирани учебни заведения (ВУИ), са с по-ниска степен на мотивация за учене. В тази връзка е и по-ясно изразеният процент на деца, чиято възраст не съответства на класа, в който трябва да бъдат. При децата от общообразователното училище такава тенденция не е установена, вероятно, поради това, че мотивацията им за учене е по-висока, а вероятно и поради желание за спазване на социално приетите норми на поведение.

След като е представена извадката, следва анализът да се насочи към разглеждане на анкетата и скалите.

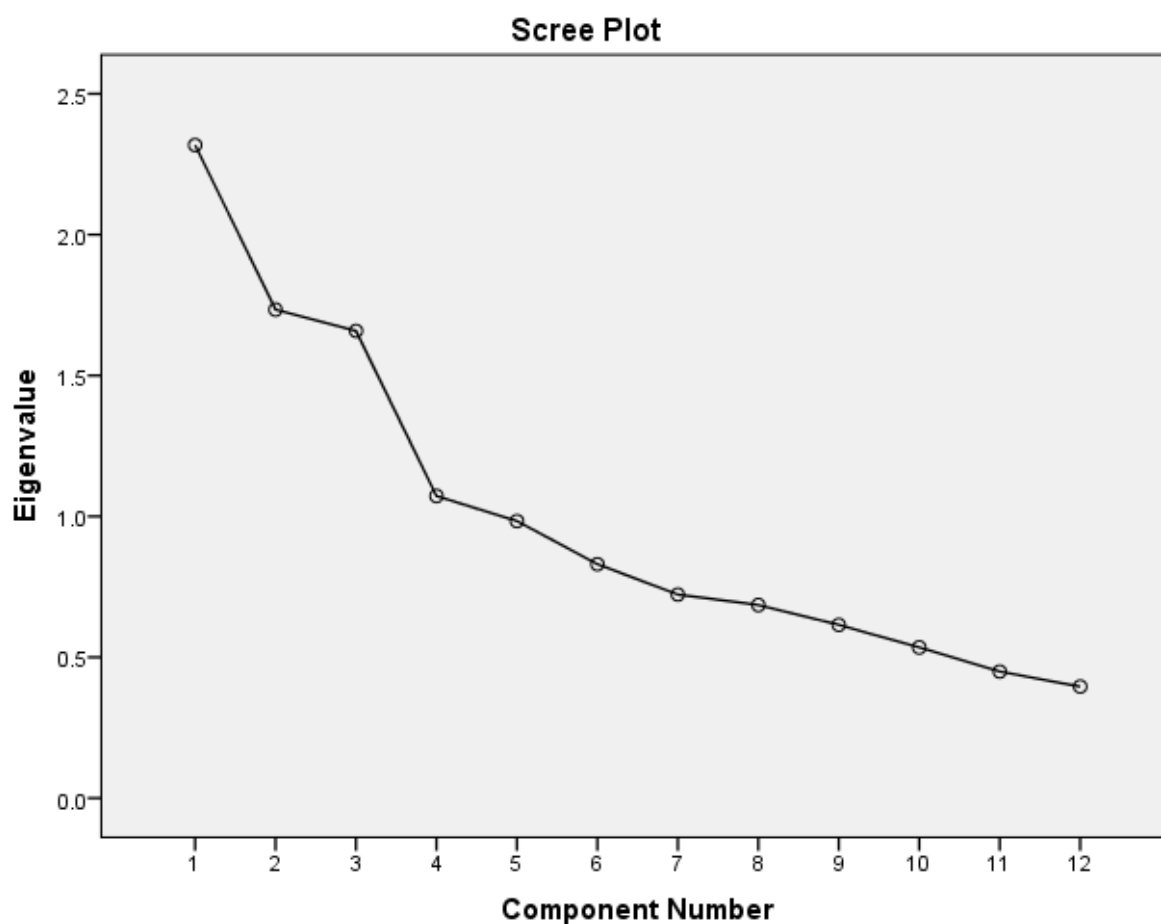
Анкетата е авторска като има за цел да проследи най-общо различни фрагменти от мотивацията, поведението, социо-комуникативните компетентности.

Предвид ползваната скала най-смислено е разглеждането на въпросите от анкетата по предварително формирани скали, в случай, че такива се образуват. Ето защо е направен факторен анализ на въпросите от анкетата, който е относим към цялата извадка.

Таблица № 16

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.610
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	170.816
	df	66
	Sig.	.000

Скалата е с добра надеждност КМО (.610).

Фигура № 3

Видно от графиката, най-добро решение би било с 4 фактора.

Таблица № 17

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2.318	19.318	19.318	2.318	19.318	19.318	2.146	17.886	17.886
2	1.734	14.448	33.766	1.734	14.448	33.766	1.703	14.191	32.077
3	1.658	13.820	47.586	1.658	13.820	47.586	1.532	12.767	44.844
4	1.073	8.938	56.525	1.073	8.938	56.525	1.402	11.680	56.525
5	.983	8.194	64.719						

6	.830	6.920	71.639					
7	.723	6.021	77.660					
8	.685	5.712	83.372					
9	.615	5.125	88.498					
10	.535	4.458	92.955					
11	.449	3.744	96.699					
12	.396	3.301	100.000					

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Видно е, че решението с 4 фактора обясняват 56,525% от извадката, което е достатъчно, за да бъдат направени добри изводи.

Факторите са разположени както следва:

Таблица № 18

Rotated Component Matrix^a				
	Component			
	1	2	3	4
Имаш ли чести промени в настроенията?	.793			
Раздразнителна личност ли си?	.684			
Сърдиш ли се лесно?	.676			
Обичаш ли да налагаш мнението си?	.346			
Обичаш ли отборните игри?		.764		
Спортуваш ли?		.671		
Имаш ли много приятели?		.569		
Признаваш ли си, когато сгрешиш?			.775	

Имаш ли чести конфликти със съученици или приятели?			-.708	
Състрадателен/лна ли си?				.804
Имаш ли любими предмети в училище?				.536
Спориш ли често с учителите си?	.493			-.509

Четири фактора са формирани както следва:

Първи фактор, който се състои от следните айтеми:

- Имаш ли чести промени в настроенятията?
- Раздражителна личност ли си?
- Сърдиш ли се лесно?
- Спориш ли често с учителите си?
- Обичаш ли да налагаш мнението си?

Така включените айтеми могат да бъдат обединени под общото название: **Импулсивност/Контрол над афекта.**

Втори фактор, който се състои от следните айтеми:

- Обичаш ли отборните игри?
- Спортуваш ли?
- Имаш ли много приятели?

Така включените айтеми могат да бъдат обединени под общото название: **Екипност/Социална компетентност.**

Трети фактор, който се състои от следните айтеми:

- Признаваш ли си, когато сгрешиш?
- Имаш ли чести конфликти със съученици или приятели?

(обърната скала)

Така включените айтеми могат да бъдат обединени под общото название: **Конфликтност/Умения за разрешаване на конфликти.**

Четвърти фактор, който се състои от следните айтеми:

- Състрадателен/лна ли си?
- Имаш ли любими предмети в училище?

Така включените айтеми могат да бъдат обединени под общото название: **Мотивация за познание/Опознаване на другия.**

Данните са осреднени, предвид различния брой айтеми, които са част от всяка скала.

АНКЕТА – РАЗЛИКА УЧИЛИЩА

Авторската анкета на първо място се разглежда в цялост, като е направен сравнителен анализ между двете извадки.

Таблица № 19

Group Statistics					
	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Импулсивност	Общообразователно	56	2.7000	.68224	.09117
	Специализирано	46	2.3478	.52904	.07800
Социална компетентност	Общообразователно	56	2.2143	.66189	.08845
	Специализирано	46	1.9855	.69195	.10202
Конфликтност	Общообразователно	56	2.0000	.62523	.08355
	Специализирано	46	2.0435	.87449	.12894
Мотивация за учене	Общообразователно	56	1.9732	.80577	.10768
	Специализирано	46	1.8261	.66848	.09856

Напълно логично, скалите **социална компетентност и мотивация за учене** са по-високи при учениците в общообразователно училище. Конфликтността е идентична, но по-интересен резултат е импулсивността,

всъщност и единствената статистически значима разлика – **много по-висок при учениците в общообразователно училище.**

Както вече отбелязахме по-горе, мотивацията за учене и социалната компетентност на учениците от общообразователното училище явно е по-висока, което се потвърждава и от тези резултати.

Конфликтността е идентична и при двете изследвани групи, но прави впечатление, че импулсивността е доста по-висока при учениците в общообразователното училище. Като цяло импулсивността е присъща за децата в гимназиалната (юношеската) възраст, поради тяхното бурно физическо, психическо и полово съзряване. В този период те в голяма степен проявяват така нареченото опозиционно поведение, което е продиктувано от желанието им за самоутвърждаване, себеизява и не на последно място от липсата на все още достатъчен житейски опит за реагиране в различни житейски ситуации. В много от случаите юношите действат прибързано, необмислено и импулсивно.

По-високият резултат на импулсивност при децата от общообразователното училище може да се обясни с това, че те в по-голямата си част не са извършвали девиантни прояви и изразяват чувствата и мислите си по-свободно. Също така спрямо тях не се прилагат специализираните ежедневни и системни мерки за възпитание, които се прилагат спрямо децата във ВУИ. Обратно, децата във ВУИ проявяват по-ниски нива на импулсивност, което може да се дължи както на това, че те вече са установявани многократно като извършители на противообществени прояви, което неминуемо ги прави по-предпазливи в поведението им, а от друга страна явно възпитателните мерки и системния подход при работата на институциите с тези деца, вече дават резултат и те коригират в известна степен своите нагласи и поведение. Друга причина за установената по-висока импулсивност при децата от ВУИ може да бъде също така и социалната желателност от тяхна страна – желанието им да прикрият своята импулсивност в тестовата методика и да изградят по-

позитивен и харесван образ като представители на деца от специализирано училище, въпреки, че анкетата е анонимна. Освен това резултатите взаимодействат и с по-високата социална компетентност и мотивация за учене, което „канализира“ импулсивността в социално приемливи актове за разлика от децата, които са настанени в специализирани училища.

Таблица № 20

Independent Samples Test										
	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
								Lower	Upper	
Импулсивност	3.198	.077	2.864	100	.005	.35217	.12298	.10819	.59616	
			2.935	99.699	.004	.35217	.11998	.11412	.59023	

Предвид получените интересни резултати, отделните айтеми са разгледани по отделно.

Таблица № 21

Group Statistics					
	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Имаш ли любими предмети в	Общобразователно	56	1.8750	.93541	.12500

училище?	Специализирано	46	1.7609	1.03676	.15286
Спориш ли често с учителите си?	Общообразователно	56	3.2500	.83666	.11180
	Специализирано	46	3.1522	.89362	.13176
Състрадателен/лна ли си?	Общообразователно	56	2.0714	.93141	.12447
	Специализирано	46	1.8913	.82269	.12130
Имаш ли чести промени в настроенията?	Общообразователно	56	2.3929	1.07329	.14342
	Специализирано	46	1.8261	.79734	.11756
Сърдиш ли се лесно?	Общообразователно	56	2.7679	.91435	.12219
	Специализирано	46	2.0870	1.17049	.17258
Раздразнителна личност ли си?	Общообразователно	56	2.4464	.97084	.12973
	Специализирано	46	2.3043	1.13274	.16701
Обичаш ли да налагаш мнението си?	Общообразователно	56	2.6429	.86189	.11518
	Специализирано	46	2.3696	1.27120	.18743
Имаш ли много приятели?	Общообразователно	56	2.3393	.90004	.12027
	Специализирано	46	1.8696	.83290	.12280
Спортуваш ли?	Общообразователно	56	2.1071	1.09010	.14567
	Специализирано	46	2.2609	1.04211	.15365
Имаш ли чести конфликти със съученици или приятели?	Общообразователно	56	2.1429	.90310	.12068
	Специализирано	46	2.2609	1.02056	.15047
Признаваш ли си, когато сгрешиш?	Общообразователно	56	1.8571	.77292	.10329
	Специализирано	46	1.8261	1.03932	.15324
Обичаш ли отборните игри?	Общообразователно	56	2.1964	.86170	.11515

Специализирано	46	1.8261	1.01772	.15005
----------------	----	--------	---------	--------

Единственият значително по-висок резултат за учениците в специални училища е повече конфликти със съученици и повече спортуване.

В направеното изследване чрез анкета сред учениците от двата вида училища, са получени доста интересни резултати, както следва:

На въпроса: Имаш ли любим предмет в училище?, логично по-висок процент с „Да“ са отговорили учениците от общообразователното училище, с което се потвърждават данните за по-висока мотивация за познание на тези ученици.

На въпроса: Спориш ли често с учителите си?, по-висок процент с „Да“, също са отговорили учениците от общообразователното училище, с което може да се тълкува като по-високо ниво на импулсивност, което е по-малко изразено при учениците, живеещи в специализирано възпитателно училище – ВУИ.

На въпроса: Състрадателен ли си?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище. Това най-вероятно означава, че учениците от общообразователното училище ще са по-емпатийни и ще изграждат по-дълбоки приятелски отношения от учениците от специалните възпитателни училища.

На въпроса: Имаш ли чести промени в настроенята?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, което може да се свърже с получените по-рано данни за повишената импулсивност при тези ученици. Поради тази причина вероятно се наблюдават по-нисък процент положителни отговори при учениците от специалните възпитателни училища.

На въпроса: Сърдиш ли се лесно?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, което също се

свърза с получените по-рано данни за повишената импулсивност при тези ученици.

На въпроса: Раздразнителна личност ли си?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, което означава повишената импулсивност при тях, както и по-нисък контрол над афекта.

На въпроса: Обичаш ли да налагаш мнението си?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, което отново означава повишената импулсивност при тези деца.

На въпроса: Имаш ли много приятели?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, като при тези данни се наблюдават по-изразени нива на екипност и социална компетентност като личностни характеристики при децата от общообразователното училище.

На въпроса: Спортуваш ли?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от специализираните възпитателни училища, като при тези данни се наблюдават по-изразени високи нива на екипност и социална компетентност като личностни характеристики при децата от тези училища. Спортът обаче може да се отнесе към тези интереси и влечения на личността, които служат за съревнование, начин за себеутвърждаване и доминация. Съвсем други социални компетентности са необходими и се развиват в процеса на вербалното общуване, за разлика от спорта. От друга страна може би по-изразената спортна активност при децата от специализирани възпитателни училища, би могла да е в резултат от по-ниските нива на мотивацията за учене, както и на търсене на начин за уплътняване на свободното време в училище от затворен тип, каквото е ВУИ.

На въпроса: Имаш ли чести конфликти със съученици или приятели?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от

специализираните възпитателни училища, като при тези данни се наблюдават по-изразени ниски нива на екипност и социална компетентност при децата от тези училища. Тук резултатите се различават от тези за импулсивността например, където по-високите резултати бяха при учениците от общообразователните училища. Това най-вероятно се дължи на това как точно учениците разбират същността на агресията и импулсивността. Твърде е възможно за учениците от ВУИ споровете и пререканията със съученици и приятели да са нормален начин за решаване на ежедневни въпроси от всякакво естество, поради което тези събития да бъдат приемани като нещо нормално.

На въпроса: Признаваш ли си, когато сгрешаш?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, като при тези данни се наблюдават по-изразени нива на умения за разрешаване на конфликти като личностна характеристика при децата от общообразователното училище.

На въпроса: Обичаш ли отборните игри?, по-висок процент с „Да“, са отговорили учениците от общообразователното училище, като при тези данни се наблюдават по-изразени нива на умения за екипност и социална компетентност като личностна характеристика при децата от общообразователното училище. Това от друга страна, че по-високите стойности, които показват спортни прояви при децата от ВУИ, не означават непременно по-високи социални компетентности. Анализът на резултатите от въпроса за отборните игри, води отново до предположението, че спортът по-скоро е начин за съревнование, начин за себеутвърждаване и доминация при учениците от ВУИ, тъй като те търсят изява в индивидуалните, а не в отборните спортове и игри.

ВЪПРОСНИЦИ

Надеждност на скалите:

Таблица № 22

Бъс-Дюрки Агресия

	Reliability Statistics	
	Cronbach's Alpha	N of Items
Физическа агресия	.630	10
Вербална агресия	.513	12
Индиректна агресия	.570	9
Опозиционно поведение	.370	5
Раздражителност	.482	11
Ревност/Омраза	.540	8
Агресивно недоверие	.570	10
Вина след агресия	.667	9
Айзенк Личност		
	Reliability Statistics	
	Cronbach's Alpha	N of Items
Екстраверсия	.752	19
Невротизъм	.856	23
Психотизъм	.692	24

Видно от анализа, скалите са валидни, с малко изключение относно скалата за Опозиционно поведение, която е с $r=.370$.

ЛИЧНОСТ АЙЗЕНК

Първият въпросник, който анализът ще разгледа е този за личност, на Айзенк. Скалите са формирани с процедурата Compute variables, след като стойностите на айтемите, за които се дава точка за отрицателен отговор са с обърнати резултати ($0=1$, $1=0$). Средните стойности са сметнати в сравнителен анализ.

Таблица № 23

	ЛЪЖА		ЕКСТРА- ВЕРТНОСТ		НЕВРО- ТИЗЪМ		ПСИХО- ТИЗЪМ	
ПОЛ	х	с	х	с	х	с	х	с
МЪЖЕ	8.73	4.02	12.76	4.33	9.69	5.09	3.78	2.94
ЖЕНИ	10.42	3.68	12.04	4.41	13.23	5.07	2.89	2.69

КАТЕГОРИИ	ПСИХОТИЗЪМ		ЕКСТРАВЕРТНОСТ	
	мъже	жени	мъже	жени
ЕКСТРЕМАЛНИ	-	-	под 4.1	под 3.23
ПОД НОРМАТА	под 2.31	под 1.55	4.11 - 10.59	3.24 - 9.83
В НОРМАТА	2.32 - 5.25	1.56 - 4.32	10.60 - 14.93	9.84 - 14.25
НАД НОРМАТА	5.26 - 9.66	4.33 - 8.27	14.94 - 20.00	14.26 - 20.00
ЕКСТРЕМАЛНИ	над 9.66	над 8.27	max 20	max 20
КАТЕГОРИИ	НЕВРОТИЗЪМ		ЛЪЖА	
ЕКСТРЕМАЛНИ	-	под 3.09	под 0.69	под 3.08
ПОД НОРМАТА	под 7.14	3.10 - 10.70	0.70 - 6.71	3.09 - 9.07
В НОРМАТА	7.15 - 12.23	10.71 - 15.77	6.72 - 10.74	9.08 - 12.76
НАД НОРМАТА	12.24 - 19.84	15.78 - 23.00	10.85 - 16.76	12.77 - 17.77
ЕКСТРЕМАЛНИ	над 19.87	max 23	над 16.76	над 18.78

Таблица № 24

Предвид разпределението на средните между момчета и момичета в стандартизацията, извадките са разгледани по отделно за момчета и момичета, като това е направено през сравнение по училища.

МОМЧЕТА

Таблица № 25

Group Statistics

	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Психотизъм	Общообразователно	31	9.2581	3.14078	.56410
	Специализирано	39	9.2821	4.21119	.67433
Екстраверсия	Общообразователно	31	12.4194	3.58491	.64387
	Специализирано	39	13.5897	2.84437	.45546
Невротизъм	Общообразователно	31	11.3548	5.85120	1.05091

	Специализирано	39	15.4103	4.00472	.64127
Скала Лъжа	Общообразователно	31	7.6129	2.40385	.43174
	Специализирано	39	7.7436	3.05836	.48973

ОБЩИ ИЗВОДИ:

- Скала психотизъм – в горната граница на нормата и за двете извадки (приемаме 2SD за горна граница на нормата).

От скалата за психотизма, получените резултати посочват, че момчетата от двата вида училища (СУ и ВУИ), са в горната граница на нормата. Това може да се обясни с това, че най-вероятно в днешно време момчетата са с по-изразени психотични черти, което се допълва и от по-високите стойности при импулсивността, което има връзка с необмисленост и т.н. Това е в резултат на по-бурното израстване във физическо, психическо и полово отношение и невъзможността им все още да отговарят правилно на външните фактори на заобикалящата ги среда, както и да комуникират адекватно с връстници и близки за тях хора. Освен това Айзенк твърди, че психотизмът е генетично предразположение на човек да стане психотична, или психопатна личност и добавя, че той е по-изразен при мъжете, отколкото при жените. Същото не може да се твърди с категоричност предвид възрастовите особености и стандартизацията на теста сред общата популация. Вероятно е чертата да е по-подчертана в тази възраст, като във времето се нормализира. Това води до необходимостта до стандартизация в горна училищна възраст.

- Скала екстраверсия – и двете извадки се намират в нормата.
- Скала невротизъм – децата в общообразователно училище в нормата, в специално училище в горните граници на нормата.

Данните от скалата на невротизма показват, че децата от общообразователното училище са в нормата, тоест, те са по-спокойни,

балансиран, контролиран, внимателен, приятелски настроен и комуникативен. Учениците от специализираното възпитателно училище са в горната граница на нормата за невротизъм. Това означава, че при тях по-често се наблюдава промяна в настроението, тревожност, песимизъм, неспокойност, агресивност, възбудимост, непостоянност, импулсивност и прекомерна активност. Поради тези характеристики, може да се предположи, че те са по-податливи на извършване на девиантни прояви, отколкото учениците от общообразователното училище. Предвид последващите резултати, от които става видно, че невротизмът е свързан с някои от изявените акцентуации, то резултатът ни дава основание да твърдим, че именно това е чертата, която подчертано влияе върху девиантното и делинквентно поведение. Тя може да има връзка с привързаността, която е несигурна при определен тип семейства. Това са семействата, които се свързват с поставянето на негативен родителски пример спрямо детето, а именно:

- престъпно проявени родители;
- родители в зависимост от наркотични или други упойващи вещества;
- агресивни родители с насилнически наклонности или установено насилие спрямо детето/децата;
- безразлични – крайно либерални, до безотговорност родители;
- дълбока финансово-материална криза;
- заместващи родителите лица, отглеждан в разширено семейство;
- затруднен/занижен контрол, следващ от отглеждането само на един родител;
- отглеждане в резидентен тип услуга;
- родители, при които няма проблем, но приятелската среда е водещ фактор.

За жалост настоящото изследване не поставя въпроса за привързаността, което се явява и предизвикателство за бъдещи изследвания.

- Лъжа – двете извадки в норма.

Статистически значими разлики при момчетата.

Таблица № 26

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means								
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Псих.	Equal variances assumed	2.957	.090	-.026	68	.979	-.02399	.90872	1.83731	1.78933
	Equal variances not assumed			-.027	67.761	.978	-.02399	.87917	1.77845	1.73047
Екстр.	Equal variances assumed	1.874	.175	1.524	68	.132	1.17039	.76814	2.70320	.36242
	Equal variances not assumed			1.484	56.389	.143	1.17039	.78868	2.75006	.40929

Невр	Equal varianc es assume d	3.671	.060	3.436	68	.001	4.05542	1.18044	6.41095	1.69989
	Equal varianc es not assume d			3.294	50.926	.002	4.05542	1.23111	6.52706	1.58378
Лъж а	Equal varianc es assume d	1.850	.178	.195	68	.846	-.13069	.67100	1.46965	1.20828
	Equal varianc es not assume d			.200	67.996	.842	-.13069	.65287	1.43347	1.17210

Видно от анализа е, че статистически значима е разликата единствено при невротизма, като той е значително по-висок при децата от специални училища.

От получените статистически резултати е видно, че невротизмът при момчетата от специални училища е значително по-висок. Това се обяснява с това, че момчетата от специалните училища са извършители на девиантни прояви, с многократно налагани възпитателни мерки по ЗБППМН. Съответно комбинациите на личностовите характеристики по Айзенк, предполагат по висока степен на невротизъм. Погледнато така, комбинацията между интровертност и невротизъм предполага в личността тенденция да се проявява в поведението ѝ по-висока тревожност, лесна податливост на промяна в настроението, склонност към самоизолация и некомуникативност, а хората с екстровеитност и високо ниво на невротизъм е твърде вероятно да бъдат агресивни, възбудими и импулсивни. Тези характеристики до голяма степен обясняват по-високите

нива на невротизъм при момчетата от специалните училища, отколкото при момчетата от общообразователното училище. Характеристиките на невротизма в различната му комбинация с интро или екстравертност, съдържа личностни качества, въз основа на които може да се направи обосновано предположение, че лицата, които ги притежават, са по-склонни към извършването на девиантни прояви. Освен това, невротизмът се проявява в по-висока степен при момчетата, от колкото при момичетата, което се обяснява с факта, че повече от 85% от общо извършилите на девиантни прояви са момчета, спрямо около 15% момичета. Подобно е и съотношението на настанените във ВУИ момчета/момичета.

МОМИЧЕТА

Таблица № 27

Group Statistics					
	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Психотизъм	Общообразователно	25	6.5600	3.39215	.67843
	Специализирано	7	4.5714	2.99205	1.13089
Екстраверсия	Общообразователно	25	10.5600	4.42606	.88521
	Специализирано	7	14.1429	3.97612	1.50283
Невротизъм	Общообразователно	25	14.6800	5.45222	1.09044
	Специализирано	7	9.4286	6.60447	2.49626
Скала Лъжа	Общообразователно	25	8.3200	3.11876	.62375
	Специализирано	7	10.5714	2.22539	.84112

- **Скала психотизъм** – момчетата от специални училища са в нормата, момичетата в общообразователна подготовка са със резултати в горната граница на нормата.

- **Скала екстраверсия** – момичетата от специални училища са с по-високи нива от тези в общообразователна подготовка.
- **Скала невротизъм** – момичетата от общообразователни училища са с по-висок от тези в специални училища.
- **Скала лъжа** – двете извадки са в нормата.

Статистически значими разлики.

Таблица № 28

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means							
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
								Lower	Upper	
Псих. vari- x. ances assumed variances not assumed	.441	.512	1.402	30	.171	1.98857	1.41798	-.90733	4.88447	
			1.508	10.748	.160	1.98857	1.31878	-.92237	4.89952	
Екст. vari- с. ances assumed variances not assumed	.294	.592	1.931	30	.063	3.58286	1.85578	7.37286	.20715	
			2.054	10.568	.066	3.58286	1.74416	7.44098	.27527	

Нев р.	varianc es assume d varianc es not assume d	.32 9	.57 1	2.15 4	30	.039	5.25143	2.43799	.2723 9	10.230 47
				1.92 8	8.43 2	.088	5.25143	2.72403	- .9746 7	11.477 53
Лъж а	varianc es assume d varianc es not assume d	.94 8	.33 8	- 1.77 8	30	.086	- 2.25143	1.26649	- 4.837 94	.33508
				- 2.15 0	13.4 01	.050	- 2.25143	1.04716	- 4.506 83	.00397

Не се наблюдават статистически значими разлики. Причината е в спецификата на извадката, твърде малко са момичетата в специални училища, за което причина е по-ниския дял на делинквентно поведение при момичетата. Ето защо момичетата ще бъдат разглеждани заедно.

Общи норми момичета

Таблица № 29

Report				
	Психотиз ъм	Екстравер сия	Невротиз ъм	Скала Лъжа
Mean	6.1250	11.3438	13.5313	8.8125
N	32	32	32	32
Std. Deviation	3.36730	4.52669	6.02674	3.06318

Получените резултати от изследваните норми на психотизъм, екстраверсия и невротизъм при момичетата имат логични обяснения.

По-високият резултат психотизъм при „обикновените“ момичета, се дължи от една страна на това, че по принцип в юношеството се наблюдава по висока степен на психотична предразположеност, във връзка с

настъпващите в подрастващите бурни промени в тяхното цялостно психофизиологично развитие. Това само по себе си няма как да подмине момичетата, които както и момчетата, показват високи резултати при изследването на тази характеристика. При невротизмът също по-високите нива са за момичетата от общообразователното училище. По-високите резултати и при двете характеристики при момичетата от общообразователното училище могат да се обяснят с това, че изследваните момичета от ВУИ са твърде малко като брой (7) и може би не може да се направи обосновано заключение за тях. Също така много важна информация ни дава резултатът от изследването на интра-екстраверсията при момичетата от двата вида училища. Оказва се, че момичетата от ВУИ са с по-високи нива на екстраверсия, което означава, че явно в поведението си те проявяват качества като уязвимост, неспокойност, агресивност, възбудимост, непостоянство, импулсивност и активност, които в определени ситуации биха довели до необмислени, импулсивни, съответно до девиантни прояви. При момичетата от общообразователното училище по-ниските нива на екстравертност в комбинация с невротизма и психотизма явно допринася за формирането на по-балансирано, спокойно и разумно поведение, поради което са налице по-нисък брой или отсъствие на извършени от тях девиантни прояви. Психотизмът като проявление също не може да се разглежда еднозначно. По принцип според Айзенк, психотичните хора са егоцентрични, импулсивни, безразлични към другите, склонни да се съпротивляват на социалните правила. Те често биват неспокойни, трудно осъществяващи успешна комуникация с хората и не срещат тяхното разбиране, като често умишлено причиняват неприятности на другите. Според получените резултати обаче, става ясно, че при момичетата от общообразователното училище не става въпрос за високи нива на психотизъм, а за резултати в горната норма. Това означава предразположение към проява на характеристиките на психотизма, а не тенденция. Този резултат на психотизма в комбинация с по-ниските нива на екстравертност, би довел до поведение по-близко до мисъл за

собственото благополучие, липса на импулсивност, по-изразена склонност да се спазват правилата, което не би довело извършването на девиантни прояви и противоправно поведение.

Друга причина за високите нива на психотизъм и невротизъм при децата от горната училищна възраст, която оказва неизменно влияние върху формирането на девиантно поведение при някои от децата, е семейната среда, при която привързаността е несигурна. Негативният родителски пример, който някои от децата получават като начин на подражание и интегриране в обществото, водят до по-висока екстравертност, промискуитет и предразположение към извършването на девиантни прояви.

СКАЛА АГРЕСИЯ

Предвид това, че скалата приема наличието на над 50% от отговорите като изява на разновидността на агресията, то след като са скалирани съответни отговори, същите са категоризирани. Ползвана е формулата броя на точките, разделени на възможния брой точки, умножени по 100, след което всички точки над 50% са приети за изява на типа агресия. По този начин са генерирани три категории:

1. Ниски стойности на изява – 0 до 50%
2. Ниска степен на изява – 51% до 75%
3. Висока степен – над 75%

Скалата не предполага различни резултати при момичета и момчета, то резултатите са разгледани единствено в контекста на общите средни между различните училища. Целта е да се наблюдават тенденциите.

Таблица № 30

Group Statistics

	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean

Физическа агресия	Общообразователно	56	4.3393	2.31420	.30925
	Специализирано	46	5.7609	2.12064	.31267
Вербална агресия	Общообразователно	56	7.1607	1.60428	.21438
	Специализирано	46	7.8478	1.60509	.23666
Индиректна агресия	Общообразователно	56	4.6071	1.73392	.23171
	Специализирано	46	5.6304	2.01504	.29710
Опозиционно поведение	Общообразователно	56	2.8571	1.24212	.16599
	Специализирано	46	2.9783	1.37419	.20261
Раздразнителност	Общообразователно	56	6.0357	2.35074	.31413
	Специализирано	46	6.6957	1.84836	.27253
Агресивно недоверие	Общообразователно	56	6.6071	1.96032	.26196
	Специализирано	46	6.1957	1.95072	.28762
Ревност и омраза	Общообразователно	56	4.4464	1.89660	.25344
	Специализирано	46	4.4565	1.74746	.25765
Вина след агресия	Общообразователно	56	4.4464	2.40393	.32124
	Специализирано	46	5.7174	2.00735	.29597

Статистически значими разлики

Таблица № 31

Independent Samples Test

Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
							95% Confidence Interval of the Difference	
F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	Lower	Upper

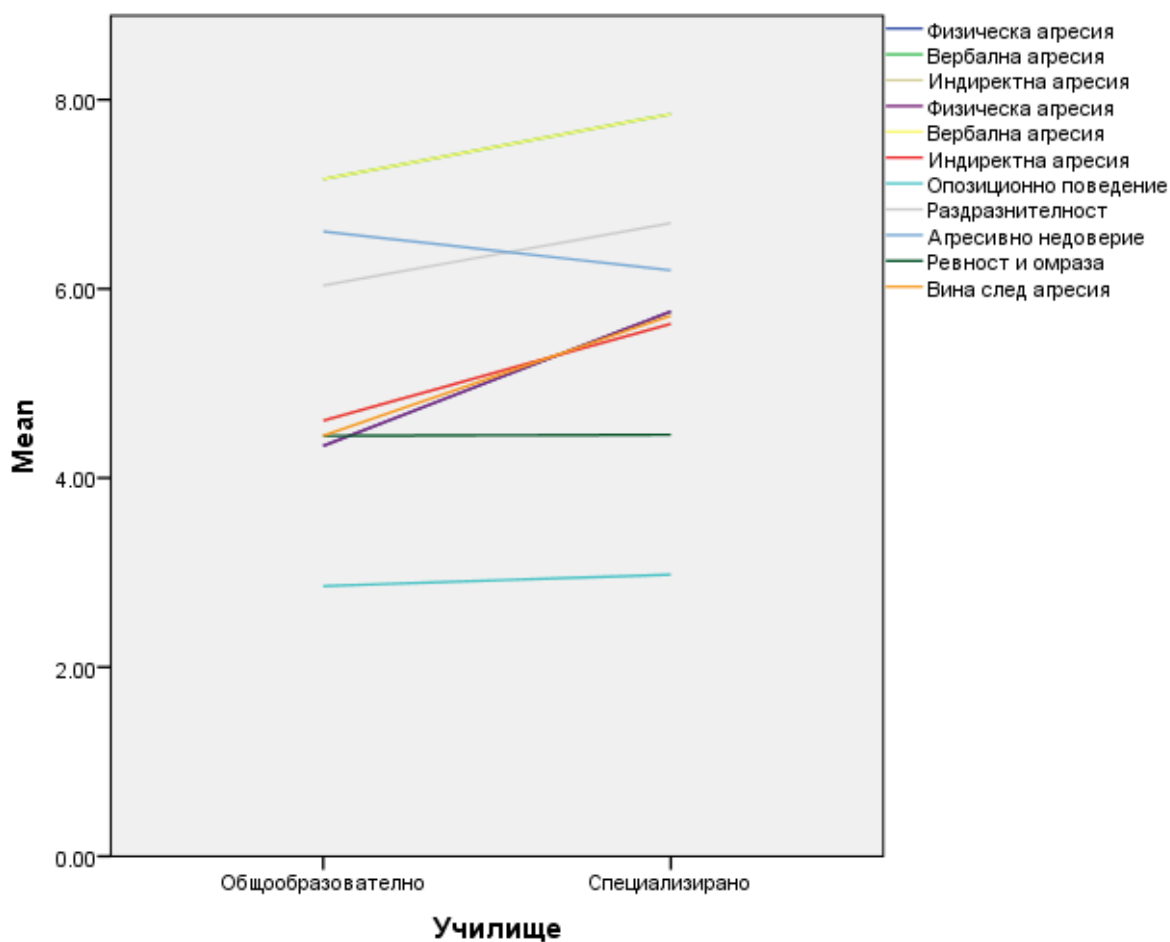
Физ.	Variances assumed	.404	.527	3.205	100	.002	1.42158	.44358	2.30163	.54153
	variances not assumed			3.233	98.771	.002	1.42158	.43977	2.29421	.54896
Верб.	Variances assumed	.148	.701	2.152	100	.034	-.68711	.31931	1.32060	.05362
	variances not assumed			2.152	96.171	.034	-.68711	.31932	1.32095	.05328
Инд.	Variances assumed	1.393	.241	2.756	100	.007	1.02329	.37125	1.75984	.28675
	variances not assumed			2.716	89.345	.008	1.02329	.37677	1.77189	.27470
Опоз.	Variances assumed	.136	.713	.467	100	.641	-.12112	.25932	.63561	.39337
	variances not assumed			.462	91.829	.645	-.12112	.26192	.64133	.39910
Разд.р.	Variances assumed	3.649	.059	1.550	100	.124	-.65994	.42570	1.50451	.18464
	variances not assumed			1.587	99.829	.116	-.65994	.41587	1.48503	.16515
Недов.	variances assumed	.003	.959	1.057	100	.293	.41149	.38922	.36071	1.18370

	variances not assumed			1.058	96.368	.293	.41149	.38903	-.36070	1.18368
Ревн .	Variances assumed	.458	.500	-.028	100	.978	-.01009	.36435	-.73294	.71276
	variances not assumed			-.028	98.649	.978	-.01009	.36141	-.72724	.70705
Вин а	variances assumed	3.011	.086	-2.859	100	.005	-1.27096	.44458	-2.15300	-.38893
	variances not assumed			-2.910	99.966	.004	-1.27096	.43680	-2.13756	-.40437

Има статистически значими разлики при:

- Физическа агресия: по-висока с (1,42158) при учениците в специални училища.
- Индиректна агресия: по-висока с (1,02329) при учениците в специални училища (значимостта е на ръба)
- Вина след агресия: също по-висока (1,27096) при учениците в специални училища

ГРАФИКА ВЪВ ВРЪЗКА СЪС СРЕДНИТЕ

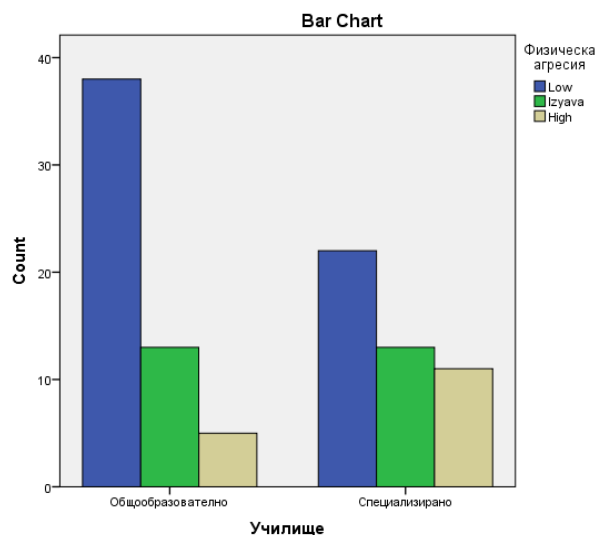

Фигура № 4

Таблица № 32

Училище * Физическа агресия Crosstabulation

			Физическа агресия			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	38	13	5	56
		% within Училище	67.9%	23.2%	8.9%	100.0%
	Специализирано	Count	22	13	11	46
		% within Училище	47.8%	28.3%	23.9%	100.0%
Total		Count	60	26	16	102
		% within Училище	58.8%	25.5%	15.7%	100.0%

Фигура № 5

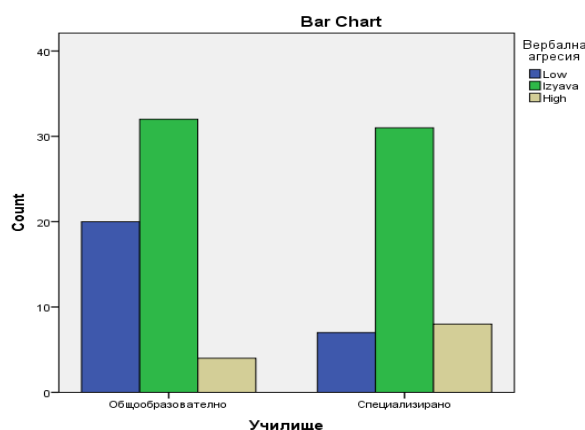
Физическата агресия по-висока при Специални училища. Близко $\frac{1}{4}$ от децата проявяват много високи стойности – между 50 и 75% са идентични.

По-високите резултати от изследването на физическата агресия при учениците от специалните училища, може да се обясни с по-високите нива на невротизъм. В желанието си за самоизява и доминиране, учениците използват в по-значителна степен физическа агресия, като рутинен начин за справяне с ежедневните предизвикателства.

Таблица № 33

Училище * Вербална агресия Crosstabulation

			Вербална агресия			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	20	32	4	56
		% within Училище	35.7%	57.1%	7.1%	100.0%
	Специализирано	Count	7	31	8	46
		% within Училище	15.2%	67.4%	17.4%	100.0%
Total		Count	27	63	12	102
		% within Училище	26.5%	61.8%	11.8%	100.0%

Фигура № 6

И при вербалната агресия близо 1/5 от децата в специализираните училища са с по-изявена. Малко са в общообразователното училище.

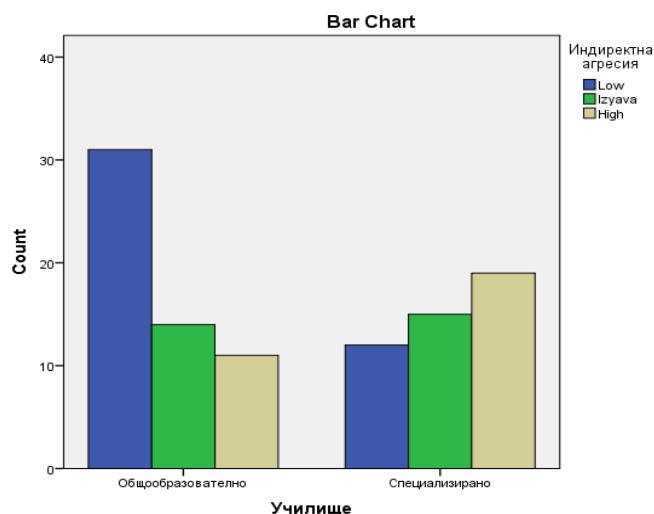
Както при физическата, очаквано и при вербалната агресия, се наблюдават по-високи нива при учениците от специалните училища (СПУ). Това е в резултат, на по-високите нива на невротизъм при момчетата от ВУИ, които в процентно съотношение са основните извършители на девиантни прояви. Освен това, знаем, вербалната агресия в повечето случаи предхожда, съпътства и е неизменна част от физическата агресия. Момчетата от ВУИ от своя страна са с екстравертна насоченост, поради което може да се предположи, че те биха проявили вербална агресия в по-голяма степен от момчетата от общообразователното училище.

Таблица № 34

Училище * Индиректна агресия Crosstabulation

			Индиректна агресия			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общообразователно	Count	31	14	11	56
		% within Училище	55.4%	25.0%	19.6%	100.0%
	Специализирано	Count	12	15	19	46
		% within Училище	26.1%	32.6%	41.3%	100.0%
Total		Count	43	29	30	102

% within Училище	42.2%	28.4%	29.4%	100.0%
---------------------	-------	-------	-------	--------

Фигура № 7

Индиректната значително е по-висока и при двете групи – 1/5 от децата в общо образование и 41,3% от децата в специални училища са с Индиректна агресия, разликата е значителна – 20% повече се проявява в СпУ.

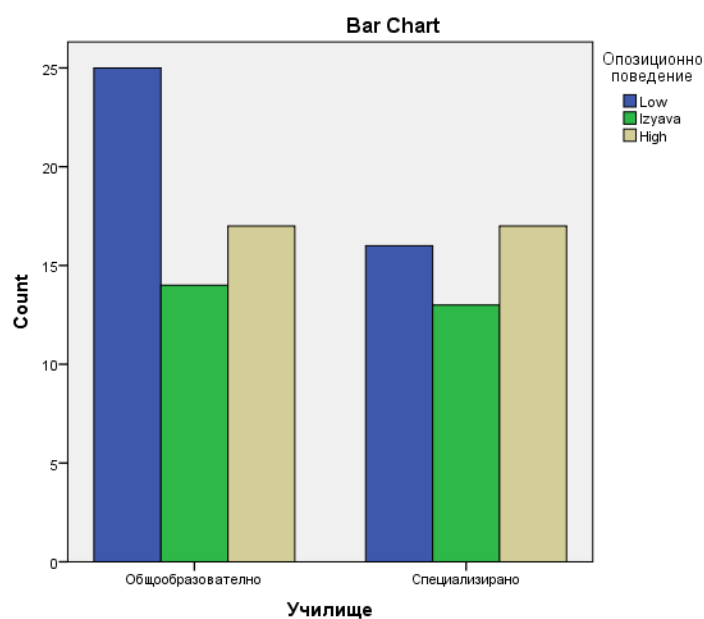
Резултатите от изследването на индиректната агресия са относително високи при учениците и на двата вида училища, което може да се обясни с юношеската възраст, в която ще трудно съдържат емоциите и контролират поведението си. Все пак по-високи и тук са резултатите на учениците от специалните училища.

Таблица № 35

Училище * Опозиционно поведение Crosstabulation

			Опозиционно поведение			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	25	14	17	56
		% within Училище	44.6%	25.0%	30.4%	100.0%

Специализирано	Count	16	13	17	46
	% within Училище	34.8%	28.3%	37.0%	100.0%
Total	Count	41	27	34	102
	% within Училище	40.2%	26.5%	33.3%	100.0%

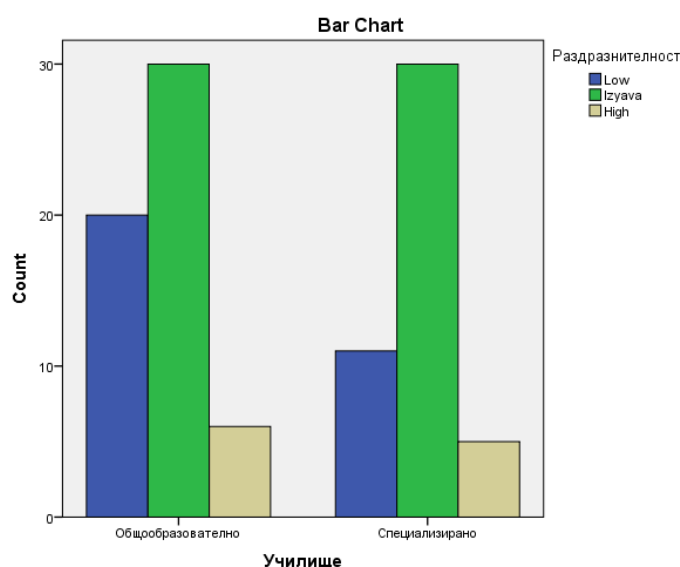
Фигура № 8

Таблица № 36

Училище * Раздражителност Crosstabulation

			Раздражителност			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	20	30	6	56
		% within Училище	35.7%	53.6%	10.7%	100.0%
	Специализирано	Count	11	30	5	46
		% within Училище	23.9%	65.2%	10.9%	100.0%

Total	Count	31	60	11	193
	% within Училище	30.4%	58.8%	10.8%	100.0%

Фигура № 9

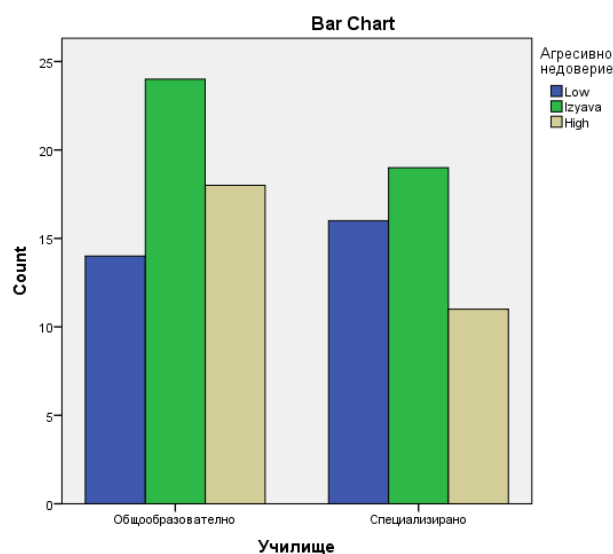
Резултатите от изследването на опозиционното поведение и раздразнителността са сходни като стойности и при двата вида ученици. Това се дължи преди всичко на спецификата и особеностите на възрастта, в която те се намират.

Таблица № 37

Училище * Агресивно недоверие Crosstabulation

			Агресивно недоверие			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	14	24	18	56
		% within Училище	25.0%	42.9%	32.1%	100.0%
	Специализирано	Count	16	19	11	46
		% within Училище	34.8%	41.3%	23.9%	100.0%
Total		Count	30	43	29	102

% within Училище	29.4%	42.2%	28.4%	100.0%
---------------------	-------	-------	-------	--------

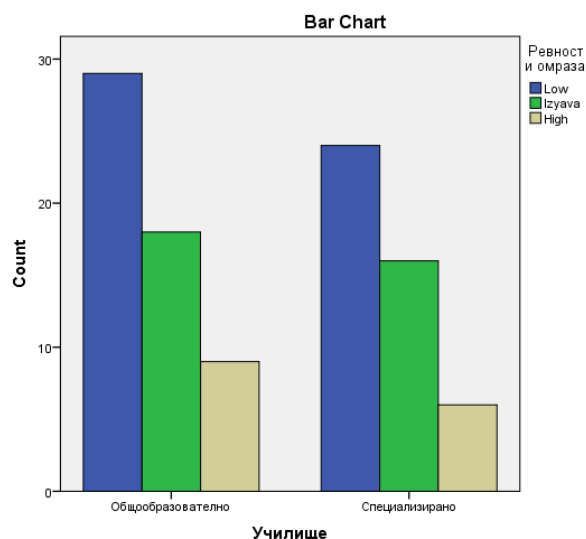
Фигура № 10

Резултатите от изследването на агресивното недоверие, са по-високи при учениците от общообразователното училище. Това най-вероятно отново се дължи на трудната възраст, в която се намират юношите. Резултатите се припокриват до голяма степен с тези на опозиционността и раздразнителността и намират подобно обяснение.

Таблица № 38

Училище * Ревност и омраза Crosstabulation

			Ревност и омраза			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	29	18	9	56
		% within Училище	51.8%	32.1%	16.1%	100.0%
	Специализирано	Count	24	16	6	46
		% within Училище	52.2%	34.8%	13.0%	100.0%
Total		Count	53	34	15	102
		% within Училище	52.0%	33.3%	14.7%	100.0%

Фигура № 11

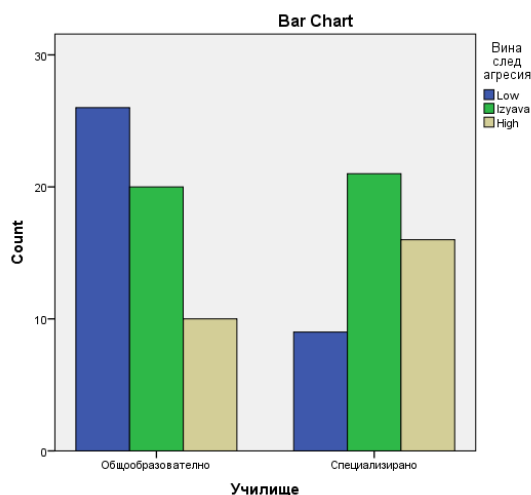
При ревността и омразата също имаме по-високи резултати при учениците от общообразователното училище. За формирането на тези чувства най-вероятно от една страна е спомогнало това, че юношите тепърва се сблъскват с интимността и любовните отношения и при неуспех не могат да преработят по адекватен начин своите емоции. Друга причина за този резултат можем да търсим в изразеното опозиционно поведение, раздразнителността и наличието на психотизъм и невротизъм при учениците от общообразователното училище.

Таблица № 39

Училище * Вина след агресия Crosstabulation

			Вина след агресия			Total
			Low	Izyava	High	
Училище	Общобразователно	Count	26	20	10	56
		% within Училище	46.4%	35.7%	17.9%	100.0%
	Специализирано	Count	9	21	16	46
		% within Училище	19.6%	45.7%	34.8%	100.0%
Total		Count	35	41	26	102

% within Училище	34.3%	40.2%	25.5%	100.0%
---------------------	-------	-------	-------	--------

Фигура № 12

Резултатът от това изследване ни дава яснота, относно непосредственото отношение на учениците след извършена агресия. Резултатите при учениците от ВУИ са по-високи, като това от една страна най-вероятно се дължи на изразения при тях невротизъм, а от друга с това, че те са по-често санкционирани при извършването на девиантни прояви, за разлика от учениците от общообразователното училище. Освен това учениците от ВУИ живеят в затворен тип институция и проява на такъв вид поведение след агресия е по-социално желателно от страна на учители и възпитатели.

Невротизмът би могъл да създаде такова вътрешно противоречие към вината, при което даден ученик може да чувства отношението на своите съученици към себе си като обвинение, в резултат на което той да заеме защитна позиция чрез използване на агресия и проява на импулсивност (с което ги наранява). В крайна сметка те продължават с обвиненията, в резултат на което той чувства същото като преди, включително и вината, но за съжаление не познава друг механизъм, чрез който да се предпази от тяхното поведение и продължава с проява на агресия спрямо тях.

АКЦЕНТУАЦИИ

Скалите за акцентуации са разгледани на първо място като сравнение между учениците в специалните училища и общообразователната подготовка. Акцентуациите на първо място са разгледани количествено, за да бъдат представени резултатите от средните в зависимост от извадката.

Таблица № 40

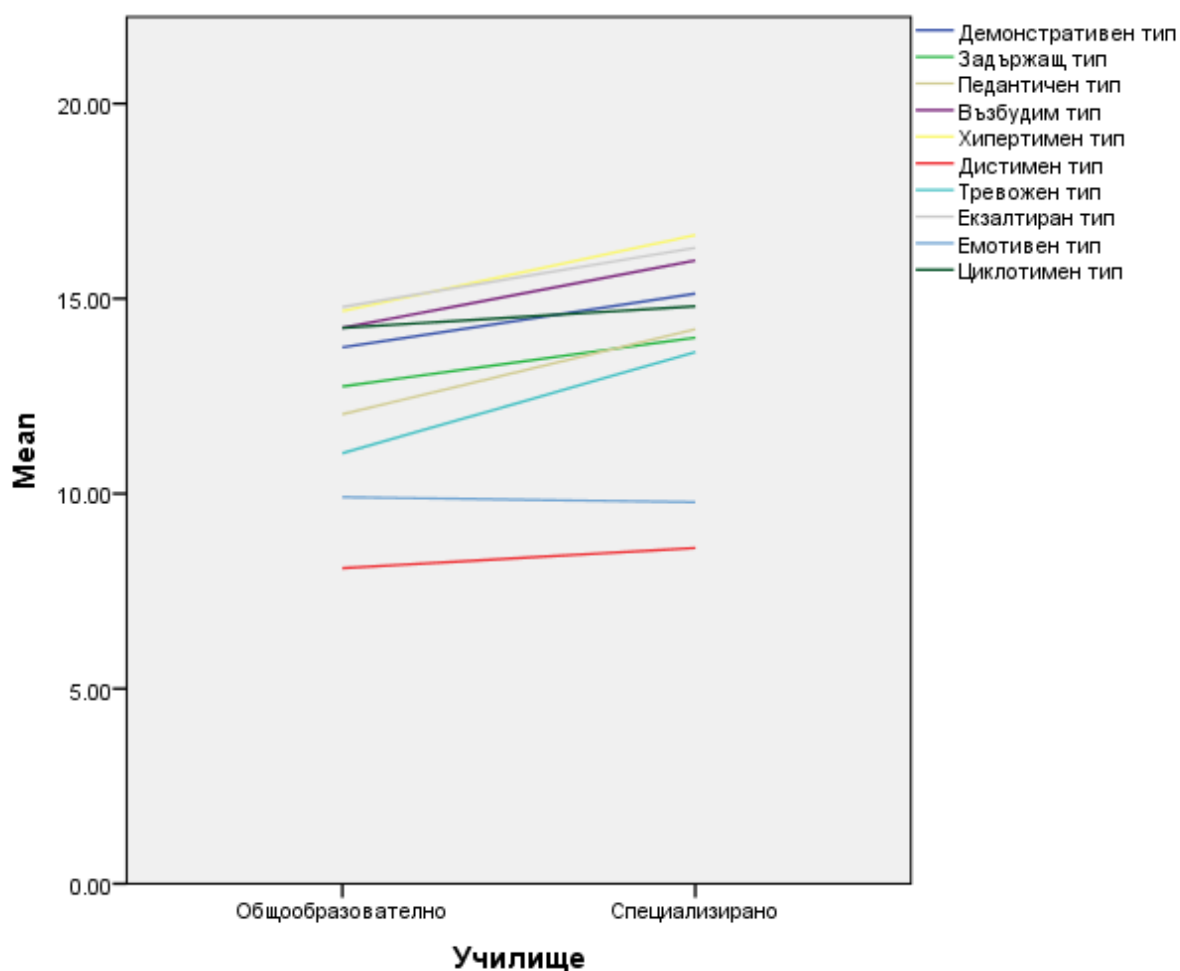
Group Statistics

	Училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Демонстративен тип	Общообразователно	56	13.7500	3.55860	.47554
	Специализирано	46	15.1304	4.68856	.69129
Задържащ тип	Общообразователно	56	12.7500	3.04063	.40632
	Специализирано	46	14.0000	3.72380	.54904
Педантичен тип	Общообразователно	56	12.0357	4.66306	.62313
	Специализирано	46	14.2174	3.53342	.52097
Възбудим тип	Общообразователно	56	14.2500	4.21361	.56307
	Специализирано	46	15.9783	5.93479	.87504
Хипертимен тип	Общообразователно	56	14.6786	5.20177	.69512
	Специализирано	46	16.6304	5.04803	.74429
Дистимен тип	Общообразователно	56	8.0893	3.91861	.52365
	Специализирано	46	8.6087	3.20054	.47189
Тревожен тип	Общообразователно	56	11.0357	6.13771	.82019
	Специализирано	46	13.6304	5.08750	.75011

Педа нт.	varian ces assum ed varian ces not assum ed	4.7 88	.03 1	- 2.61 5	100	.010	- 2.1816 8	.83427	- 3.836 84	- .526 51
				- 2.68 6	99.4 02	.008	- 2.1816 8	.81222	- 3.793 22	- .570 14
Акц. Хар.	varian ces assum ed varian ces not assum ed	2.7 68	.09 9	- 2.88 0	100	.005	- 1.6350 9	.56776	- 2.761 51	- .508 67
				- 2.81 6	84.9 92	.006	- 1.6350 9	.58068	- 2.789 64	- .480 54

В общата скала на изследването на акцентуациите са получени резултати, които показват по-високи акцентуации в характера и по-висока педантичност при учениците от специалните учебни заведения. По-високите акцентуации представляват склонността на учениците от тези учебни заведения да проявяват крайности в поведението си в някаква посока. Личностите, при които се наблюдават по-високи показатели на акцентуациите, по правило са тези, при които някои или някоя от чертите се проявява като акцент, като по-изявена и слага своя отпечатък върху личността, прави я по-различима от другите, и в известен смисъл, тя доминира над останалите и определя облика на личността. Личностите, при които се наблюдават по-високи стойности на акцентуациите са по-склонни към развиване на неврози или психопитии, което кореспондира също така и с по-високите резултати за педантичност при тези ученици.

ГРАФИКА ВЪВ ВРЪЗКА СЪС СРЕДНИТЕ ВЕЛИЧИНИ

Фигура № 13

След като акцентуациите са разгледани количествено, същите са категоризирани така, както е зададено в инструкцията.

Зададени са три категории:

1. Липса на акцентуация – Калкулирани са резултатите от най-ниския до 11,99
2. Признак на акцентуация – калкулирани са резултатите от 12 до 14,99
3. Тенденция към акцентуация – калкулирани са резултатите от 15 до 18,99
4. Акцентуация – калкулирани са резултатите, които са над 19

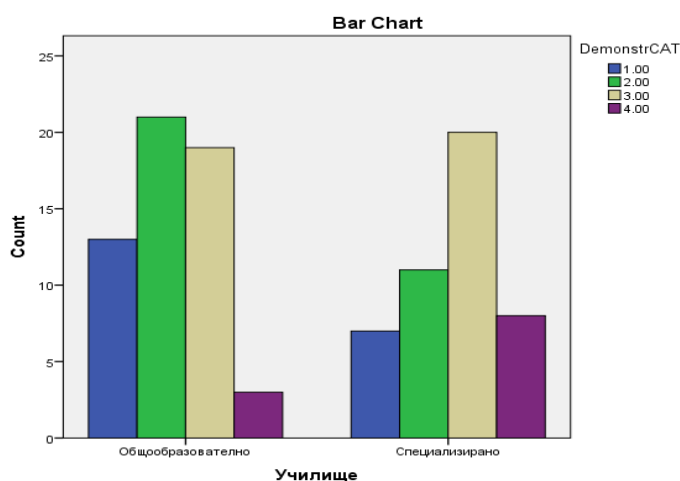
За да бъде проследено наличието на такива ученици в различните типове училища е направена дескриптивна статистика и анализ кръстосани таблици.

ДЕМОНСТРАТИВЕН ТИП

Таблица № 42

Crosstab

			Демонстративен тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общообразователно	Count % within Училище	13 23.2%	21 37.5%	19 33.9%	3 5.4%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	7 15.2%	11 23.9%	20 43.5%	8 17.4%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	20 19.6%	32 31.4%	39 38.2%	11 10.8%	102 100.0%

Фигура № 14

17,4% от децата в СпУ са с акцентуации за сметка на 5,4% в Общообразователното. По-висок процент са без акцентуации в общото образование 23,2% за сметка на 15,2% в СпУ.

От получените резултати е видно, че по-изразени стойности на акцентуации, както и тенденции при демонстративния тип характер има

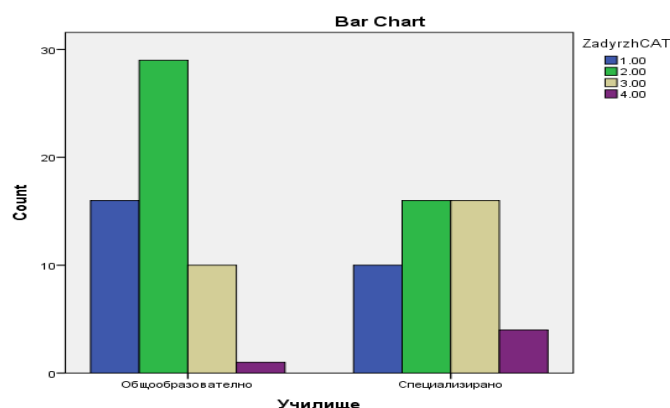
при учениците от специализираните училища. Това е много показателно, тъй като лицата с тези акцентуации на характера се отличават с подчертано истерични реакции, демонстрират присъствието си по всякакъв начин, в постоянен конфликт са със себе си, несигурни, което предполага вземането на прибързани и необмислени решения, които често могат да бъдат с асоциален характер.

ЗАДЪРЖАЩ

Таблица № 43

Crosstab

			Задържащ тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count % within Училище	16 28.6%	29 51.8%	10 17.9%	1 1.8%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	10 21.7%	16 34.8%	16 34.8%	4 8.7%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	26 25.5%	45 44.1%	26 25.5%	5 4.9%	102 100.0%

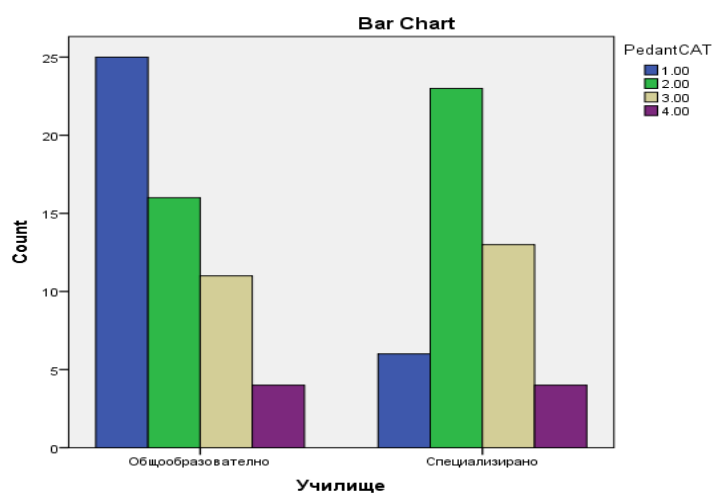
Фигура № 15

Децата от СпУ са с по-изразени стойности на акцентуиите, но като цяло задържащият тип е по-слабо наблюдаван.

От проведеното изследване, е установено, че децата от ВУИ са с по-високи нива на акцентуации в задържащия тип, което е обяснимо. Дори и тенденцията към акцентуация е по-висока при учениците от ВУИ, спрямо

тези от общообразователното училище. Този тип акцентуация е много характерна за личности, които са подчертано предразположени към извършването на асоциални, девиантни прояви. Тяхната комуникативност, социална компетентност и желание за съвместни дейности с околните са силно занижени. Освен това с лекота нарушават обществените норми и обвиняват за неуспехите си другите.

ПЕДАНТИЧЕН ТИП

Фигура № 16

Таблица № 44

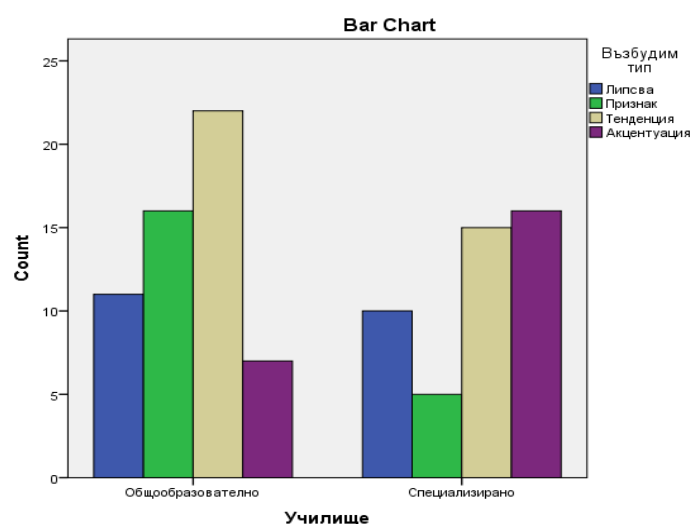
Crosstab

			Педантичен тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count	25	16	11	4	56
		% within Училище	44.6%	28.6%	19.6%	7.1%	100.0%
	Специализирано	Count	6	23	13	4	46
		% within Училище	13.0%	50.0%	28.3%	8.7%	100.0%
Total		Count	31	39	24	8	102
		% within Училище	30.4%	38.2%	23.5%	7.8%	100.0%

Тук 44,6% от общообразователни не проявяват стойности на акцентуация, 50% от СпУ са само с признак. Педантичният тип характер е с лек превес на акцентуации при децата от ВУИ, както е и с тенденциите и

признаците към акцентуация. Това може да се обясни с по-високите нива на психотизъм и невротизъм при юношеската възраст, но все пак трябва да се отбележи, че стойностите при децата от ВУИ са по-високо изразени.

ВЪЗБУДИМ ТИП

Фигура № 17

Таблица № 45

Crosstab

			Възбудим тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count	11	16	22	7	56
		% within Училище	19.6%	28.6%	39.3%	12.5%	100.0%
	Специализирано	Count	10	5	15	16	46
		% within Училище	21.7%	10.9%	32.6%	34.8%	100.0%
Total		Count	21	21	37	23	102
		% within Училище	20.6%	20.6%	36.3%	22.5%	100.0%

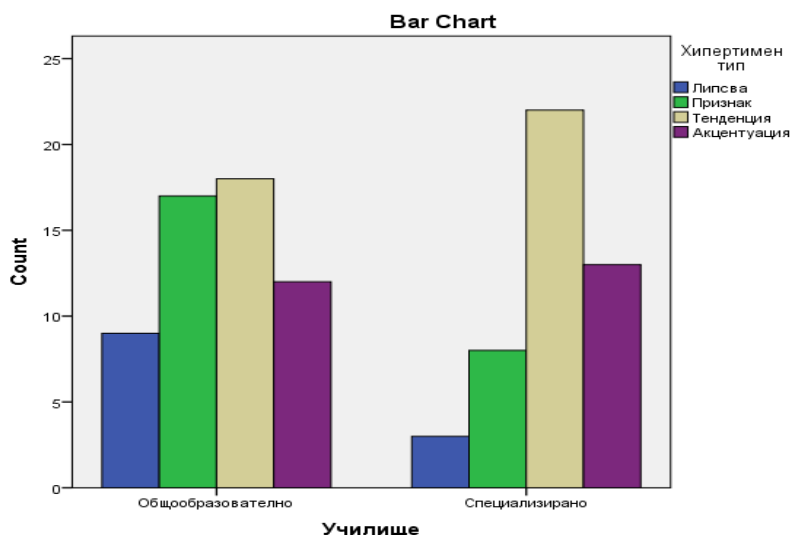
Възбудим тип се наблюдава и при двете групи деца, но са акцентуирани тези в СпУ в по-голяма степен. По-големият процент с

тенденция са тези от общообразователно. Разбира се по-ниските стойности са при общообразователните.

Възбудимият тип характер е много важна характеристика при определяне на предразположението на юношите към извършването на девиантни прояви. Това е така, защото за възбудимия тип са характерни качества като необузданост, неконтролируемост и инат. Хората с тази акцентуация на характера са подвластни изцяло на желанията, влеченията и потребностите си. Те се държат непоследователно, при тях се наблюдава силно влияние на мотивите за достигане на физически и духовни удоволствия. Този тип хора са готови да преминат през всякакви трудности, ако знаят, че ги очаква някакво особено плътско удоволствие. По правило те не могат да се задържат дълго време на едно и също място, като деца сменят училища, защото не харесват учителите си, връстниците, или от начина на преподаване. Предвид на характеристиките на типа акцентуация, тези ученици биха били много неуравновесени, подчертано предразположени към извършването на агресивни и необмислени, спонтанни прояви.

Прави впечатление, че по-високите стойности на тенденциите и признаците към тази акцентуация при учениците от общообразователното училище са по-високи. Това може да се дължи на редица социални фактори, като възпитание, семейна среда, по-висока социална компетентност и други.

ХИПЕРТИМЕН ТИП

Фигура № 18

Таблица № 46

Crosstab

			Хипертимен тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count	9	17	18	12	56
		% within Училище	16.1%	30.4%	32.1%	21.4%	100.0%
	Специализирано	Count	3	8	22	13	46
		% within Училище	6.5%	17.4%	47.8%	28.3%	100.0%
Total		Count	12	25	40	25	102
		% within Училище	11.8%	24.5%	39.2%	24.5%	100.0%

Тенденциите при хипертимния тип са повече при СпУ. Ниските стойности са повече при общобразователните. Акцентуациите са идентични.

Резултатите от изследването показват минимално по-високи стойности на акцентуации на хипертимния тип при учениците от специалните училища, като тенденциите при този тип характер са по-отчетливи отново при учениците от ВУИ. Като цяло определеността към

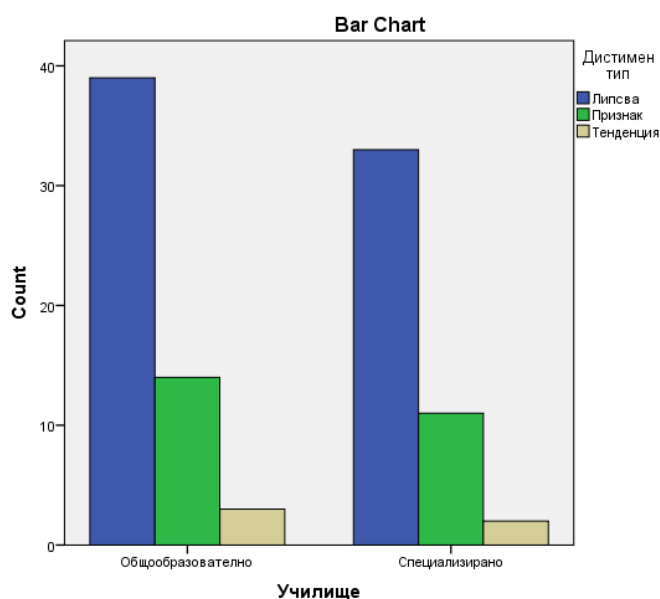
хипертимния тип при учениците от ВУИ е по-изразена. Това ни дава основание да направим извода, че тези ученици ще са с по-силно изразени качества като: стремеж към доминация спрямо съученици и приятели, прекомерна възбудимост, неконтролируемост, трудна концентрация, непоследователност в поведението, гневливост, агресивност и склонност към извършване на пакости и бели, или казано по друг начин, качества, които в много от случаите водят до извършването на девиантни прояви.

ДИСТИМЕН ТИП

Таблица № 47

Crosstab

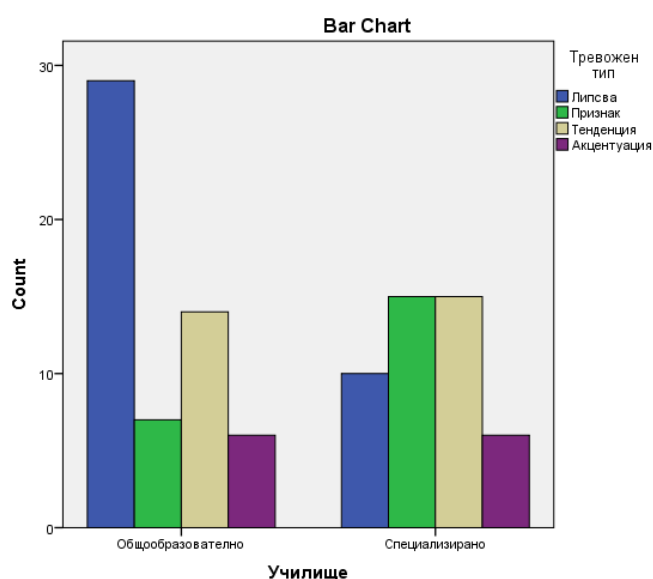
			Дистимен тип			Total
			Липсва	Признак	Тенденция	
Училище	Общообразователно	Count % within Училище	39 69.6%	14 25.0%	3 5.4%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	33 71.7%	11 23.9%	2 4.3%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	72 70.6%	25 24.5%	5 4.9%	102 100.0%

Фигура № 19

Дистимният тип е много слабо представен в резултатите от изследването като акцентуации на характера, като такива липсват, а почти и като тенденция и при двата вида ученици, което не е особена изненада. Това е така, защото дистимния тип по правило се среща много рядко в детска възраст. При него се наблюдават качества на личността, наподобяващи силна депресия. Децата, които са с по-високи стойности на дистимна акцентуация на характера, са с много пасивно поведение, затворени в себе си, изключително пасивни. Ако се направи сравнение, може да се каже, че дистимния тип в значителна степен е противоположност на хипертимния тип. Друга съвсем обяснима причина за липса на акцентуации в тази възраст, е психолого-педагогическата характеристика на юношеската възраст, която включва силно опозиционно поведение, стремеж към самоутвърждаване и бурно психо-физиологично съзряване, което изключително рядко може да бъде определено като пасивно и депресивно.

ТРЕВОЖЕН ТИП

Фигура № 20

Таблица № 48**Crosstab**

			Тревожен тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count % within Училище	29 51.8%	7 12.5%	14 25.0%	6 10.7%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	10 21.7%	15 32.6%	15 32.6%	6 13.0%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	39 38.2%	22 21.6%	29 28.4%	12 11.8%	102 100.0%

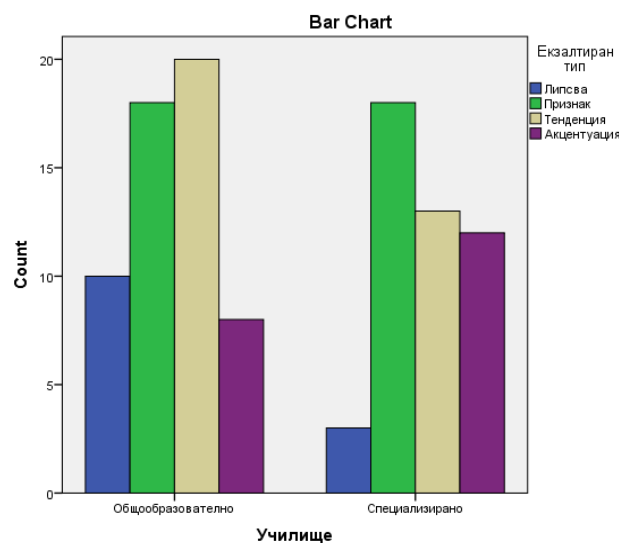
При тревожния тип се наблюдава слаба изява, както на акцентуациите, така и на тенденциите и при двете групи от ученици. Това е така, защото тревожният тип съдържа характеристики на личността, които не са особено представени при децата в юношеска възраст. Децата, които са с по-изразени стойности на тревожен тип акцентуации, са твърде боязливи, изпитват страх от различни външни дразнители, често незащитаващи се дори при конкретно насочена към тях агресия. Слабо изразените нива при изследваните групи, се обяснява до голяма степен също така и от по-високите показатели на психотизъм и невротизъм, както и на установените нива на екстравертност. Необходимо е да се отбележи все пак, че малко по-високите стойности на тревожния тип акцентуации, както и на тенденциите в процентно отношение са за учениците от ВУИ.

ЕКЗАЛТИРАН ТИП

Таблица № 49**Crosstab**

			Екзалтиран тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общобразователно	Count	10	18	20	8	56

ще	лно	% within Училище	17.9%	32.1%	35.7%	14.3%	100.0%
	Специализирано	Count	3	18	13	12	46
		% within Училище	6.5%	39.1%	28.3%	26.1%	100.0%
Total		Count	13	36	33	20	102
		% within Училище	12.7%	35.3%	32.4%	19.6%	100.0%

Фигура № 21

При екзалтирания тип се наблюдават високи стойности на акцентуации и тенденции, в сравнение с повечето от останалите типове акцентуации. Освен това почти двойно повече акцентуации на характера се наблюдават при учениците от специалните училища в сравнение с учениците от общобразователното училище. При тенденциите е обратното, по-високите резултати са за учениците от общобразователното училище, за сметка на тези от ВУИ. Получените резултат могат да се обяснят с изявения психотизъм и невротизъм в юношеската възраст, които предопределят до голяма степен поведение, проявяващо качества на личността, присъщи на екзалтирания тип акцентуация, като: невъздържаност, висока степен на интензивност на реакциите, лесна и бърза смяна на настроенията за кратък период от време, понякога такива хора могат да бъдат много груби, друг път жалостиви, но като цяло

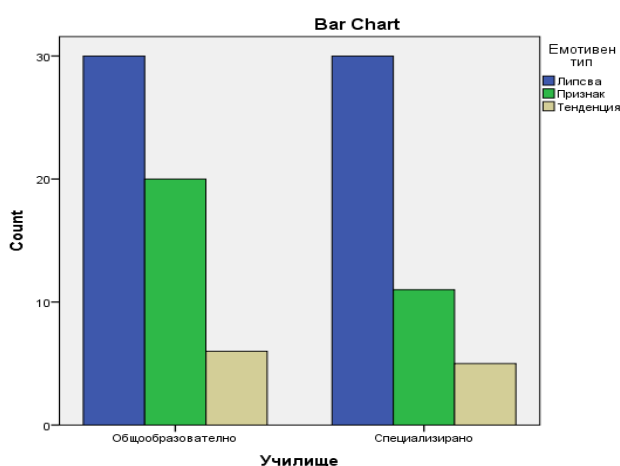
непредсказуеми. Тези акцентуации логично могат да се считат за причина за проява на девиантно поведение в горна училищна възраст, а тенденциите биха могли да се проявят, но може и да не се проявят, при наличие на подкрепящи личността фактори като: семейство, мотивация към учебния процес, приятелска среда или развита социална компетентност.

ЕМОТИВЕН ТИП

Таблица 50

Crosstab

			Емотивен тип			Total
			Липсва	Признак	Тенденция	
Училище	Общообразователно	Count % within Училище	30 53.6%	20 35.7%	6 10.7%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	30 65.2%	11 23.9%	5 10.9%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	60 58.8%	31 30.4%	11 10.8%	102 100.0%

Фигура № 22

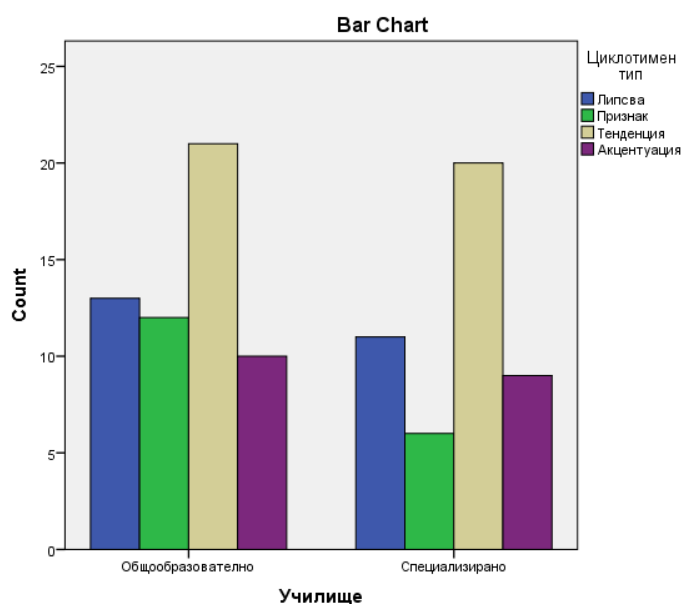
При емотивния тип резултатите са подобни като при дистимния. Причините за това са идентични и при двата типа.

ЦИКЛОТИМЕН ТИП

Таблица № 51

Crosstab

			Циклотимен тип				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общообразователно	Count % within Училище	13 23.2%	12 21.4%	21 37.5%	10 17.9%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	11 23.9%	6 13.0%	20 43.5%	9 19.6%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	24 23.5%	18 17.6%	41 40.2%	19 18.6%	102 100.0%

Фигура № 23

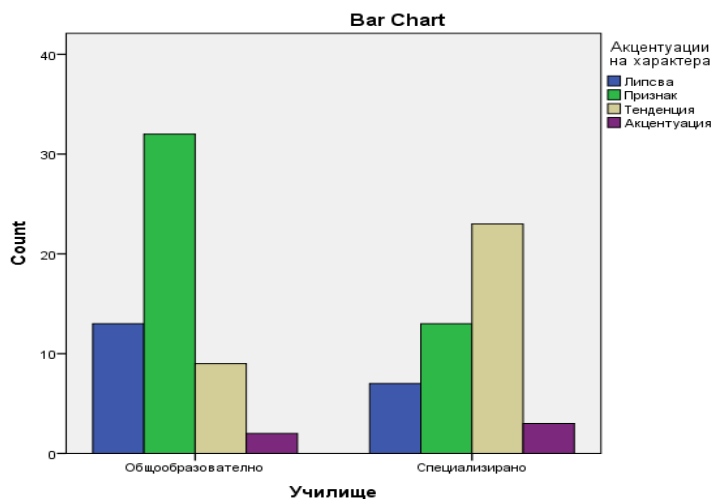
Резултатите при циклотимния тип са идентични с тези от тревожния. Това се дължи на сходните в голяма степен характеристики на двата типа акцентуации на характера и разликата им с типичните за юношите.

Идентичните резултати при хипертимния и педантичния тип могат да се обяснят с високите нива на невротизъм и психотизъм сред юношите. При хипертимния тип имаме качества като: прекомерно самочувствие,

ниска степен на концентрация, агресивност, неконтролируемост, докато при педантичния тип имаме ниско самочувствие, нерешителност, страх от неоченяване на постигнатото. Общото между двата типа е, че не притежават особено развити умения за ефективна комуникация и социална компетентност. Поради това често влизат в конфликти, остават неразбрани и неоченени. И при двата типа акцентуации на характера има реална опасност от развиване на неврози.

При децата от специални училища има завишена изява едновременно на възбудим и задържащ тип. Причината за това от една страна са високите стойности на психотизъм и невротизъм при тези ученици, ниската мотивация за учене, липса на социална компетентност и лекотата, с която нарушават обществените норми.

АКЦЕНТУАЦИИ НА ХАРАКТЕРА (ОБЩА)

Фигура № 24

Таблица № 52

Crosstab

	Акцентуации на характера				Total
	Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	

Училище	Общообразователно	Count % within Училище	13 23.2%	32 57.1%	9 16.1%	2 3.6%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	7 15.2%	13 28.3%	23 50.0%	3 6.5%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	20 19.6%	45 44.1%	32 31.4%	5 4.9%	102 100.0%

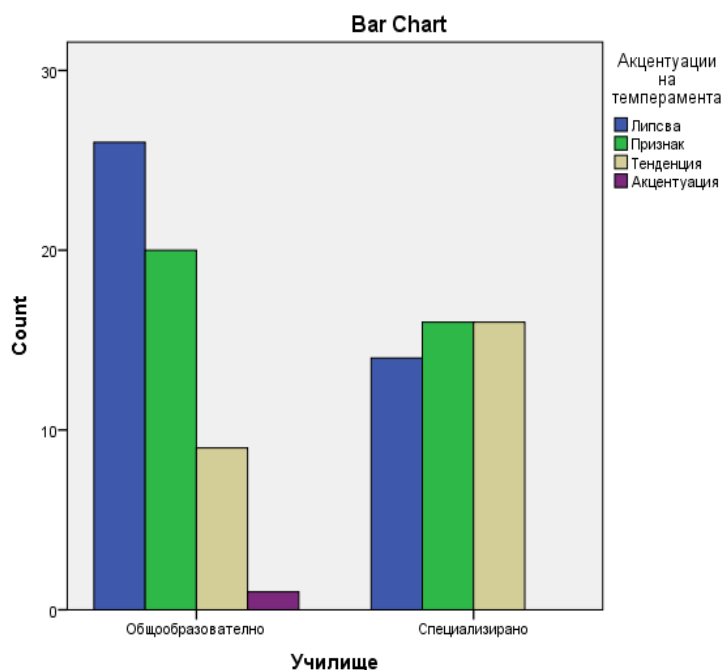
Както е видно от получените резултати, с по-високи стойности на акцентуациите са децата от специалните училища. Още по-високи са резултатите при тенденциите към акцентуации, като по този показател те са с над 3 пъти повече в процентно съотношение в сравнение с резултатите на учениците от общообразователното училище. Това показва предразположението на учениците от ВУИ към проява на акцентуации, съответно към поведение, различаващо се в повечето случаи от социално желателното.

АКЦЕНТУАЦИИ ТЕМПЕРАМЕНТ (ОБЩА)

Таблица № 53

Crosstab

			Акцентуации на темперамента				Total
			Липсва	Признак	Тенденция	Акцентуация	
Училище	Общообразователно	Count % within Училище	26 46.4%	20 35.7%	9 16.1%	1 1.8%	56 100.0%
	Специализирано	Count % within Училище	14 30.4%	16 34.8%	16 34.8%	0 0.0%	46 100.0%
Total		Count % within Училище	40 39.2%	36 35.3%	25 24.5%	1 1.0%	102 100.0%

Фигура № 25

Темпераментови, липсват акцентуации при децата в СПУ, по-високи са тенденциите, но слабо.

При резултатите, показващи акцентуации на темперамента, липсват акцентуации при децата от ВУИ, а при децата от общообразователното училище те са минимални. По-високи са тенденциите, но също не са особено изявиени. Малко по-високи са при децата от ВУИ. Тези данни могат да се обяснят с това, че темперамента е биологично определен.

ВРЪЗКИ МЕЖДУ РАЗЛИЧНИТЕ СКАЛИ

На първо място е потърсена връзка между **личността и проявите на агресия**. Таблицата с резултатите е представена по-долу.

Таблица № 54

Correlations							
		Физич еска аг्रेसи я	Индире ктна агресия	Раздразните лност	Агреси вно недовер ие	Ревн ост и омра за	Вина след агрес ия
Психот изъм	Pearson Correla tion	.322**					
	Sig. (2- tailed)	.001					
Невротизъм	Pearson Correla tion	.303**	.374**	.556**	.397**	.526*	.562*
	Sig. (2- tailed)	.002	.000	.000	.000	.000	.000

Логично, единствено психотизъм и невротизъм имат отношение към изявите на агресия. Психотизмът е положително свързан (.322) с физическата агресия.

Невротизмът от своя страна е свързан с голямата част от скалите за агресия, но най-силно с вината след агресия (.562), раздразнителност (.556), следвано от ревност и омраза (.526).

С други думи невротизмът е най-силно свързан с непреките форми, докато психотизмът с физическата.

Видно е от резултатите в изследването на връзки между различните скали, че психотизмът е свързан с физическата агресия, невротизмът е най-силно свързан с непреките форми на агресия. Невротизмът е по-висок при учениците от специалните училища, което определя и тяхната предразположеност към проява на непреки форми на агресия. Това често се обяснява с липса на умения за ефективна комуникация и социална компетентност.

Психотизмът е с високи нива и при двете групи ученици, като е установена връзка между него и физическата агресия. Това обяснява до голяма степен по-високата проява на физическа агресия при учениците от ВУИ. Психотизмът създава предпоставка за проява на определен тип поведение, но той може да бъде подтиснат в зависимост от странични, подкрепящи фактори личността, като: семейна среда, възпитание, училище и други. Това може да е причината при учениците от общообразователното училище нивата на физическа агресия да са по-ниски.

ПРОСЛЕДЯВАНЕ НА НИВАТА НА ИЗЯВА КЪМ ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

За да бъде проследена по-подробно връзката между агресивността и личността са разгледани различните степени на агресивност по какъв начин се свързват с личностните характеристики. Ползван е дисперсионен анализ.

ФИЗИЧЕСКА АГРЕСИЯ

Таблица № 55

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Психотизъм	Low	High	-2.94583*	1.05912	.006	-5.0474	-.8443
Невротизъм	Low	Izyava	-3.43205*	1.23951	.007	-5.8915	-.9726

Психотизмът е значително по-висок при тези с изявена физическа агресия (2,94583). Това може да се обясни с бурното психо-физиологично развитие при юношите, неразвитата все още социална компетентност и

умения за общуване, както и с получените високи данни за психотизъм в тази възраст. Психотизмът е характерен и с лекотата, с която се нарушават моралните норми в обществото.

Невротизмът е значително по-висок между липсващата агресия и изявата (3,43205). *При по-високите стойности на агресия невротизмът е по-нисък макар нестатистически значим.* Това може да се обясни с това, че когато стойностите на агресия са високи, тези, които я извършват, я възприемат като нещо обичайно, ежедневно и нормално.

ВЕРБАЛНА АГРЕСИЯ

Таблица № 56

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Low	Izyava	-3.41270*	1.22779	.007	-5.8489	-.9765

Невротизъм – по-висок при изявата спрямо липсващата агресия (3,41270). *При по-високите стойности на агресия отново пада невротизмът.*

Може това да се дължи на намаляване на нивата на невротизъм, при проява на вербална агресия. Друго обяснение е, че може вербалната агресия да се възприема от повечето юноши като обичаен начин на комуникация в ежедневието, на който не отдават особено значение, подобно на физическата агресия.

ИНДИРЕКТНА

Таблица № 57

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Low	High	-4.21938*	1.24958	.001	-6.6988	-1.7399

Невротизъм – по-висок (4,21938) при ВИСОКИ стойности на агресия. При това значително, за справка между средната изява (50-75%) на агресия и липсващата изява разликата е едва 1,87570.

Установено е, че при по-висока индиректна агресия, се наблюдават високи нива на невротизъм. Това се потвърждава и при резултатите от изследването на невротизма и индиректната агресия при децата от ВУИ, при които и двете стойности са високи.

Проявата на опозиционно поведение няма връзка с невротизма, вероятно защото в тийнейджърска възраст децата по принцип са с изразено опозиционно поведение и това качество не ги индивидуализира по особен начин.

РАЗДРАЗНИТЕЛНОСТ

Таблица № 58

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Психотизъм	Low	Izyava	-2.68817*	.82464	.002	-4.3244	-1.0519

		High	-.53666	1.30843	.683	-3.1329	2.0595
Невротизъм	Low	Izyava	-5.89516*	1.05098	.000	-7.9805	- 3.8098
		High	-7.09971*	1.66754	.000	- 10.4085	- 3.7909

Психотизъм: значително по-висок е той между изявата (50-75%) и липсващата агресия с 2,68817. Интересно е, че психотизмът не е много по-висок при високите стойности (75-100%) на агресия.

Невротизъм: расте в зависимост от степента – стъпаловидно от ниско към изява 5,89516, от ниско към висока изява 7,09971.

Психотизмът е слабо проявен при високите стойности на раздразнителността като форма на агресия, като все се наблюдава по-висок психотизъм между изявата и липсващата раздразнителност. Изглежда характеристиките на психотизмът не се проявяват толкова при раздразнителността.

При невротизма е обратното, той се проявява прогресивно с увеличаване на изявите на раздразнителност. Това явно се дължи на високите нива на невротизъм при децата от специалните училища, което води до извършването на агресивни прояви.

АГРЕСИВНО НЕДОВЕРИЕ

Таблица № 59

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Low	High	-4.93678*	1.35678	.000	- 7.6289	- 2.2446

Невротизъм: между ниските и най-високи стойности има разлика 4,93678.

С нарастването на агресивното недоверие невротизмът също нараства. По този начин юношите вероятно изпитват и изживяват вътрешна съпротива, например срещу обществените норми или с налаганото им мнение от значимите възрастни, с което в тях се засилва невротизмът.

РЕВНОСТЬ И ОМРАЗА

Таблица № 60

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Low	Izyava	-4.04717*	1.10990	.000	-6.2495	-1.8449
		High	-5.34717*	1.47731	.000	-8.2785	-2.4159

Невротизъм: между ниските и стойностите на изява и най-високи стойности има разлика, съответно 4,04717 и 5,34717.

При изява на ревност и омраза невротизмът расте, спрямо ниските стойности на ревност и омраза. При високите стойности на ревност и омраза невротизмът е още по-висок. Това означава, че невротизмът при тази акцентуация е с висока стойност.

ВИНА СЛЕД АГРЕСИЯ

Таблица № 61

Multiple Comparisons					
LSD					
Dependent Variable	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
				Lower	Upper

						Bound	Bound
Невротизъм	Low	Izyava	-5.40418*	1.06836	.000	- 7.5240	- 3.2843
	High		-7.23626*	1.20194	.000	- 9.6212	- 4.8514

Невротизъм: между ниските и стойностите на изява и най-високи стойности има разлика, съответно 5,40418 и 7,23626.

При вината след агресия също е налице повишаване на нивата на невротизъм, което може да се обясни с чувството на вина при децата след нарушаване на обществените норми. Особено е засилено това чувство при децата от ВУИ, след получените резултати от проведеното изследване на агресията и невротизмът при тях.

ВРЪЗКА МЕЖДУ АКЦЕНТУАЦИИ И ЛИЧНОСТ

На първо място е разгледано наличието на връзки между количествените променливи на скалите.

Таблица № 62

Correlations									
		Демонс тративе н тип	Педа нтиче н тип	Възб удим тип	Хипе ртиме н тип	Дист имен тип	Тре в о же н тип	Екзал тиран тип	Емо тиве н тип
Екстра версия	Pears on Corre lation	.300**			.479**				
	Sig. (2- tailed)	.002			.000				
Невро тизм	Pears on Corre lation		.427**	.344* *		.494* *	.452* *	.454**	.375* *

	Sig. (2- tailed)		.000	.000		.000	.000	.000	.000
--	----------------------------	--	------	------	--	------	------	------	------

Екстраверсията има най-силна връзка с хипертимния тип (0,479) (темпераментова акцентуация) и с демонстративния (0,300).

Съвсем очаквано е екстраверсията да е свързана с хипертимния и демонстративния тип. И двата типа темпераментови акцентуации, съдържат качества, които са типични за екстраверсната насоченост на личността – подвижност, игривост, възбудимост, активност.

Невротизмът е свързан най-много с дистимния (.494), следван от тревожния (.452), педантичния (.427), емотивния (.375), възбудим (.344).

Подчертаната свързаност на невротизмът с дистимния, тревожния и педантичния и емотивния тип акцентуации също намира своето логично обяснение. И в четирите типа акцентуации на личността има характеристики в различни разновидности, които са присъщи на невротичните личности – несигурност в собствените възможности, слаба комуникативност, апатия, чувство за вина, педантичност и други.

За да бъде проследен начинът, по който са свързани скалите и предвид това, че за работата е важна изявата, то е направен дисперсионен анализ, който да проследи промените в изявата на личностните характеристики в зависимост от степента на налична акцентуация.

КЛЪСТЪР ХАРАКТЕРОВИ АКЦЕНТУАЦИИ

Между личността и демонстративен тип няма връзка – степените на изява не променят значимо трите характеристики.

Между личност и задържащ тип няма връзка - степените на изява не променят значимо трите характеристики.

Невротизъм и Педантичен тип има връзка

Таблица № 63

Multiple Comparisons – ПЕДАНТИЧЕН ТИП							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Липсва	Акцентуация	8.27823*	2.03079	.000	-12.3083	-4.2482
	Признак	Акцентуация	5.40064*	1.98761	.008	-9.3450	-1.4563

Много по-висок невротизъм при Педантичен тип акцентуация (между липсващата акцентуация и акцентуацията) – (8,27823)

Много по-висок между признак за акцентуация и акцентуация (5,40064)

Възбудим тип и личност

Таблица № 64

Multiple Comparisons – ВЪЗБУДИМ ТИП							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Липсва	Акцентуация	-4.63768*	1.60441	.005	-7.8216	-1.4538

Висока разлика между невротизма при липсваща акцентуация и акцентуиран възбудим тип (4,63768).

При възбудимия тип акцентуации са налице връзки с невротизмът, тъй като при тях са налице качества на личността като необузданост, неконтролируемост, хедонизъм, неуравновесеност, спонтанност, неспособност за задържане на вниманието за дълго време. Тези прояви са твърде характерни за невротизираните личности, особено в юношеската възраст, когато контролът над собственото поведение не е на особено високо ниво.

При педантичния тип акцентуация връзката с невротизмът е обяснима. Тази акцентуация на характера се отличава с прояви като: несигурност в собствените възможности, слаба комуникативност, апатия, чувство за вина, педантичност и други.

КЛЪСТЪР ТЕМПЕРАМЕНТОВИ АКЦЕНТУАЦИИ

Хипертимен тип и личност

Таблица № 65

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Екстраверсия	Липсва	Тенденция	-4.69167*	1.09903	.000	-6.8727	-2.5107
		Акцентуация	-5.77667*	1.17265	.000	-8.1038	-3.4496
	Признак	Акцентуация	-2.96000*	.94444	.002	-4.8342	-1.0858

Екстраверсия има връзка много по-висока при тенденцията (4,69167) и при акцентуацията (5,77667) спрямо липсващата. Между признак и акцентуация също е налице значима разлика (2,9600). Колкото

по-акцентуирана е личността, толкова по-висока е екстраверсията – покачва се стъпаловидно.

Този резултат е напълно логичен. Екстраверсията напълно кореспондира с характеристиките на хипертимния тип и в значителна степен е предпоставка за неговото проявление. Хипертимният тип включва качества като: подвижност, шумност, неконтролируемост, възбудимост, агресивност и други, с почертано активна насоченост. В тази връзка можем да сметем, че екстравертността е естествен спътник и допълнение към хипертимния тип акцентуация.

Дистимен тип и личност

Таблица № 66

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Екстраверсия	Липсва	Признак	2.29722*	.84711	.008	.6164	3.9781
Невротизъм	Липсва	Признак	-3.58167*	1.21769	.004	-5.9978	-1.1655

Връзка с екстраверсия и невротизъм.

Екстраверсия – по-висока екстраверсия (2,29722) при липсваща акцентуация. **Интересно е, че само признак за акцентуация сваля стойността на екстраверсията с толкова.**

Невротизъм – повишава се при дистимност (3,58167).

Това не е изненадващ резултат, като се вземат предвид характеристиките на дистимния тип, които в много голяма степен може да се считат за противоположни на характерните за хипертимния тип. Хората

с по-високи стойности на тази акцентуация са мрачни, сериозни негативно настроени, пасивни във всяко отношение дори и в комуникацията си с околните. Съвсем нормално е при хора с подобна акцентуация да се наблюдават ниски нива на екстroversност и висок невротизъм и обратно.

ТРЕВОЖЕН ТИП И ЛИЧНОСТ

Таблица № 67

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Невротизъм	Липсва	Тенденция	-5.32714*	1.22661	.000	-7.7613	-2.8930
		Акцентуация	-5.63462*	1.65138	.001	-8.9117	-2.3575

Разлики при невротизъм спрямо липсващата, тенденцията и акцентуацията, съответно (5,32714) и (5,63462), няма голяма разлика между тенденция и акцентуация. С други думи, появи ли се тенденция за акцентуация, налице е висок невротизъм при тийнейджърите.

Този резултат е очакван, като се вземат предвид характеристиките на тревожния тип – тревожност, боязливост, страх, чувство на безпомощност към всеки и всяка ситуация, чувство за вина и други в този диапазон. При това положение е нормално с появата дори на тенденция към акцентуация или при акцентуация, невротизмът да се повишава.

ЕКЗАЛТИРАН ТИП И ЛИЧНОСТ

Таблица № 68

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Екстраверсия	Признак	Тенденция	3.05556*	.85400	.001	1.3608	4.7503
	Тенденция	Акцентуация	-2.88333*	1.00417	.005	-4.8761	-.8906
Невротизъм	Липсва	Тенденция	-6.33333*	1.60313	.000	-9.5147	-3.1520
		Акцентуация	-7.85000*	1.74417	.000	-11.3112	-4.3888
	Признак	Тенденция	-3.50000*	1.17987	.004	-5.8414	-1.1586
		Акцентуация	-5.01667*	1.36535	.000	-7.7262	-2.3072

Има връзка и с екстраверсия и с невротизъм

Екстраверсия – при наличие на признак екстраверсията е **по-висока** (3,05556) от **тенденцията**. При наличие на **акцентуация** обаче, екстраверсията отново се повишава спрямо тенденцията (2,88333) – като обратна синусоида – при признак има висока екстраверсия, при тенденция пада, после се повишава при акцентуация.

Последователното вариране на нивата на екстраверсията при преминаване от признак (високо), през тенденция (ниско), и акцентуация (високо), е напълно разбираемо при екзалтирания тип, тъй като една от основните му характеристики е непостоянството, което се изразява в

лекота при преминаването от една реакция в друга, от безкрайна радост към безкрайна опечаленост. При това положение, е съвсем естествено и не е никаква изненада, че нивата на екстраверсия се колебаят в диапазона на един и същ тип.

Невротизъм – стъпаловидно се покачва, от липсващ към тенденция (6,3333), от липсващ към акцентуация (7,85000), от признак към тенденция (3,50000), от признак към акцентуация (5,01667).

Невротизмът се покачва стъпаловидно с повишаване на нивото на акцентуация, като следва пътя от липсващ към признак-тенденция-акцентуация.

ЕМОТИВЕН ТИП И ЛИЧНОСТ

Таблица № 69

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Екстраверсия	Признак	Липсва	-2.14570*	.79322	.008	-3.7196	-.5718
		Тенденция	-3.67449*	1.25857	.004	-6.1718	-1.1772
Невротизъм	Липсва	Признак	-3.54946*	1.14344	.002	-5.8183	-1.2806
		Тенденция	-5.03333*	1.69554	.004	-8.3977	-1.6690

Екстраверсия – по-висока при липсваща спрямо признак (2,14570) и при Тенденция спрямо признак (3,67449). **Екстраверсията пада когато е налице признак за Емотивна личност и се повишава при поява на тенденция.**

Този резултат е до голяма степен от същността на хората, които притежават емотивен тип темперамент. Тези хора са подчертано спокойни, уравновесени и аналитични. В тази връзка могат да се обяснят промените в екстраверсията в различните степени на акцентуиране. Хората с този тип темперамент рядко вземат прибързани решения, те ги обмислят, след което ги вземат присърце, влагат цялата си енергия за това, което искат да направят. Най-вероятно по тази причина се наблюдават такива промени в нивата на екстраверсията в рамките на един тип темперамент.

Невротизъм – повишава се стъпаловидно спрямо липсваща акцентуация – към признак (3,54946) и към тенденция (5,03333).

Това се обяснява с известния дискомфорт за този тип хора, който създава засилваща се акцентуация. Едно от основните им качества все пак е емоционалната лабилност.

Циклотимен тип и личност – нямат връзка помежду си.

Нормална е тенденцията екстраверсията да участва като темпераментов клъстер. Все пак разликите в нивата на екстраверсията при различните хора предопределят до голяма степен интензитета и начина по който личността реагира на външните стимули, както и на начина по който реализира вътрешните си нагласи и подбуди.

Психотизмът няма връзка с нищо в акцентуациите, защото психотизмът е свързан с личностните разстройства. Типично за част от личностните разстройства, особено от клъстер А е, че нямат съчувствие, нищо социално. Психотизмът по своята същност не включва участието на личността.

Нормално е невротизмът да бъде свързан с акцентуациите, тъй като те са подобни на закотвяне на някаква мисъл, ананкастност, сливане на обект, ситуация и действие (като примера по-горе за вината след агресия, при който ученикът не познава друг механизъм, чрез който да се предпази от агресивното поведение на своите съученици и отговаря на агресията с агресия, в резултат на което всеки път изпитва вина от своето поведение).

ВРЪЗКА МЕЖДУ АКЦЕНТУАЦИЯ И АГРЕСИЯ

За да бъде направен този анализ е ползван коефициентът на корелация Kendall's Tau-b, предвид това, че променливите са превърнати в рангови скали.

Таблица № 70

		Вербална агресия	Индиректна агресия	Раздразн.	Ревност и омраза	Вина след агресия
Задържащ тип	cor	.241**				
	Sig. (2tail)	.007				
Педантичен тип	cor		.288**			.323**
	Sig. (2tail)		.001			.000
Възбудим тип	cor	.259**	.335**			
	Sig. (2tail)	.003	.000			
Дистимен тип	cor				.297**	
	Sig. (2tail)				.001	
Тревожен тип	cor			.256**		
	Sig. (2tail)			.004		
Екзалтиран тип	cor				.234**	.320**
	Sig. (2tail)				.008	.000

Циклотимен тип	cor	.246**				
	Sig. (2tail)	.005				

ЛИПСВАЩИ ОТНОШЕНИЯ

При агресията

Физическата агресия, опозиционно поведение, агресивно недоверие – не се свързват значимо с нито една от акцентуациите

Физическата агресия, опозиционното поведение и агресивното недоверие не се свързват значимо с нито една от акцентуациите, защото това са характеристики на юношеската възраст като цяло. Тези качества се проявяват в различна степен в типовете характери от повечето тийнейджъри в ежедневието, като по този начин те в голяма степен се научават да общуват помежду си.

При акцентуациите

Демонстративен (от характеровите), Хипертимен и Емотивен (от темпераментови) – не се свързват с нито един от типовете агресия

Демонстративният тип характер не се свързва с нито един от типовете агресия, защото хората с по-високи стойности от този тип са с високо самочувствие, нарцистично настроени. Те са уверени в себе си, в собствените си възможности и не считат за необходимо да влизат в конфликти с другите и да доказват своето превъзходство. Затова при този тип съвсем логично липсва връзка с агресията.

Емотивният тип предполага затваряне на емоциите вътре в себе си. При него почти не можем да очакваме външна проява, която може да прерасне в агресия. Затова този тип не се свързва с нито една от формите на агресия.

Хипертимният тип в повечето случаи представлява проява на положителни, позитивни качества. Представителите на хипертимния тип са с отлично настроение, високо самочувствие и жизнен тонус. Поради тези причини не се свързва с нито една от формите на агресия.

ВРЪЗКИ

Задържащ тип с вербална агресия (,241).

Връзката на задържащия тип с вербалната агресия може да се обясни с това, че тяхната комуникативност, социална компетентност и желание за съвместни дейности с околните са много занижени. При акцентуиране с този тип, юношите биха имали сериозни проблеми в общуването, което може лесно да прерасне в проява на вербална агресия, като начин за справяне с конфликти.

Педантичен – с индиректна (,288) и вина след агресия (,323)

При педантичния тип са налице качества като нерешителност, самообвинение, както и силно недоверие към собствените възможности, прерастващо в чувство на вина при неуспех. Това засилва чувството на вина след агресия и предразполага личността към проява на индиректна агресия като начин за справяне с конфликти. Чрез изразяване на вербална или физическа агресия тези хора не биха се чувствали уверени, биха проявили плахост, поради което ще я избягват с охота.

Възбудим – вербална (,259) и индиректна (,335)

Възбудимият тип има връзка с вербалната и индиректна агресия, тъй като притежава качества като необузданост, неконтролируемост, непоследователност, неуравновесеност, подчертано предразположени към извършването на агресивни и необмислени, спонтанни прояви. Агресивните прояви рядко се проявяват поотделно, поради което възбудимият тип има връзка с тези два вида агресия, свързани помежду си.

Дистимен – Ревност и омраза (,297)

Дистимният тип се свързва с ревността и омразата, което да голяма степен се обяснява с някои от най-характерните за него качества. Децата, които са с такъв характер обичат да стоят сами, избягват игрите с връстниците си, не понасят шумни компании и почти не участват в такива, не обичат веселбите, критични са към другите, имат склонност да се самоизолират. Вмешателството в личното им пространство поражда сериозен дискомфорт, което може да предизвика негативни мисли спрямо този, който се е осмелил да го направи. Проява да директна агресия обаче е почти изключена.

Тревожен – раздразнение (,256)

Тревожният тип логично се свързва с раздразнението, защото това са хора, които са много притеснителни, страхливи и боязливи. При възникване на ситуация, в която да усетят, че са застрашени, е твърде вероятно да реагират с голяма доза раздразнение и агресивност.

Екзалтиран – ревност и омраза (,234), вина след агресия (,320)

Екзалтираният тип се свързва с ревността и омразата, както и с вината след агресията. Това е тава защото екзалтираните реакции са много близки като поведение до психопатийните. Тези хора често реагират твърде бурно и невъздържано, като с лекота преминават от едната крайност до другата в своето поведение и то за кратки интервали от време. Във връзка с това често могат да съжаляват за извършеното.

Циклотимен – вербална (,246)

Циклотимният тип се свързва с вербалната агресия. Този тип хора са предразположени към манийно-депресивни състояния, което означава, че те трудно се владеят в конфликтни ситуации. Ето защо вербалната агресия е напълно логична част от тяхното поведение.

ВЪЗРАСТ И СКАЛИ

Възрастта няма значение за акцентуациите и за изявата на личностни характеристики

При агресията, единствено индиректната агресия има статистически значими разлики по възраст.

Таблица № 71

Multiple Comparisons							
LSD							
Dependent Variable			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Индиректна агресия	14.00	17.00	-2.02277*	.55096	.000	-3.1163	-.9293
	16.00	17.00	-1.56522*	.53829	.005	-2.6336	-.4969

При 14 годишните и 16 годишните, стойностите са значимо по-ниски (2,02277 и 1,56522) от 17 годишните. **При 17 годишните по-висока е индиректната агресия.**

Индиректната агресия е по-висока при 17 годишните, отколкото при 14 и 16 годишните, най-вероятно защото проявата на индиректната агресия изисква малко по-голяма социална компетентност. Това е присъщо на по-големите ученици, които неминуемо са натрупали по-сериозен житейски опит и уменията им за комуникация са по-развити от тези на 14 и 16 годишните.

РЕЗУЛТАТИ ИЗСЛЕДВАНЕ - УЧИТЕЛИ

Настоящото изследване, освен да представи резултатите относно скалите при учениците настанени в два типа училища, има за цел да

проследи и мнението на учителите. Ползван е метода на анкетата, като тя е авторска. Ползвана е четиристепенна ликертова скала от категорично да до категорично не. Въпросите обхващат мнението на учителите относно поведението, мотивацията и влиянието на средовите фактори върху учениците. Анкетирани са учители в двата типа училища. Интерес за работата представлява налично ли е различие в мненията от една страна, от друга, формират ли се скали от така поставените въпроси.

За да бъдат анализирани данните са ползвани следните статистически анализи:

- Дескриптивна статистика (честотен анализ, кръстосани таблици).
- Корелационен анализ.
- Факторен анализ.
- Дисперсионен анализ.

ПРОФИЛ НА ИЗВАДКАТА

Разпределение на учителите по възраст, стаж и пол.

Тъй като възрастовата дисперсия, както и опита са широки, целесъобразно за анализа е възрастите да се категоризират. Това следва да се случи, след като са представени честотни анализи на възрастта и стажа.

Честотен анализ възраст

Таблица № 72

		Възраст			Cumulative Percent
		Frequency	Percent	Valid Percent	
Valid	27.00	1	2.3	2.3	2.3
	28.00	1	2.3	2.3	4.7
	29.00	1	2.3	2.3	7.0
	30.00	1	2.3	2.3	9.3
	34.00	1	2.3	2.3	11.6
	35.00	1	2.3	2.3	14.0
	36.00	2	4.7	4.7	18.6

37.00	2	4.7	4.7	23.3
40.00	1	2.3	2.3	25.6
41.00	3	7.0	7.0	32.6
43.00	2	4.7	4.7	37.2
46.00	2	4.7	4.7	41.9
48.00	2	4.7	4.7	46.5
50.00	1	2.3	2.3	48.8
51.00	1	2.3	2.3	51.2
52.00	1	2.3	2.3	53.5
55.00	1	2.3	2.3	55.8
56.00	1	2.3	2.3	58.1
57.00	2	4.7	4.7	62.8
58.00	3	7.0	7.0	69.8
59.00	2	4.7	4.7	74.4
60.00	4	9.3	9.3	83.7
61.00	3	7.0	7.0	90.7
62.00	1	2.3	2.3	93.0
63.00	2	4.7	4.7	97.7
69.00	1	2.3	2.3	100.0
Total	43	100.0	100.0	

Дисперсията на учителите е от 27 до 69 годишна възраст, като 48,8% от учителите са до 50 годишна възраст. Това отразява и притеснителната тенденция, която касае националното образование, а именно, че учителите са застаряващи. Над 50% са над 50 годишна възраст. На фона на това разпределение и с целта да бъдат определени 4 категории, които да обхващат по 25% от учителите, то са изведени следните категории:

1. До 40 годишна възраст
2. Между 40 и 50 годишна възраст
3. Между 50 и 60 годишна възраст
4. Над 60 годишна възраст

За да бъдат определени категориите и относно стажа също е представен честотен анализ, очаква се той да бъде съответен и на възрастта.

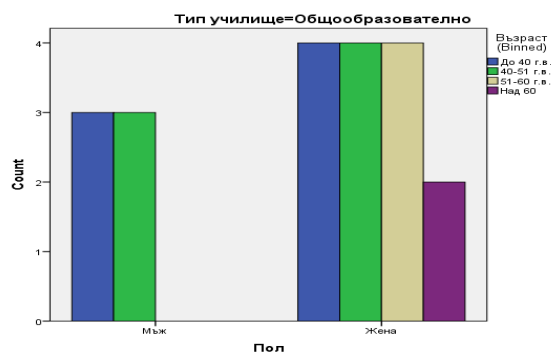
Таблица № 73

		Стаж			
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1.00	1	2.3	2.3	2.3
	2.00	1	2.3	2.3	4.7
	3.00	3	7.0	7.0	11.6
	5.00	3	7.0	7.0	18.6
	6.00	1	2.3	2.3	20.9
	7.00	1	2.3	2.3	23.3
	8.00	3	7.0	7.0	30.2
	10.00	3	7.0	7.0	37.2
	11.00	1	2.3	2.3	39.5
	12.00	1	2.3	2.3	41.9
	14.00	1	2.3	2.3	44.2
	15.00	3	7.0	7.0	51.2
	18.00	1	2.3	2.3	53.5
	20.00	1	2.3	2.3	55.8
	22.00	1	2.3	2.3	58.1
	23.00	1	2.3	2.3	60.5
	24.00	1	2.3	2.3	62.8
	25.00	1	2.3	2.3	65.1
	26.00	1	2.3	2.3	67.4
	28.00	2	4.7	4.7	72.1
	30.00	3	7.0	7.0	79.1
	31.00	1	2.3	2.3	81.4
	32.00	1	2.3	2.3	83.7
	34.00	1	2.3	2.3	86.0
	35.00	1	2.3	2.3	88.4
	38.00	5	11.6	11.6	100.0
	Total	43	100.0	100.0	

Видно от честотния анализ 44,2% от извадката е със стаж до 14 години, останалите са с над този стаж. Формирани са 4 категории с по 25% от извадката, съответно са формирани следните:

1. До 8 години стаж
2. Между 8 и 15 години стаж
3. Между 15 и 30 години стаж
4. Над 30 години стаж

Формирани категориите са анализирани с кръстосани таблици, за да бъде проследено разпределението.

Фигура № 26

Учителите в специални и общообразователни училища са относително равно разпределени.

Общообразователни

От общия брой учители, жените са с по-голям дял (70%).

Учителите мъже в общообразователните училища са равномерно разпределени, по 50% от такива до 40 годишна възраст и такива между 40 и 50 годишна възраст.

Учителите жени в общообразователните училища са разпределени по 28,6% между до 40 годишна възраст, между 40 и 50 годишна възраст, между 50 и 60 годишна възраст и 14,3% от такива, които са над 60 годишна възраст.

Таблица № 74

Пол * Възраст (Binned) * Тип училище Crosstabulation

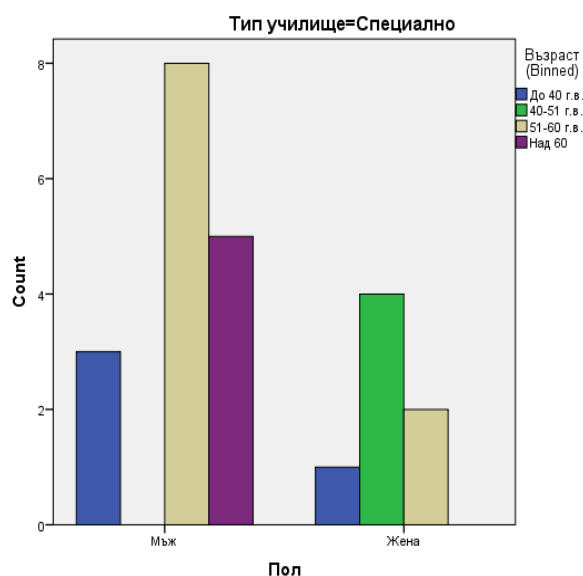
Тип училище				Възраст (Binned)				Total
				До 40 г.в.	40-51 г.в.	51-60 г.в.	Над 60	
Общообразователно	Пол	Мъж	Count	3	3	0	0	6
			% within Пол	50.0%	50.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	Жена		Count	4	4	4	2	14
			% within Пол	28.6%	28.6%	28.6%	14.3%	100.0%
	Total		Count	7	7	4	2	20
			% within Пол	35.0%	35.0%	20.0%	10.0%	100.0%
	Пол	Мъж	Count	3	0	8	5	16
			% within Пол	18.8%	0.0%	50.0%	31.3%	100.0%
Специално	Жена		Count	1	4	2	0	7
			% within Пол	14.3%	57.1%	28.6%	0.0%	100.0%
	Total		Count	4	4	10	5	23
			% within Пол	17.4%	17.4%	43.5%	21.7%	100.0%
	Пол	Мъж	Count	6	3	8	5	22
			% within Пол	27.3%	13.6%	36.4%	22.7%	100.0%
	Жена		Count	5	8	6	2	21
			% within Пол	23.8%	38.1%	28.6%	9.5%	100.0%
Total	Total		Count	11	11	14	7	43
			% within Пол	25.6%	25.6%	32.6%	16.3%	100.0%

Специални

Жени и мъже учители са равно разпределени.

81,3% от мъжете учители в специални училища между 50 и 60 годишна възраст (50%) и над 60 годишна възраст (31,3%).

Жените учители са на по-ниска възраст, като 71,4% са до 50 годишна възраст.

Фигура № 27

Съотношенията между стаж и възраст също са разпределени както следва, липсват резултати, които да поставят възрастни учители към малко стаж.

Таблица № 75

Стаж (Binned) * Възраст (Binned) Crosstabulation

			Възраст (Binned)				Total
			До 40 г.в.	40-51 г.в.	51-60 г.в.	Над 60	
Стаж	До 8 години	Count	10	2	0	1	13
(Binned)		% within Стаж (Binned)	76.9%	15.4%	0.0%	7.7%	100.0%

8-15 години	Count	1	4	4	0	9
	% within Стаж (Binned)	11.1%	44.4%	44.4%	0.0%	100.0%
15.30 години	Count	0	5	5	2	12
	% within Стаж (Binned)	0.0%	41.7%	41.7%	16.7%	100.0%
Над 30 години	Count	0	0	5	4	9
	% within Стаж (Binned)	0.0%	0.0%	55.6%	44.4%	100.0%
Total	Count	11	11	14	7	43
	% within Стаж (Binned)	25.6%	25.6%	32.6%	16.3%	100.0%

РАЗГЛЕЖДАНЕ НА АНКЕТАТА

На първо място, резултатите относно анкетата са разгледани като отделни айтеми и наличието на разлики между двата типа училища.

Таблица № 76

Group Statistics					
	Тип училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Учениците спорят ли често с Вас и вашите колеги?	Общообразователно	20	2.7500	.78640	.17584
	Специално	23	2.1304	.54808	.11428
Според Вас, децата достатъчно ли са заинтересовани от учебния процес?	Общообразователно	20	2.7000	.73270	.16384
	Специално	23	2.8261	.57621	.12015
Нарушават ли учениците често правилника за вътрешния ред в учебното заведение?	Общообразователно	20	2.6000	.68056	.15218
	Специално	23	2.5217	.51075	.10650
Има ли чести случаи на агресия между ученици от вашето училище?	Общообразователно	20	2.9500	.75915	.16975
	Специално	23	2.5652	.58977	.12298
Допускат ли учениците често отсъствия и закъснения за час?	Общообразователно	20	2.4000	.75394	.16859
	Специално	23	3.3043	.76484	.15948
Опазват ли материалната база учениците?	Общообразователно	20	2.0000	.64889	.14510
	Специално	23	2.6522	.64728	.13497
Според Вас, има ли	Общообразователно	20	2.4000	.75394	.16859

повишение на нивата на агресия сред учениците през последните 5 години?	Специално	23	2.1304	.69442	.14480
Смятате ли, че проблемите в семейството са честа причина за проява на агресия при децата?	Общообразователно Специално	20 23	1.4500 1.3913	.51042 .49901	.11413 .10405
Толерантни ли са децата помежду си?	Общообразователно Специално	20 23	2.6000 2.6087	.68056 .58303	.15218 .12157
Умеят ли децата от горна училищна възраст да сдържат емоциите си и да се владеят в конфликтни ситуации?	Общообразователно Специално	20 23	2.5000 2.4348	.68825 .50687	.15390 .10569
Предпоставка ли е според Вас, употребата на алкохол и наркотични вещества за извършването на девиантни прояви при непълнолетните?	Общообразователно Специално	20 23	1.6500 1.6957	1.03999 1.01957	.23255 .21260
Влияят ли негативно медиите и социалните мрежи при формирането на характера на подрастащите?	Общообразователно Специално	20 23	1.3500 1.8261	.48936 .83406	.10942 .17391
Социалното неравенство фактор ли е за поява на асоциално поведение при децата?	Общообразователно Специално	20 23	2.1000 1.9565	.55251 .70571	.12354 .14715
Имали ли сте в практиката си чести случаи на родителско negliжиране?	Общообразователно Специално	20 23	2.3000 1.5217	.80131 .79026	.17918 .16478
Били ли сте обект на вербална или физическа агресия от страна на ученик?	Общообразователно Специално	20 23	3.0500 2.8261	1.14593 .83406	.25624 .17391
Умеят ли децата според Вас, ясно да различават правилно от неправилно?	Общообразователно Специално	20 23	2.3000 2.2609	.80131 .91539	.17918 .19087
Имат ли подрастащите необходимият респект от възрастните?	Общообразователно Специално	20 23	2.8000 2.5652	.76777 .84348	.17168 .17588
Има ли нужда от нова	Общообразователно	20	1.7000	.65695	.14690

нормативна база, при работата с деца, извършители на девиантни прояви?	Специално	23	1.6087	.65638	.13686
Достатъчни ли са превантивните дейности с възпитателна цел от страна на институциите, които се провеждат с децата?	Общообразователно Специално	20	2.8000	.76777	.17168
		23	2.6522	.83168	.17342
Смятате ли, че е необходимо да се предвидят мерки и дейности за работа с родителите на деца, извършители на противообществени прояви?	Общообразователно Специално	20	1.3000	.47016	.10513
		23	1.2174	.42174	.08794

Видно е, че при всички айтеми са налице разлики, но за работата имат значение основно данните, между които е налице статистически значима разлика.

Таблица № 77

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Учениците спорят ли често с Вас и вашите колеги?	Equal variances assumed	2.011	.164	3.028	41	.004	.61957	.20459	.20639	1.03274
	Equal variances not assumed			2.954	33.308	.006	.61957	.20972	.19304	1.04609
Допускат ли учениците често отсъствия и закъснения за час?	Equal variances assumed	.003	.959	3.893	41	.000	-.90435	.23230	1.37350	-.43520
	Equal variances not assumed			3.897	40.329	.000	-.90435	.23207	1.37325	-.43544

Опазват ли материалната база учениците?	Equal variance s assumed	1.189	.282	-3.292	41	.002	-.65217	.19813	-1.05230	-.25205
	Equal variance s not assumed			-3.291	40.147	.002	-.65217	.19816	-1.05263	-.25172
Влияят ли негативно медиите и социалните мрежи при формирането на характера на подрастващите?	Equal variance s assumed	2.637	.112	-2.238	41	.031	-.47609	.21276	-.90577	-.04641
	Equal variance s not assumed			-2.317	36.283	.026	-.47609	.20547	-.89269	-.05948
Имали ли сте в практиката си чести случаи на родителско negliжиране?	Equal variance s assumed	.034	.855	3.200	41	.003	.77826	.24319	.28713	1.26939
	Equal variance s not assumed			3.197	40.012	.003	.77826	.24343	.28628	1.27024

Интересен резултат е, че учениците спорят в много по-голяма степен с учителите в общообразователните училища, отколкото с тези в специалните (,61957).

Този резултат се потвърждава и от проведеното изследване на учениците. Те са по-опозиционно настроени.

Учениците в специалните училища допускат значително повече отсъствия и закъсняват за час (,90435), което също е **интересен резултат, предвид това, че са затворен тип училища.**

Този резултат е логичен, тъй като мотивацията за учене при учениците от специалните училища е по-ниска и учебният процес не е приоритет за тях. Това се потвърждава и от резултата, че при по-голяма част от учениците от специалните училища, възрастта не съответства на класа, в който се обучават, тоест те са в по-нисък клас.

Учениците в специалните училища пазят в много по-малка степен материалната база, отколкото тези в масовите училища (,65217).

Този резултат също е нормален, тъй като учениците от специалните училища са с по-високи нива на агресия, която предразполага към деяния, свързани с увреждане на собствеността. Също така акцентуациите на тези ученици са по-проявени в демонстративния, възбудимия, циклотимния и екзалтирания тип на характера, чиито характеристики до голяма степен могат да предизвикат подобни девиантни прояви.

Учителите твърдят, че за учениците в специалните училища медиите влияят по-силно върху учениците (, 47609).

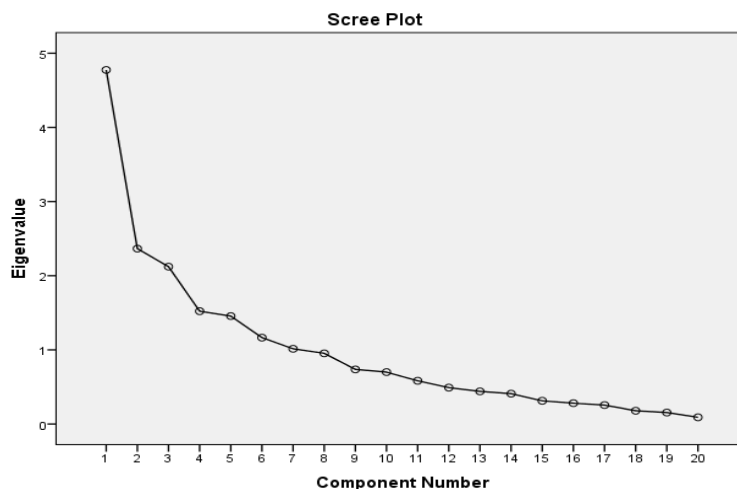
Този резултат потвърждава ширещото се в обществото мнение, че ролята на медиите в повечето случаи е негативно за възпитанието на децата. Това е така, защото много от рекламите, телевизионните предавания и филмите са с неподходящо, агресивно съдържание, на което юношите са твърде склонни да подражават на значими за тях популярни личности.

Родителското negliжиране според учителите, логично е много по-силно в масовите училища (,77826), вероятно предвид на това, че родителите не посещават децата в специалните училища.

Няма статистически значими разлики във възрастта и айтемите от анкетата. Всички учители възприемат идентично проблемите, които формират анкетата. По полов признак също няма разлики.

ФАКТОРЕН АНАЛИЗ

За да се проследи дали анкетата формира отделни фактори е направен факторен анализ. Видно от кривата, може да бъде намерено добро решение с 4 фактора. Факторният анализ се разглежда и като връзка между променливите. В този смисъл, комбинирането на айтеми във фактори е еквивалентно и на корелациите между различните въпроси от анкетата.

Фигура № 28

Тяхното разпределение е както е посочено в таблицата.

Таблица № 78

Rotated Component Matrix ^a				
	Component			
	1	2	3	4
Умеят ли децата според Вас, ясно да различават правилно от неправилно?	.771			
Имат ли подрастващите необходимият респект от възрастните?	.736			
Умеят ли децата от горна училищна възраст да съдържат емоциите си и да се владеят в конфликтни ситуации?	.692			
Толерантни ли са децата помежду си?	.640			
Допускат ли учениците често отсъствия и закъснения за час?	-.621			
Нарушават ли учениците често правилника за вътрешния ред в учебното заведение?	-.509			
Учениците спорят ли често с Вас и вашите колеги?		.750		
Има ли чести случаи на агресия между ученици от вашето училище?		.649		
Имали ли сте в практиката си чести случаи на родителско negliжиране?		.567		
Опазват ли материалната база учениците?		-.557		
Според Вас, има ли повишение на нивата на агресия сред учениците през последните 5 години?		.553		
Достатъчни ли са превантивните дейности с възпитателна цел от страна на институциите, които се провеждат с децата?		-.543		
Според Вас, децата достатъчно ли са заинтересовани от учебния процес?			-.749	
Смятате ли, че е необходимо да се предвидят мерки и дейности за работа с родителите на деца, извършители на противообществени прояви?			.740	
Предпоставка ли е според Вас, употребата на алкохол и наркотични вещества за извършването на девиантни прояви при непълнолетните?			.639	
Били ли сте обект на вербална или физическа агресия от страна на ученик?			.589	

Влияят ли негативно медиите и социалните мрежи при формирането на характера на подрастващите?				.799
Социалното неравенство фактор ли е за поява на асоциално поведение при децата?				.668
Смятате ли, че проблемите в семейството са честа причина за проява на агресия при децата?				.611
Има ли нужда от нова нормативна база, при работата с деца, извършители на девиантни прояви?				.475

Видно от разпределението, формирани са четири фактора с включени айтеми с добра тежест.

Първи фактор:

- Умеят ли децата според Вас, ясно да различават правилно от неправилно?
- Имат ли подрастващите необходимият респект от възрастните?
- Умеят ли децата от горна училищна възраст да съдържат емоциите си и да се владеят в конфликтни ситуации?
- Толерантни ли са децата помежду си?
- Допускат ли учениците често отсъствия и закъснения за час?
(обърнат резултат)
- Нарушават ли учениците често правилника за вътрешния ред в учебното заведение? (обърнат резултат)

Така комбинирани, айтемите, могат да бъдат назовани като **Умение за спазване на правила и импулсивност**

Втори фактор:

- Учениците спорят ли често с Вас и вашите колеги?
- Има ли чести случаи на агресия между ученици от вашето училище?
- Имали ли сте в практиката си чести случаи на родителско negliжиране?
- Опазват ли материалната база учениците? (обърнат резултат)

- Според Вас, има ли повишение на нивата на агресия сред учениците през последните 5 години?
- Достатъчни ли са превантивните дейности с възпитателна цел от страна на институциите, които се провеждат с децата? (обърнат резултат)

Така комбинирани, айтемите, могат да бъдат назовани като **Агресивност от страна на учениците**

Трети фактор:

- Според Вас, децата достатъчно ли са заинтересовани от учебния процес? (обърнат)
- Смятате ли, че е необходимо да се предвидят мерки и дейности за работа с родителите на деца, извършители на противообществени прояви?
- Предпоставка ли е според Вас, употребата на алкохол и наркотични вещества за извършването на девиантни прояви при непълнолетните?
- Били ли сте обект на вербална или физическа агресия от страна на ученик?

Комбинацията на айтемите от трети фактор могат да бъдат назовани като **Мотивация и асоциалност.**

Четвърти фактор

- Влияят ли негативно медиите и социалните мрежи при формирането на характера на подрастващите?
- Социалното неравенство фактор ли е за появя на асоциално поведение при децата?
- Смятате ли, че проблемите в семейството са честа причина за проява на агресия при децата?

- Има ли нужда от нова нормативна база, при работата с деца, извършители на девиантни прояви?

Комбинацията на айтемите от четвърти фактор могат да бъдат назовани като **Влияние на средовите и нормативни фактори**

РЕЗУЛТАТИ ПО ФАКТОРИ

Представените са разликите между различните фактори

Таблица № 79

Group Statistics					
	Тип училище	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pravila	Общообразователно	20	15.2000	3.15561	.70562
	Специално	23	14.0435	2.82003	.58802
Agresia	Общообразователно	20	15.6000	3.39349	.75881
	Специално	23	13.0435	1.96511	.40975
Motiv	Общообразователно	20	8.3000	2.38636	.53361
	Специално	23	7.9130	2.08704	.43518
SredoviFactori	Общообразователно	20	6.6000	1.31389	.29380
	Специално	23	6.7826	2.08799	.43538

Единствената статистически значима разлика е в нивата на агресия, като тя е в израза на агресия, която е по-висока в масовите училища (2,55652).

Това може да се дължи на факта, че учителите от масовото училище са значително по-критични към проявата на всякакъв тип агресия от страна на учениците, докато учителите от специалните училища приемат за нормално явление честата проява на агресия от настанените при тях ученици и не я отчитат като особено тежко деяние.

Обобщаване и анализ на получените резултати от проведеното експериментално изследване:

При разгледаната тема за взаимовръзката между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст в настоящия дисертационен труд и проведеното за целите, задачите и хипотезата експериментално изследване на ученици и учители, са получени следните

результати, въз основа на които могат да се направят следните изводи и анализи:

Съответствие между възраст и клас

От получените резултати е установено, че възрастта на учениците от специалните училища в много по-голяма степен не съответства на класа, в който са – те са в по-нисък клас от този, който съответства на тяхната възраст. От това може да се направи изводът, че децата, настанени в специализирани учебни заведения (ВУИ), са с по-ниска степен на мотивация за учене. При децата от общообразователното училище такава тенденция не е установена, вероятно, поради това, че мотивацията им за учене е по-висока, а вероятно и поради желание за спазване на социално приетите норми на поведение.

Изследване анкета ученици

От проведеното изследване чрез авторската анкета сред учениците, е установено, че скалите за **социална компетентност и мотивация за учене** са по-високи при учениците в общообразователно училище.

Конфликтността е идентична, импулсивността е **по-висока при учениците в общообразователно училище**.

Единственият значително по-висок резултат за учениците в специални училища е повече конфликти със съученици и повече спортуване.

Общи изводи от тестовите изследвания по скали:

Момчета

Скала психотизъм – в горната граница на нормата и за двете извадки

От получените резултати от скалата за психотизма, е видно, че момчетата от двата вида училища (СУ и ВУИ), са в горната граница на нормата. Това може да се обясни с това, че най-вероятно в днешно време

момчетата са с по-изразени психотични черти, което се допълва и от по-високите стойности при импулсивността, което има връзка с необмисленост и т.н. Това е в резултат на по-бурното израстване във физическо, психическо и полово отношение и невъзможността им все още да отговарят правилно на външните фактори на заобикалящата ги среда, както и да комуникират адекватно с връстници и близки за тях хора.

Скала екстраверсия – и двете извадки се намират в нормата.

Скала невротизъм – децата в общообразователно училище в нормата, в специално училище в горните граници на нормата.

Статистически значими разлики при момчетата.

Според изследването се оказва, че невротизмът е значително по-висок при децата от специални училища от тези в общообразователното.

МОМИЧЕТА

Скала психотизъм – момичетата от специални училища са в нормата, момичетата в общообразователна подготовка са с резултати в горната граница на нормата.

Скала екстраверсия – момичетата от специални училища са с по-високи нива от тези в общообразователна подготовка.

Скала невротизъм – момичетата от общообразователни училища са с по-висок от тези в специални училища.

Получените данни показват още веднъж, че невротизмът при децата от ВУИ е по-висок от тези в общообразователното училище. За сметка на момичетата от ВУИ обаче, момичетата от общообразователните училища са с по-високи нива на психотизъм. Като се има предвид по-високия процент на извършители на девиантни прояви от страна на момчетата, може да се направи извода, че невротизмът е определящ фактор при формиране на девиантни нагласи от страна на учениците от горна училищна възраст.

Изследване на агресията

От получените резултати при изследването на агресията, може да се направи изводът, че децата от ВУИ са с по-ясно изразено агресивно поведение. По-високи резултати те показват при индиректната, вербалната, физическата агресия и вината след агресия. При учениците от общообразователното училище по-високо ниво има при недоверието, което може да се обоснове със самоконтрола и задръжките, които вероятно имат тези ученици.

Акцентуации на характера

Както е видно от получените резултати, като общи резултати с по-високи стойности на акцентуации са децата от специалните училища. Още по-високи са резултатите при тенденциите към акцентуации, като по този показател те са с над 3 пъти повече в процентно съотношение в сравнение с резултатите на учениците от общообразователното училище. По-високи са показателите за акцентуации при демонстративния, задръжачия, възбудимия, хипертимния, екзалтирания и циклотичния тип. Акцентуациите при тези типове характер показва предразположението на учениците от специализираните училища към проява на поведение с девиантен характер.

При децата от специални училища се наблюдава също така завишена изява едновременно на възбудим и задръжач тип. Причината за това от една страна са високите стойности на психотизъм и невротизъм при тези ученици, ниската мотивация за учене, липса на социална компетентност и лекотата, с която нарушават обществените норми.

Акцентуации на темперамента

При резултатите, показващи акцентуации на темперамента, липсват акцентуации при децата от ВУИ, а при децата от общообразователното училище те са минимални. По-високи са тенденциите, но също не са

особено изявени. Малко по-високи са при децата от ВУИ. Тези данни могат да се обяснят с това, че темпераментът е биологично определен.

Резултати от връзките между различните скали

На първо място в скалите е потърсена връзка между **личността и проявите на агресия**.

Логично, единствено психотизъм и невротизъм имат отношение към изявите на агресия. Психотизмът е положително свързан (.322) с физическата агресия.

Невротизмът от своя страна е свързан с голямата част от скалите за агресия, но най-силно с вината след агресия (.562), раздразнителност (.556), следвано от ревност и омраза (.526).

Видно е от резултатите в изследването на връзки между различните скали, че психотизмът е свързан с физическата агресия, невротизмът е най-силно свързан с непреките форми на агресия. Невротизмът е по-висок при учениците от специалните училища, което определя и тяхната предразположеност към проява на непреки форми на агресия. Това често се обяснява с липса на умения за ефективна комуникация и социална компетентност.

Психотизмът е с високи нива и при двете групи ученици, като е установена връзка между него и физическата агресия. Това обяснява до голяма степен по-високата проява на физическа агресия при учениците от ВУИ. Психотизмът създава предпоставка за проява на определен тип поведение, но той може да бъде подтиснат в зависимост от странични, подкрепящи фактори личността, като: семейна среда, възпитание, училище и други. Това може да е причината при учениците от общообразователното училище нивата на физическа агресия да са по-ниски.

От клъстъра акцентуации, които са характерови, са налице връзки с невротизма – по-специално при възбудимия и педантичния тип характер.

При възбудимият тип акцентуации са налице връзки с невротизма, тъй като при тях са налице качества на личността като необузданост, неконтролируемост, хедонизъм, неуравновесеност, спонтанност, неспособност за задържане на вниманието за дълго време. Тези прояви са твърде характерни за невротизираните личности, особено в юношеската възраст, когато контролът над собственото поведение не е на особено високо ниво.

При педантичният тип акцентуация връзката с невротизма е обяснима. Тази акцентуация на характера се отличава с прояви като: несигурност в собствените възможности, слаба комуникативност, апатия, чувство за вина, педантичност и други.

Нормална е тенденцията екстраверсията да участва като темпераментов клъстър. Все пак разликите в нивата на екстраверсията при различните хора предопределят до голяма степен интензитета и начина по който личността реагира на външните стимули, както и на начина, по който реализира вътрешните си нагласи и подбуди.

Психотизмът няма връзка с нищо в акцентуациите, защото психотизмът е свързан с личностните разстройства. Типично за част от личностните разстройства, особено от клъстър А е, че нямат съчувствие, нищо социално. Психотизмът по своята същност не включва участието на личността.

Нормално е невротизмът да бъде свързан с акцентуациите, тъй като те са подобни на закотвяне на някаква мисъл, ананкастност, сливане на обект, ситуация и действие (като примера по-горе за вината след агресия, при който ученика не познава друг механизъм, чрез който да се предпази от агресивното поведение на своите съученици и отговаря на

агресията с агресия, в резултат на което всеки път изпитва вина от своето поведение).

Липсващи отношения

При агресията

Физическата агресия, опозиционното поведение и агресивното недоверие не се свързват значимо с нито една от акцентуациите, защото това са характеристики на юношеската възраст като цяло. Тези качества се проявяват в различна степен в типовете характери от повечето тийнейджъри в ежедневието, като по този начин те в голяма степен се научават да общуват помежду си.

При акцентуациите

Демонстративен (от характеровите), **Хипертимен** и **Емотивен** (от темпераментови) – **не се свързват с нито един от типовете агресия.**

Демонстративният тип характер не се свързва с нито един от типовете агресия, защото представителите на този тип са хора с високо самочувствие, нарцистично настроени. Те са уверени в себе си, в собствените си възможности и не считат за необходимо да влизат в конфликти с другите и да доказват своето превъзходство. Затова при този тип съвсем логично липсва връзка с агресията.

Емотивният тип предполага затваряне на емоциите вътре в себе си. При него почти не можем да очакваме външна проява, която може да прерасне в агресия. Затова този тип не се свързва с нито една от формите на агресия.

Хипертимният тип в повечето случаи представлява проява на положителни, позитивни качества. Представителите на хипертимния тип са с отлично настроение, високо самочувствие и жизнен тонус. Поради тези причини не се свързва с нито една от формите на агресия.

ВРЪЗКИ

Задържащ тип с вербална агресия (,241).

Връзката на задържащият тип с вербалната агресия може да се обясни с това, че тяхната комуникативност, социална компетентност и желание за съвместни дейности с околните са много занижени. При акцентуиране с този тип, юношите биха имали сериозни проблеми в общуването, което може лесно да прерасне в проява на вербална агресия, като начин за справяне с конфликти.

Педантичен – с индиректна (,288) и вина след агресия (,323)

При педантичният тип са налице качества като нерешителност, самообвинение, както и силно недоверие към собствените възможности, прерастващо в чувство на вина при неуспех. Това засилва чувството на вина след агресия и предразполага личността към проява на индиректна агресия като начин за справяне с конфликти. Чрез изразяване на вербална или физическа агресия тези хора не биха се чувствали уверени, биха проявили плахост, поради което ще я избягват с охота.

Възбудим – вербална (,259) и индиректна (,335)

Възбудимият тип има връзка с вербалната и индиректна агресия, тъй като притежава качества като необузданост, неконтролируемост, непоследователност, неуравновесеност, подчертано предразположени към извършването на агресивни и необмислени, спонтанни прояви. Агресивните прояви рядко се проявяват поотделно, поради което възбудимият тип има връзка с тези два вида агресия, свързани помежду си.

Дистимен – Ревност и омраза (,297)

Дистимният тип се свързва с ревността и омразата, което да голяма степен се обяснява с някои от най-характерните за него качества. Децата, които са такъв характер обичат да стоят сами, избягват игрите с връстниците си, не понасят шумни компании и почти не участват в такива,

не обичат веселбите, критични са към другите, имат склонност да се самоизолират. Вмешателството в личното им пространство им поражда сериозен дискомфорт, което може да предизвика негативни мисли спрямо този, който се е осмелил да го направи. Проява да директна агресия обаче е почти изключена.

Тревожен – раздразнение (,256)

Тревожният тип логично се свързва с раздразнението, защото това са хора, които са много притеснителни, страхливи и боязливи. При възникване на ситуация, в която да усетят, че са застрашени, е твърде вероятно да реагират с голяма доза раздразнение и агресивност.

Екзалтиран – ревност и омраза (,234), вина след агресия (,320)

Екзалтираният тип се свързва с ревността и омразата, както и с вината след агресията. Това е тава защото екзалтираните реакции са много близки като поведение до психопатийните. Тези хора често реагират твърде бурно и невъздържано, като с лекота преминават от едната крайност до другата в своето поведение и то за кратки интервали от време. Във връзка с това често могат да съжаляват за извършеното.

Циклотимен – вербална (,246)

Циклотимният тип се свързва с вербалната агресия. Този тип хора са предразположени към манийно-депресивни състояния, което означава, че те трудно се владеят в конфликтни ситуации. Ето защо вербалната агресия е напълно логична част от тяхното поведение.

Възраст и скали

Възрастта няма значение за акцентуациите

Възрастта няма значение за изявата на личностни характеристики

При агресията, единствено индиректната агресия има статистически значими разлики по възраст.

При 14 годишните и 16 годишните, стойностите са значимо по-ниски от 17 годишните. **При 17 годишните по-висока индиректната агресия.**

Индиректната агресия е по-висока при 17 годишните, отколкото при 14 и 16 годишните, най-вероятно защото проявата на индиректната агресия изисква малко по-голяма социална компетентност. Това е присъщо на по-големите ученици, които неминуемо са натрупали по-сериозен житейски опит и уменията им за комуникация са по-развити от тези на 14 и 16 годишните.

Изследване учители

Проведено е анкетно изследване на учителите от специализираните и общообразователното училище, с цел извеждане на анализи и изводи, касаещи тяхното мнение, във връзка с пряката им работа с изследваните групи ученици и тяхното развитие.

Интересен резултат от анкетата е, че учениците спорят в много по-голяма степен с учителите в общообразователните училища, отколкото с тези в специалните. Този резултат се потвърждава и от проведеното изследване на учениците. Те са по-опозиционно настроени, може би във връзка с по-високите нива на мотивация за учене и социална компетентност.

Учениците в специалните училища допускат значително повече отсъствия и закъсняват за час, което също е **интересен резултат, предвид това, че са затворен тип училища.**

Този резултат е логичен, тъй като мотивацията за учене при учениците от специалните училища е по-ниска и учебният процес не е приоритет за тях. Това се потвърждава и от резултата, че при по-голяма част от учениците от специалните училища, възрастта не съответства на класа, в който се обучават, тоест те са в по-нисък клас.

Учениците в специалните училища пазят в много по-малка степен материалната база, отколкото тези в масовите училища.

Този резултат също е очакван, тъй като учениците от специалните училища са с по-високи нива на агресия, която предразполага към деяния, свързани с увреждане на собствеността. Също така акцентуациите на тези ученици са по-проявени в демонстративния, възбудимия, циклотимния и екзалтирания тип на характера, чиито характеристики до голяма степен могат да предизвикат подобни девиантни прояви.

Учителите твърдят, че за учениците в специалните училища медиите влияят по-силно върху учениците.

Този резултат потвърждава ширещото се в обществото мнение, че ролята на медиите в повечето случаи е негативно за възпитанието на децата. Това е така, защото много от рекламите, телевизионните предавания и филмите са с неподходящо, агресивно съдържание, на което юношите са твърде склонни да подражават в старанието си да подражават на значими за тях популярни личности.

Родителското negliжиране според учителите, логично е много по-силно в масовите училища, вероятно предвид на това, че родителите не посещават децата в специалните училища и може би очакванията към тях (децата) са по-завишени и търсят причина за някои слаби учебни резултати или отклоняващо се поведение в проблеми в семейството.

Няма статистически значими разлики във възрастта и айтемите от анкетата. Всички учители възприемат идентично проблемите, които формират анкетата. По полов признак също няма разлики.

Единствената статистически значима разлика е в нивата на агресия, като тя е в израза на агресия, която е по-висока в масовите училища.

Това може да се дължи на факта, че учителите от масовото училище са значително по-критични към проявата на всякакъв тип агресия от страна

на учениците, докато учителите от специалните училища приемат за нормално явление честата проява на агресия от настанените при тях ученици и не я отчитат като особено тежко деяние.

В настоящия дисертационен труд подборно и обстойно беше разгледана темата: „Взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст“. След направен обзор на различните диспозиционни теории в литературата, бяха обяснени едни от най-важните за темата диспозиции, имащи значение за формирането на характера и проявата на поведение при юношите. Направен е преглед на основните видове девиантно поведение и прояви, като причините за същите са анализирани през призмата на възрастта на децата от горна училищна възраст.

Теоретико-научна полза от проведеното изследването

Теоретико-научната полза от проведеното изследване е, че чрез изведените анализи и изводи в настоящата дисертация, специалистите могат да получат обяснение за причините, водещи до девиантно поведение при децата от горна училищна възраст.

Практико-приложна полза от проведеното изследване

Практико-приложната полза от проведеното изследване е, че чрез изведените анализи и изводи за характеровите, темпараметрови и агресивни особености, които са причина за проявата на девиантно поведение и извършването на девиантни прояви от децата в горна училищна възраст, специалистите ще бъдат улеснени в ранното диагностицирането на деца, склонни към извършването на такива прояви. Поради това работата с тях ще бъде по-навременна за предприемане на превантивно-корекционни мерки спрямо проявата на противоправно поведение. Развитието на детското поведение е дълъг, динамичен и сложен по своята същност процес, включващ, както индивидуалните особености на отделната личност, така и социалните фактори на заобикалящата среда.

Един от тях е семейството, което за жалост не е изследвано в тази дисертация, поради това, че не е неин обект. Именно затова, настоящото изследване няма претенцията за изчерпателност и всеобхватност, но може да бъде ползотворна основа за бъдеща работа и научен интерес по темата.

4.3. Превенция и девиантно поведение в горна училищна възраст.

Превенцията на девиантното поведение в горна училищна възраст е изключително важна, тъй като детското поведение в голяма степен зависи от възпитанието и мерките, които институциите полагат в тази посока.

Семейството е на първо място при формирането на личността още в първите дни и години на нейното развитие. Здравата семейна среда и родителският капацитет са едни от най-важните предпоставки и фактори при развитието на здравата личност. Поради тази причина най-важни за развитието на детето са първите години от неговия живот. Проблемите, които биха могли да възникнат в тази възраст, могат да бъдат идентифицирани от родителите, личният лекар на детето или социалните служби в лицето на Отдел закрила на детето. Основна превантивна функция, която може да бъде осъществена в тази възраст е сигналната, въз основа на която да бъдат предприети мерки по пресичане на задълбочаващи се проблеми в развитието. Следващите етапи от развитието на детето са тогава, когато то осъществи първите си самостоятелни контакти с обкръжаващата среда – детската градина, училището и приятелската среда. Така се стига до момента на относителна самостоятелност на младата личност в юношеска възраст. Този етап от живота на всеки човек се характеризира с бурното психо-физиологично, полово развитие и желанието за себеизява сред околните и приятелите. Родителският авторитет вече е изместен от този на приятелската среда, която не винаги е тази, която носи най-доброто за подрастващия. Това, заедно с индивидуалните особености на младата личност и все още липсата на достатъчен житейски опит, я правят уязвима при вземането на

отделни ситуационни решения. В тази връзка юношата може лесно да се подведе и да извърши проява, която е в разрез с общоприетите норми за поведение в обществото. Тук е ролята на обществото в лицето на семейството и институциите в предприемане на превантивни мерки по недопускане на девиантно поведение сред подрастващите. Децата, които са извършители на девиантни (противообществени) прояви, са обект на работа на Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, Центровете за обществена подкрепа, Превантивно-информационни центрове по наркомании, МВР (Детските педагогически стаи), Прокуратура, Съд, Пробационните служби и други институции, работещи с деца.

Полицията, чрез националната програма „Полицията в училищата“, Превантивно-информационните центрове по наркомании, Местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, както и други институции и неправителствени организации, работят активно по превантивни програми, които имат за цел запознаване на подрастващите с отговорността, която носят като извършители на девиантни прояви, както и за корекция на вече проявено асоциално поведение. Редица мерки за работа с подрастващите са закрепени в Закона за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, като някои от тях са възпитателни (от предупреждение до настаняване във ВУИ), а други и с превантивен характер – „Работа с психолог“ и „Поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател“. Тези мерки по своята същност са възпитателни, но в голяма степен имат и превантивна роля, тъй като целят корекция в поведението. Някои от превантивните мерки се осъществяват и с родителите на децата, които извършват девиантни прояви – психологическо консултиране в Центровете за обществена подкрепа. Именно тази превенция все още не е може би на необходимото ниво в България – работата с родителите на децата, извършители на девиантни прояви. Проблемът е сериозен, защото, въпреки

усилията на обществото в лицето на институциите, водеща роля за израстването на детето и неговата личност имат неговите родители или законни настойници.

Изводи от проведеното дисертационно изследване:

1. След като разгледахме различните теории за диспозициите в настоящата дисертация, можем да приемем, че едни от най-важните диспозиции са характеристиките на личността по Айзенк за интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът, както и личностите акцентуации. Като част от характеристиката на личността, основно нейно проявление, имащо пряко влияние за формирането на трайни нагласи и проява на девиантни прояви, също така е агресията в различните и форми.

За една от най-важните причини за развитието и формирането на личността в юношеската възраст, можем да определим характеристиките на личността в диапазона интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизмът по Айзенк. На базата на тях личността формира и изгражда трайни модели за поведение на базата на индивидуалните черти, които в повечето случаи са основополагащи за изграждането на зрялата личност. В тази връзка в експерименталната част на изследването, с цел установяване на насочеността на личността на изследваните ученици, е използван тестът за характерологичните проявления на типовете според Айзенк. Чрез него са събрани данни, които разкриват качества за изследваните лица като: адаптивност, общителност, честолюбивост, лидерство, мнителност, педантичност, емоционалност, емпатия, уравновесеност, както много други качества, които биха дали по детайлна представа за личността.

Друга важна характеристика, която е изследвана в експерименталната част на дисертационния труд, е тази за агресията в различните и разновидности.

2. При направения анализ на видовете девиантно поведение в горна училищна възраст според различните теории и автори, могат да се

формулират следните изводи, свързани с проблема за девиациите и девиантното поведение:

Като специфичен вид отклоняващо се от моралните, социални и правни норми поведение, девиантното поведение не може да бъде изчерпателно изследвано, именно поради огромното си разнообразие и постоянно променяща се същност.

За да се осмисли по-задълбочено етимологията на девиантното поведение, се подхожда към психологическите концепции на личността.

Направен е опит за извеждане на авторова дефиниция за девиантно поведение, като е изведено следното определение за девиантно поведение – *отклоняващо се от общоприетите морални и правни норми в дадено общество поведение, като с това то подлежи на морални и правни санкции.*

3. От разгледаните теории за видовете диспозиции, водещи до девиантно поведение в горна училищна възраст, е видно, че отклоненията в поведението в горна училищна възраст са резултат от сложни фактори и детерминанти – вътрешни и социални, които биха могли да повлияят по различен начин на отделните хора, според конкретната ситуация. И все пак характеристиките на личността, предопределени в голяма степен от типа темперамент, насочеността на личността по оста интро-екстравертност, стабилност-невротизъм, различните типове и нива на личностни акцентуации, както и агресивни проявления, са причина за формирането на характера на отделния човек и реализирането на определен тип поведение в обществото.

4. Един от основните изводи от проведеното изследване и получените резултати, е че децата от ВУИ са с по-ясно изразено агресивно поведение. По-високи резултати те показват при индиректната, вербалната, физическата агресия и вината след агресия. При учениците от общообразователното училище по-високо ниво има при недоверието, което

може да се обоснове със самоконтрола и задръжките, които вероятно имат тези ученици. От резултатите в изследването на връзките между различните скали, е видно, че психотизмът е свързан с физическата агресия, а невротизмът е най-силно свързан с непреките форми на агресия. Невротизмът е по-висок при учениците от специалните училища, което определя и тяхната предразположеност към проява на непреките форми на агресия. Това често се обяснява с липса на умения за ефективна комуникация и социална компетентност.

5. Друг важен извод, който може да се направи от проведеното изследване, е че възрастта на учениците от специалните училища в много по-голяма степен не съответства на класа, в който са. Тези ученици в повечето случаи са в по-нисък клас от този, който съответства на тяхната възраст. Това означава, че децата настанени в специализирани учебни заведения (ВУИ), са с по-ниска степен на мотивация за учене. При децата от общообразователното училище такава тенденция не е установена, вероятно, поради това, че мотивацията им за учене е по-висока, а вероятно и поради желание за спазване на социално приетите норми на поведение.

6. Изводът, който може да се направи от изследването на акцентуациите на характера, е че с повисоки стойности на акцентуациите са децата от специалните училища. Още по-високи са резултатите при тенденциите към акцентуации, като по този показател те са с над 3 пъти повече в процентно съотношение в сравнение с резултатите на учениците от общообразователното училище. По-изразени са показателите към акцентуации на децата от ВУИ при демонстративния, задръжачия, възбудимия, хипертимния, екзалтирания и циклотимния тип. Акцентуациите при тези типове характер показва предразположението на учениците от специализираните училища към проява на поведение с девиантен характер. В изследването е установена връзка между задръжач тип и вербална агресия, възбудим с вербална и индиректна агресия, екзалтиран с ревност и омраза и вина след агресия, циклотимен с вербална

агресия, което показва връзката на акцентуациите с проявата на агресия при юношите.

При децата от специални училища се наблюдава също така завишена изява едновременно на възбудим и задържащ тип. Причината за това от една страна са високите стойности на психотизъм и невротизъм при тези ученици, ниската мотивация за учене, липса на социална компетентност и лекотата, с която нарушават обществените норми.

Трябва да се отбележи, че според изследването психотизмът няма връзка с нищо в акцентуациите, защото психотизмът е свързан с личностните разстройства. Типично за част от личностните разстройства, особено от клъстер А е, че нямат съчувствие, нищо социално. Психотизмът по своята същност не включва участието на личността.

Обратно на психотизмът, е съвсем нормално невротизмът да бъде свързан с акцентуациите, тъй като те са подобни на закотвяне на някаква мисъл, ананкастност, сливане на обект, ситуация и действие (като примера по-горе за вината след агресия, при който ученика не познава друг механизъм, чрез който да се предпази от агресивното поведение на своите съученици и отговаря на агресията с агресия, в резултат на което всеки път изпитва вина от своето поведение).

При резултатите, показващи акцентуации на темперамента, липсват акцентуации при децата от ВУИ, а при децата от общообразователното училище те са минимални. По-високи са тенденциите, но също не са особено изявени. Малко по-високи са при децата от ВУИ. Тези данни могат да се обяснят с това, че темпераментът е биологично определен.

7. Изводите, които могат да се направят от проведеното изследване сред учителите на изследваните ученици, са доста интересни. Оказва се, че учениците от общообразователното училище спорят в много по-голяма степен с учителите си, отколкото с тези в специалните. Този резултат се

потвърждава и от проведеното изследване на учениците. Те са по-опозиционно настроени, може би във връзка с по-високите нива на мотивация за учене и социална компетентност.

Учениците в специалните училища допускат значително повече отсъствия и закъсняват за час, което също е интересен резултат, предвид това, че са затворен тип училища.

Този резултат е логичен, тъй като мотивацията за учене при учениците от специалните училища е по-ниска и учебният процес не е приоритет за тях. Това се потвърждава и от резултата, че при по-голяма част от учениците от специалните училища, възрастта не съответства на класа, в който се обучават, тоест те са в по-нисък клас.

Учениците в специалните училища пазят в много по-малка степен материалната база, отколкото тези в масовите училища.

Този резултат също е очакван, тъй като учениците от специалните училища са с по-високи нива на агресия, която предразполага към деяния, свързани с увреждане на собствеността. Също така акцентуациите на тези ученици са по-проявени в демонстративния, възбудимия, циклотимния и екзалтирания тип на характера, чиито характеристики до голяма степен могат да предизвикат подобни девиантни прояви.

Учителите твърдят, че за учениците в специалните училища медиите влияят по-силно върху учениците.

Този резултат потвърждава ширещото се в обществото мнение, че ролята на медиите в повечето случаи е негативно за възпитанието на децата. Това е така, защото много от рекламите, телевизионните предавания и филмите са с неподходящо, агресивно съдържание, на което юношите са твърде склонни да подражават на значими за тях популярни личности.

Родителското negliжиране според учителите, логично е много по-силно в масовите училища, вероятно предвид на това, че родителите не посещават децата в специалните училища и може би очакванията към тях

(децата) са по-завишени и търсят причина за някои слаби учебни резултати или отклоняващо се поведение в проблеми в семейството.

Интересен резултат в изследването на учителите е, че според тях нивата на агресия, като тя е в израза на агресия, е по-висока в масовите училища.

Това може да се дължи на факта, че учителите от масовото училище са значително по-критични към проявата на всякакъв тип агресия от страна на учениците, докато учителите от специалните училища приемат за нормално явление честата проява на агресия от настанените при тях ученици и не я отчитат като особено тежко деяние.

Заклучение

В заключение можем да кажем, че работата по настоящата тема, е изключително полезна и обществено значима. Девиантното поведение при децата е явление, което съпътства хората във всяка сфера на обществения живот, като поставя въпроси за неговото възникване, проявление, начини за преодоляване и оказване на подходяща подкрепа. Поради тази причина е важно да бъде направен анализ на актуалните причини и фактори, които водят до девиантни прояви при юношите. Възрастта, в която те се намират, е съпътствана от бурни физиологични, полови и психологически изменения, поради което те са податливи на необмислени и емоционални постъпки, често несъответстващи на общоприетите норми в обществото. Често диспозициите (нагласите) са в основата на това личността да избере даден вид поведение пред друг в конкретна ситуация, като точно взаимовръзката между личностните диспозиции и девиантните прояви в горна училищна възраст е обект на интерес в настоящият труд. След разглеждане на различни теории и автори, е направен изводът, че едни от най-важните диспозиции, имащи значение за личността при избора на нейното поведение, са характеристиките в диапазона интровертност - екстраверсия и стабилност – невротизъмът по Айзенк, акцентуациите на характера и темперамента, както и агресивната насоченост на личността.

След проведеното експериментално изследване на ученици от горна училищна възраст, което включи използването на тестовата методика по Айзенк, Бъз-Дюрки и тест за личностни акцентуации, е установено, че учениците от специализираните училища (ВУИ), които са системни извършители на девиантни прояви от различен тип, са с по-високи нива на акцентуациите и по-агресивно изяви, отколкото децата от общообразователното училище.

От проведеното теоретико-експериментално изследване, направените анализи и изводи, се потвърждава хипотезата, че съществува

взаимовръзка между личностни диспозиции и девиантни прояви в горна училищна възраст.

Използвана литература:

1. Айдаров, Й., Криминология, С., 1995
2. Гайдаров К. „Девиянтното поведение на непълнолетните. Социално – психологически механизъм“, 1998, С, стр. (22)
3. Георгиев Г. (2019) Аспекти на социално – педагогическата работа с деца в конфликт със закона ВТ изд. „Ивис“ (стр.8)
4. Георгиев Г. (2018) Помагало за провеждане на семинарни упражнения по теория и методика на ресоциализацията ВТ изд. „Ивис“ (стр.5-8)
5. Георгиев Л., Психология на развитието и възрастова психология, С., 2005:73-77
6. Гипинский Я.И.(2004) Девиянтология:социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений, М.
7. Гърбачева А.,И. Карагъзов (1997) Парадокси на поведението (Проблематичното в поведението на децата и юношите) Фабер, стр. 20
8. Демирева Т., Будева С. (2002) Девиянтно поведение ВТ изд. „Абагар“ (стр. 7-59)
9. Ериксон Е., Идентичност – младост и криза, С., 1996, 130
- 10.Златанова В. „Изследвания на девиянтно поведение“, 2017, С, Изво Авангард Прима, стр. 6-19
- 11.Змановская Е.В.(2004) Девиянтология:Психология на девиянтното поведение, М.,Академия
- 12.Карагъзов Ив. (2000) Проблеми на социалната педагогика С изд. „Милена“ (стр. 15)
- 13.Коломински Я.Л. Човекът-психология, С., Просвета, 1991
- 14.Корсини Р.(1998) Енциклопедия по психология. С.прев.
- 15.Крейг Г., Психология развития, Санкт-Петербург, 2000, 619
- 16.Личко А.Е. (1983) Психопатии и акцентуации характера у подростков, Ленинград

17. Ломброзо, Ч. 1999. Престъпникът (криминална антропология)
София: Изд. Екстрем
18. Манчева Р. (2017) Диагностика на личността с девиантно поведение Бл. Унив. Из-во (стр.7-20)
19. Манасиева Т. (2010) Девиантно и делинквентно поведение на децата С, Из-во „Изток – запад“ (стр.25-27)
20. Минев Т. (2012) „Проблеми на ресоциализацията: Теория, методика, практика“, Из-во „Фабер“, стр.122-124; 59-129
21. Маджаров Г., Развитие на психиката в детско-юношеска възраст, ВТ, 2011:25
22. Милев, В., Р. Милев, Психопатология, С., 1992
23. Менделевич В. Д.(2005) Психология девиантного поведения, СПб, Речь
24. Павлов И. П. Двадесетгодишният опит от обективното изучаване на висшата нервна дейност /поведението/ на животните. /Сб. от статии, доклади, лекции и речи/. С., Наука и изкуство, 1953
25. Петров Г. „Детската престъпност“, 1998, ВТ, стр. 82; 142-144
26. Петрова К., „Рисково поведение и психологическа практика“, 2015:47-48, 108-130
27. Петрова К., Деца, отглеждани и възпитавани в семейства на близки и роднини, ВТ, изд. „Фабер“, 2015:119-141
28. Рангелова Е. „Педагогически проблеми на ресоциализацията на децата с девиантно поведение“, 2000, С, стр. 10-13;14-17
29. Ратър М. „Помощ трудным детям“, 1987, Москва, стр. 276
30. Силгиджан Х., Формиране на юношата, С., 1978
31. Стойков, Ил., Педагогическа психология, ВТ, 1992
32. Стаматов Р, „Детската агресия“, П, изд. Хермес“, 2008:299-311
33. Сухомлински В. А., Раждането на гражданина, С., 1978
34. Трифонов, Тр., Обща психология, С., 1996
35. Философский энциклопедический словарь, 1989, Москва, стр. 149
36. Фройд, З. 1993. Тълкуване на сънищата, София: Изд. Евразия

- 37.Фройд, З. 1992. Отвъд принципа на удоволствието, София: Изд. Наука и изкуство
- 38.Хомич А. В. (2006) Психология девиантного поведения. Ростов-на-Дону, ЮРГИ
- 39.Allport G. W. (1937). Personality: A psychological interpretation. New York: Holt, Rinehart and Winston
- 40.Allport G. W. (1961:175-322-347). Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart and Winston
- 41.Allport G. W. (1966). Traits revisited. American Psychologist, 21, 1-10
- 42.Allport G. W. (1960). Personality and social encounter: Selected essays. Boston: Beacon Press
- 43.Allport G. W. (1968a). The person in psychology: Selected essays. Boston: Beacon Press
- 44.Cattell R. B. (1965). The scientific analysis of personality. Baltimore: Penguin Books
- 45.Cattell R. B. (1979). Personality and learning theory: The structure of personality in its environment (Vol. 1). New York: Springer
- 46.Campbell J. (1971). Hero with a thousand faces. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- 47.Cauffman, E. & Steinberg, L. 2000, (Im)maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. Behavioral Science and the law, 18, 1-21
- 48.Casey,R.J., 1996, Emotional competence in children with externalizing and internalizing disorders. In M. Lewis & M. W. Sullivan (Eds.), Emotional development in atypical children (pp. 161-183). Mahwah, NJ: Erlbaum
- 49.Corcoran D. W. (1964). The relation between introversion and salivation. American Journal of Psychology, 77, 298-300
- 50.Crick, N. R., & Werner, N. E., (1998). Response decision processes in relation and overt aggression. Child Development, 69, 1630-1639

- 51.Downes D., Rock P.(1998) Understanding Deviance. A. Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking. Third edition. Oxford University Press.P.VII.1
- 52.Eysenck H. J. (1947). Dimensions of personality. London: Routledge & Kegan Paul
- 53.Eysenck H. J. (1952). The scientific study of personality. London: Routledge & Kegan Paul
- 54.Eysenck H. J. (1976). Sex and personality. Austin: University of Texas Press
- 55.Eysenck H. J. (1982). Personality, genetics, and behavior. New York: Praeger
- 56.Eysenck H. J., Eysenck S. B. (1975). Manual of the Eysenck Personality Questionnaire. San Diego, CA: EdITS
- 57.Farrington, D.P., Criminal career research in the United Kingdom. British Journal of Criminology (1992)
- 58.Freud, S. 1923. The Ego and the Id. S.E.19:3-66
- 59.Freud, S. 1926. Inhibitions, Symptoms and Anxiety. Standard Edition, 20: 77-175
- 60.Jung C. G. (1931/1969). The structure of the psyche. In The collected works of C. G. Jung (Vol. 8). Princeton, NJ: Princeton University Press
- 61.Jung C. G. (1921/1971). Psychological types. In The collected works of C. G. Jung (Vol. 6). Princeton, NJ: Princeton University Press
- 62.Jung C. G. (1936/1969). The archetypes and the collective unconscious In The collected works of C. G. Jung (Vol. 9). Princeton, NJ: Princeton University Press
- 63.Jung C. G. (1968). Analytical psychology: Its theory and practice (The Tavistock Lectures). New York: Pantheon
- 64.Marcus, R. F., (2007). Aggression and Violence in Adolescence. Cambridge: Cambridge University Press

65. Moriarty, N., Stough, C & Tidmarsh, P, 2001. Deficits in emotional intelligence underlying adolescent sex offending. *Journal of Adolescence*, 24 (6), 743-751
66. Wilson G. (1978). Introversion/extroversion. In H. London, J. E. Exner (Eds.), *Dimensions of personality* (pp. 217-261). New York: Wiley

Интернет източници:

1. <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/322.pdf>;
2. <http://www.psiholoji.com/3/post/2012/05/85.html>
3. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=247
4. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=247
5. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1539
6. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1918
7. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=240
8. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=953
9. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=510

Нормативни актове и други източници:

чл. 49а от ЗБППМН

чл. 9 от НК

чл. 10 от НК

Речник на чуждите думи в българския език, 1982, С, стр. 218

Приложения:

Таблица № 5

		2017			2018			2019			2020			2021		
		14 - 17			14 - 17			14 - 17			14 - 17			14 - 17		
		Общо	Момчета	Момичета	Общо	Момчета	Момичета	Общо	Момчета	Момичета	Общо	Момчета	Момичета	Общо	Момчета	Момичета
Общо за страната	Общо	3908	3258	650	3741	3141	600	3754	3108	646	3408	2887	521	3309	2747	562
	Убийство (довършено)	2	2	-	4	3	1	4	4	-	2	2	-	2	2	-
	Убийство (опит)	1	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
	Телесна повреда	200	183	17	194	160	34	198	175	23	190	168	22	155	120	35
	Блудство	37	32	5	35	35	-	36	36	-	27	26	1	36	36	-
	Изнасилване (довършено)	7	7	-	9	9	-	2	2	-	2	2	-	3	3	-
	Изнасилване (опит)	1	1	-	2	2	-	1	1	-	3	3	-	-	-	-
	Унищожаване и повреждане на имущество	329	306	23	352	321	31	380	348	32	383	364	19	425	393	32
	Грабжак	164	160	4	133	129	4	133	127	6	115	105	10	86	80	6
	Кражба - общо	2046	1618	428	1904	1511	393	1888	1492	396	1574	1276	298	1560	1253	307
	взломна	259	250	9	197	185	12	264	250	14	196	181	15	167	161	6
	джебчийска	113	73	40	81	51	30	70	41	29	54	37	17	48	35	13
	домова	426	348	78	339	309	30	379	337	42	379	349	30	307	282	25
	от магазини или други търговски обекти	634	432	202	676	456	220	733	481	252	494	327	167	535	370	165
	на части и вещи от МПС	115	112	3	88	77	11	107	105	2	79	79	-	86	80	6
	на селскостопанска продукция, дом. животни и птици	67	65	2	71	68	3	33	32	1	48	40	8	61	55	6
	Противозаконно отнемане на МПС	70	62	8	89	89	-	107	100	7	111	109	2	87	86	1
	Хулиганство	217	194	23	167	147	20	189	168	21	205	162	43	216	180	36
	Престъпления, свързани с наркотици	413	332	81	462	380	82	447	351	96	351	290	61	331	265	66
	Други	421	360	61	390	355	35	368	303	65	445	380	65	408	329	79

Таблица № 6

Наложени възпитателни мерки по чл.13, ал.1 от ЗБППМН на малолетни и непълнолетни за извършените от тях противообществени прояви, престъпления и административни нарушения 2016-2020 година

	2017																2018															
	Общо	предупреждение	заклещка не да се явява на пострадалия	заклещка не да участва в консултации, обучение и програми	поставяне под възпитателен надзор на родител или на лицата, които ги замесват за ползване на заключени грижи	поставяне под възпитателен надзор на обществени работници	забрава да посещава определени места и заведения	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	Общо	предупреждение	заклещка не да се явява на пострадалия	заклещка не да участва в консултации, обучение и програми	поставяне под възпитателен надзор на родител или на лицата, които ги замесват за ползване на заключени грижи	поставяне под възпитателен надзор на обществени работници	забрава да посещава определени места и заведения	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони	забрава да спазва обществени правила и закони			
Противообществени прояви - общ	1966	825	47	194	193	406	25	37	8	11	79	7	68	16	2108	865	49	225	277	449	3	25	7	15	100	8	70	15				
Бекство от дома (от вкъщи), от специализирана институция или от социална служба от резидентен тип	400	179	-	44	27	87	4	9	5	2	11	1	25	6	289	92	2	45	29	72	1	2	3	-	19	4	19	-				
Прояви на насилване и тормоз	404	179	8	40	26	103	-	9	-	1	19	-	13	6	499	216	22	54	62	95	-	5	1	-	26	2	10	6				
Учещен тормоз	152	60	7	12	27	35	-	4	1	-	4	1	1	-	171	64	3	18	25	37	-	2	1	-	6	-	14	-				
Непристойно и/или криминално поведение на обществено място	86	32	3	6	12	27	-	1	-	-	4	1	-	-	108	45	3	13	15	23	-	-	-	-	4	-	5	-				
Повредени на обществена и/или частна собственост	226	113	9	16	30	31	7	7	-	1	7	1	4	-	223	91	9	23	32	55	1	2	-	-	2	-	8	-				
Употреба на похователни средства	299	148	12	19	28	56	-	6	-	5	16	1	7	1	445	231	9	29	55	67	-	5	1	15	24	-	6	3				
Престъпления	157	38	-	41	14	35	7	1	-	1	9	-	10	1	192	47	-	45	15	59	1	2	-	-	13	1	6	3				
Съзнателно	17	1	-	1	2	5	1	1	-	-	1	2	1	3	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-				
Съзнателно	26	-	4	1	-	20	-	-	-	-	-	-	-	1	8	3	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	1				
Други	42	6	-	-	7	27	-	-	-	-	-	-	1	1	34	6	-	-	19	9	-	-	-	-	-	-	-	-				
Други	243	101	7	20	32	57	6	-	2	1	12	-	5	-	244	115	4	11	36	54	-	7	1	-	9	-	7	-				

2019																	2020																
Общо	предупреждение	задължава не да се явява на посещаване	задължава не да участва в консултации, обучения и програми	поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват	поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател	забрана да посещава определени места и заведения	забрана на срещи и контакти с определени лица	забрана да напуска настоящия си адрес	задължава не на непълнолетния със своя труд да отстранява причината за вреда	задължава не на непълнолетния със своя труд да отстранява причината за вреда	настаняване в социално-педагогически интернат	предупреждение за настаняване в ВУИ с изпитателен срок до 6 месеца	настаняване в социално-педагогически интернат	настаняване в социално-педагогически интернат	настаняване в социално-педагогически интернат	настаняване в социално-педагогически интернат	Общо	предупреждение	задължава не да се явява на посещаване	задължава не да участва в консултации, обучения и програми	поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват	поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател	забрана да посещава определени места и заведения	забрана на срещи и контакти с определени лица	забрана да напуска настоящия си адрес	задължава не на непълнолетния със своя труд да отстранява причината за вреда	задължава не на непълнолетния със своя труд да отстранява причината за вреда	настаняване в социално-педагогически интернат	предупреждение за настаняване в ВУИ с изпитателен срок до 6 месеца	настаняване в социално-педагогически интернат			
2418	1071	66	248	300	460	8	20	11	24	108	13	69	20	1203	871	56	160	214	379	22	38	5	31	69	1	51	6						
223	81	2	26	19	39	1	7	7	2	14	3	16	6	203	99	-	18	15	33	1	9	3	1	13	-	8	3						
607	239	40	62	71	136	4	5	1	1	31	3	10	4	447	174	22	53	50	95	7	11	1	-	21	-	13	-						
172	66	5	14	28	41	-	2	-	4	7	-	1	4	144	70	7	17	16	25	2	2	1	-	4	-	-	-						
95	44	1	8	21	15	-	1	-	-	-	-	1	4	65	38	2	7	4	13	-	-	-	-	-	1	-	-						
255	119	4	18	30	62	1	4	-	1	13	-	3	-	158	70	6	16	23	28	4	7	-	-	3	-	1	-						
517	273	11	52	56	76	-	2	-	11	24	2	10	-	517	258	16	25	67	86	2	1	-	30	19	-	13	-						
178	68	-	37	22	33	-	-	1	-	8	-	9	-	131	44	4	17	14	28	5	6	-	6	1	3	3							
3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-					
4	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-						
24	9	2	-	3	6	2	-	-	-	-	2	-	-	19	4	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-					
435	215	2	39	71	65	-	-	2	5	11	3	18	4	281	152	1	14	25	73	1	2	-	-	3	-	30	-						
Бележки																																	
Легенда																																	
По колонии																																	
Мерни единици																																	
Времева разбивка																																	
Възпитателни мерки																																	
По редове																																	
Обществено-социална																																	
Дата на изготвяне на справка: 25/04/2023																																	

Таблица № 7

Наложени възпитателни мерки по чл.13, ал.1 от ЗБППМН на малолетни и непълнолетни за извършените от тях противообществени прояви, престъпления и административни нарушения 2021 година

	2021														(брой)
	Общо	предупреждение	задължава не да се извини на пострадалия	задължава не да участва в консултации, обучения и програми	поставяне под възпитателен надзор на родителите или на лицата, които ги заместват за полагане на засилени грижи	поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател	забрана да посещава определени места и заведения	забрана на срещи и контакти с определени лица	забрана да напуска настоящия си адрес	задължава не на непълнолетния със своя труд да отстрани причинена вреда	задължава не на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото	настаняване в социално-педагогически интернат	предупреждение за настаняване във ВУИ с изпитателен срок до 6 месеца	настаняване във възпитателно училище интернат	
Противообществени прояви - общо	1943	887	43	142	226	402	17	38	16	13	67	3	82	7	
Бягство от дома (от вкъщи), от специализирана институция или от социална услуга от резидентен тип															
Прояви на насилие и агресия	175	56	-	11	12	40	-	7	11	1	18	-	15	4	
Тормоз	442	207	10	31	51	104	-	11	2	-	14	2	9	1	
Училищен тормоз	134	52	8	18	15	32	-	1	-	-	4	-	4	-	
Непристойно и/или хулиганско поведение на обществено място	35	16	2	6	3	5	-	-	-	-	1	-	2	-	
Повреждане на обществена и/или частна собственост	181	92	15	11	17	31	5	3	-	-	1	-	6	-	
Употребя на психоактивни вещества	569	306	9	24	92	78	6	7	1	9	18	-	18	1	
Проституиране	121	35	-	24	14	32	1	5	-	-	3	-	7	-	
Скитничество	3	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	
Просия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Други	13	8	-	-	1	1	2	-	1	-	-	-	-	-	
	305	130	1	23	24	83	3	4	1	3	9	1	23	-	
Бележки															
Легенда															
По колонии															
	Мерни единици														
	Времева разбивка														
	Възпитателни мерки														
По редове															
	Деяния_2021														
Дата на изготвяне на справка: 25/04/2023															

Таблица № 8

Малолетни и непълнолетни лица, водени на отчет в Детските педагогически стаи по пол и възраст и по статистически зони, статистически райони и области, 2017 - 2021 година

[illegible]

Тестове и анкети

ТЕСТ – Бъс Дюрки

Възраст - _____ години; Образование _____;

Пол _____

Професия - _____, дата на тестване - ____ . ____ . _____ год.

След внимателно прочитане на твърдението отбелязвайте своя отговор ("Да" или "Не") с "X".

№	Въпрос	Отговор	
1	Ако не ме помолят любезно за нещо, няма да го направя.	Да	Не
2	Не мога да смърдя някого, даже да си заслужава.	Да	Не
3	Понякога хората ме смущават, даже със самото си присъствие.	Да	Не
4	Когато хората не споделят моето мнение, аз споря с тях.	Да	Не
5	Ако някой си придава важност, ще му дам да разбере кой съм.	Да	Не
6	Знам, че хората говорят за мен зад гърба ми.	Да	Не
7	Понякога показвам гнева си, като удрям силно по масата.	Да	Не
8	Аз съм много по-често раздразнен, отколкото изглежда отвън.	Да	Не
9	Не познавам някого, когото действително да мразя.	Да	Не
10	Понякога имам лоши мисли, срамувам се от самия себе си.	Да	Не
11	Ако някой ми досажда, мога да му кажа съвсем спокойно какво мисля за него.	Да	Не
12	Когато правя нещо неискрено, съвестта ми много ме мъчи.	Да	Не
13	Мисля, че има маса хора, които ми завиждат.	Да	Не
14	Познавах хора, които ме принуждаваха да стигна до сбиване с тях.	Да	Не
15	Понякога, когато не мага да докажа, че съм прав, ставам твърдоглав.	Да	Не
16	16. Струва ми се, че другите хора ми се присмиват.	Да	Не
17	Понякога съм толкова раздразнителен, че по най-незначителния повод вдигам врява.	Да	Не
18	Толкова често съм въвличан в бой, колкото и другите хора.	Да	Не
19	В случаи, когато съм лъгал, съм страдал непоносимо от угризения на съвестта.	Да	Не
20	Дже и когато съм много разсърден, не употребявам обидни думи.	Да	Не
21	Когато съм се скарал с някого, дълго време не разменям и дума с него.	Да	Не
22	Когато съм ядосан много, тряскам вратите.	Да	Не
23	По-скоро бих отстъпил, отколкото да споря за нещо.	Да	Не
24	Често чувствам, че ще избухна.	Да	Не

25	Съмнявам се дали ще ми бъде простени моите лудории.	Да	Не
26	Стигам до полуда, когато някой си прави шега с мен.	Да	Не
27	Ако някой важничи, правя обратното на това, което иска той.	Да	Не
28	Искам да зачитат моите права.	Да	Не
29	Лесно загубвам спокойствие, но бързо ми минава.	Да	Не
30	Никога не съм толкова разсърден, че да чупя вещи.	Да	Не
31	Който обижда мен или семейството ми, ще има сериозна разправа с мен.	Да	Не
32	Често имам по-различно мнение от другите хора.	Да	Не
33	Обикновено обмислям какви скрити причини може да има някой, който прави нещо в моя полза.	Да	Не
34	Хората, които клинчат от работа, трябва да се чувстват виновни.	Да	Не
35	Когато някой ми крещи, крещя му и аз.	Да	Не
36	Не мисля, че някои нарочно се опитват да ме ядосват или обиждат.	Да	Не
37	Моят девиз е: „Никога не се доверявай на чужд човек”.	Да	Не
38	Рядко се бия, даже и тогава, когато другият е започнал.	Да	Не
39	Правя много неща, които ми предизвикват след това угризения на съвестта.	Да	Не
40	Мисля, че има много хора, които не могат да ме понасят.	Да	Не
41	Мисля, че някои хора си заслужават злините, които им се случват.	Да	Не
42	Може да се случи така, че да изпадна в такава ярост, при която да нараня някого.	Да	Не
43	От десетгодишна възраст насам не съм имал пристъпи на гняв.	Да	Не
44	Мисля, че другите хора са по-щастливи от мен.	Да	Не
45	Когато не се справям с нещо, имам угризения на съвестта.	Да	Не
46	Винаги съм търпелив с другите хора.	Да	Не
47	Когато някой ми казва какво да правя, се опитвам да не се съобразявам.	Да	Не
48	Ако е необходима физическа сила, за да защита своите права, ще я приложа.	Да	Не
49	Нямам неприятели, които действително да ми желаят зло.	Да	Не
50	Понякога мисля, че животът здраво ме е сграбчил.	Да	Не
51	Предпазлив съм с хората, които са по-любезни, отколкото съм очаквал.	Да	Не
52	Мисля, че никога не получавам това, което ми се полага.	Да	Не
53	Спомням си, че веднъж така ме ядосаха, че взех най-близкия предмет и го счупих.	Да	Не
54	Потиска ме това, че не съм направил нещо повече за родителите си.	Да	Не
55	Ако се нервiram, мога да ударя плесница на някого.	Да	Не

56	По-рано винаги съм мислел, че повечето хора казват истината, но сега зная как стоят нещата.	Да	Не
57	Често мисля, че съм пропуснал нещо в живота си.	Да	Не
58	Когато споря за нещо, съм склонен да говоря по-високо.	Да	Не
59	Когато не ми харесва държанието на моите приятели, им го казвам.	Да	Не
60	Когато ме ядосват, ставам дебелоглав.	Да	Не
61	Понякога съм доста завистлив, но не го показвам.	Да	Не
62	Не мога да си представя действителната причина, която би ме накарала да ударя някого.	Да	Не
63	Когато някой се отнася с мен несправедливо, не се нервирам от това.	Да	Не
64	Никога не правя лудории.	Да	Не
65	Ако някой ме удари пръв, връщам му го.	Да	Не
66	Неотдавна бях доста нервен.	Да	Не
67	Ако показвах на хората какво чувствам, биха ме считали за човек, с който трудно се излиза на глава.	Да	Не
68	Хората, които непрекъснато ме обиждат, трябва да бъдат набити.	Да	Не
69	Понякога говоря за хора, които не обичам.	Да	Не
70	Почти всяка седмица срещам някого, когото не мога да понасям.	Да	Не
71	Често отправям заплахи, които в действителност не мисля да изпълня.	Да	Не
72	Не мога да променя това, че съм малко нелюбезен с хората, които не харесвам.	Да	Не
73	Не споделям с хората, когато имам лошо мнение за някого.	Да	Не
74	Не се безпокоя от неща, които не са важни.	Да	Не
75	Когато се ядосам много, ругая хубаво по този повод.	Да	Не

ТЕСТ - Айзенк

Възраст - _____ години; Образование _____; Пол _____
 Професия - _____ Дата на тестването - ____ . ____ . ____ год.

По всеки въпрос имате право на единия от двата отговора: - "Да" - така е, вярно е, това се отнася за мене, така мисля; или "Не" - не е така, не е вярно, това не се отнася за мене, аз не мисля така.

След внимателно прочитане на въпроса отбелязвайте своя отговор ("Да" или "Не") с "Х". Ако сгрешите, заградете грешния отговор с "О" и отбележете верния, както вече се разбрахме. Работете бързо, не обмисляйте дълго своите отговори. Те трябва да изразяват Вашето отношение към поставения въпрос в настоящия момент или в близките предшестващи го дни.

№	В ъ п р о с и	Отговори	
1	Имате ли много и различни любими занимания, с които запълвате свободното си време ?	Да	Не
2	Обмисляте ли нещата, преди да предприемете каквото и да е ?	Да	Не
3	Често ли се променя настроението Ви - ту добро, ту лошо ?	Да	Не
4	Приемали ли сте похвала за нещо, което знаете, че друг е извършил ?	Да	Не
5	Приказлив /словоохотлив/ човек ли сте ?	Да	Не
6	Бихте ли се притеснявали, ако дължите някому нещо ?	Да	Не
7	Чувствате ли се понякога нещастен/на/, без да има конкретна причина ?	Да	Не
8	Случвало ли Ви се е да се полакомите да си вземете от нещо повече, отколкото Ви се е полагало ?	Да	Не
9	Можете ли да кажете, че сте доста жив, жизнерадостен човек ?	Да	Не
10	Бихте ли се разстроили много, ако видите някое дете или животно да страда ?	Да	Не
11	Често ли се безпокоите за неща, които не е трябвало да направите или казвате ?	Да	Не
12	Когато кажете, че ще направите нещо, държите ли на думата си, въпреки че това може да е свързано с неудобства за Вас ?	Да	Не
13	Обикновено можете ли да се отпуснете и да се забавлявате във весела компания ?	Да	Не
14	Раздразнителен/на/ ли сте ?	Да	Не
15	Случвало ли се е да обвинявате някого в нещо, което знаете, че Вие сте извършили ?	Да	Не
16	Обичате ли да се срещате с нови хора ?	Да	Не
17	Лесно ли могат да наранят чувствата Ви ?	Да	Не
18	Мислите ли, че всички Ваши навици са добри и приемливи за хората ?	Да	Не
19	Склонен/на/ ли сте да останете в сянка, когато сте сред хора ?	Да	Не
20	Бихте ли приели препарати / лекарства, наркотици и др./, които могат да имат странен или опасен ефект ?	Да	Не
21	Често ли се случва "да Ви дойде до гуша /да Ви писне/" ?	Да	Не
22	Случвало ли се е да вземате чужда вещ /дори само молив или копче/ ?	Да	Не
23	Обичате ли често да излизате ?	Да	Не
24	Прави ли Ви удоволствие да причинявате болка на хора, които обичате ?	Да	Не
25	Често ли Ви тревожи чувство за вина ?	Да	Не
26	Говорите ли понякога за неща, от които нищо не разбирате ?	Да	Не
27	Предпочитате ли четенето пред срещите с хора ?	Да	Не
28	Бихте ли казали, че сте нервен човек ?	Да	Не
29	Имате ли много приятели ?	Да	Не
30	Обичате ли да си правите с хората груби шеги /лоши "номера"/, които понякога наистина могат да им навредят ?	Да	Не
31	Измъчват ли Ви често съмнения и опасения ?	Да	Не

32	Като дете винаги ли правехте веднага и без мърморене това, което искаха от Вас ?	Да	Не
33	Мислите ли, че сте от хората, на които много-много "не им пука" ?	Да	Не
34	Отдавате ли голямо значение на добрите обноски и чистоплътността ?	Да	Не
35	Тревожите ли се за страшни неща, които могат да Ви се случат ?	Да	Не
36	Случвало ли се е да счупите или загубите чужда вещ ?	Да	Не
37	Обикновено Ваша ли е инициативата, когато създавате нови приятелства ?	Да	Не
38	Лесно ли влизате в положението на хората, които споделят с Вас своите грижи ?	Да	Не
39	Бихте ли казали за себе си, че сте вътрешно напрегнат/а/, твърде чувствителен/на/ ?	Да	Не
40	Обикновено мълчите ли, когато сте сред хора ?	Да	Не
41	Смятате ли, че бракът е нещо отживяло и трябва да се премахне ?	Да	Не
42	Изпитвате ли от време на време самосъжаление ?	Да	Не
43	Хвалите ли се понякога ?	Да	Не
44	Лесно ли можете да оживите някоя скучаеща компания ?	Да	Не
45	Дразнят ли Ви шофьори, които карат предпазливо ?	Да	Не
46	Тревожите ли се за здравето си ?	Да	Не
47	Случвало ли се е да кажете нещо лошо или особено злобно по адрес на някого ?	Да	Не
48	Обичате ли да разказвате шеги и весели истории на своите приятели ?	Да	Не
49	Случвало ли се е като дете да се държите дръзко с родителите си ?	Да	Не
50	Обичате ли да бъдете сред хора ?	Да	Не
51	Безпокоите ли се, ако знаете, че сте допуснали грешка в работата си ?	Да	Не
52	Страдате ли от безсъние ?	Да	Не
53	Винаги ли измивате ръцете си преди ядене ?	Да	Не
54	Имате ли почти винаги "готов отговор", когато разговаряте с хората ?	Да	Не
55	Често ли се чувствате отпуснат/а/ и уморен/а/ без определена причина ?	Да	Не
56	Случвало ли Ви се е да си послужите с измама по време на игра ?	Да	Не
57	Обичате ли да вършите неща, при които трябва да се действа бързо ?	Да	Не
58	Добър човек ли е /била/ Вашата майка ?	Да	Не
59	Често ли имате чувството, че животът е много скучен и сив ?	Да	Не
60	Случвало ли се е да използвате някого за своите интереси ?	Да	Не
61	Има ли хора, които постоянно гледат да Ви отбягват ?	Да	Не
62	Винаги ли сте учтив/а/, дори и с хора, които са ви неприятни ?	Да	Не
63	Искало ли Ви се е понякога да сте мъртъв ?	Да	Не
64	Бихте ли декларирали всичко на митницата, дори и да сте сигурен/а/, че няма да Ви проверяват ?	Да	Не
65	Можете ли да раздвижите едно събиране /гости, забава и т. н./ ?	Да	Не
66	Стараете ли се да не бъдете груб/а/ с хората ?	Да	Не
67	Дълго ли се притеснявате след някакво смущаващо преживяване ?	Да	Не
68	Когато пътувате с влак, често ли пристигате на гарата в последната минута ?	Да	Не
69	Страдате ли от "нерви" ?	Да	Не
70	случвало ли се е да кажете нещо нарочно, за да засегнете някого ?	Да	Не
71	Лесно ли се развалят приятелствата Ви, без да имате вина за това ?	Да	Не
72	Често ли се чувсрвате самотен/а/ ?	Да	Не
73	Винаги ли делата отговарят на думите Ви ?	Да	Не
74	Обичате ли понякога да дразните животните ?	Да	Не
75	Лесно ли се засягате, когато хората намират недостатъци у Вас или в работата Ви ?	Да	Не
76	Смятате ли, че живот без опасност ще бъде твърде скучен за Вас ?	Да	Не
77	Закъснявали ли сте някога за среща или за работа ?	Да	Не
78	Обичате ли около Вас да има възбуда и голямо оживление ?	Да	Не
79	Бихте ли искали другите хора да се страхуват от Вас ?	Да	Не
80	Случва ли Ви се понякога ту да кипите от енергия, ту да сте много отпуснат/а/ ?	Да	Не
81	Оставате ли понякога днешната работа за утре ?	Да	Не

82	Смятат ли Ви другите хора за твърде жив/а/, жизнерадостен/а/ ?	Да	Не
83	Лесно ли се засягате на някои теми ?	Да	Не
84	винаги ли сте готов/а/ да признаете грешката, която сте направили ?	Да	Не
85	Би ли Ви станало много жално за животно, което е хванато в капан ?	Да	Не
86	Неприятно ли Ви беше да попълните този въпросник ?	Да	Не

ТЕСТ – личностни акцентуации за деца

Възраст - _____ години; Образование _____;
 Пол _____
 Професия - _____, дата на тестване - ____ . ____ . ____ год.

Предлагаме Ви да отговорите на 88 въпроса, засягащи различни страни на Вашата личност. Ако сте съгласен/на с твърдението отбележете с „Да”. Ако не сте съгласен/на, отбележете с „Не”. Отговаряйте бързо, без да се замисляте като отбелязвате своя отговор ("Да" или "Не") с "X".

№	Твърдение (въпрос)	Отговор	
1	Обикновено спокоен(а) ли си?	Да	Не
2	Лесно ли се обиждаш?.	Да	Не
3	Лесно ли можеш да се разплачеш?	Да	Не
4	Често ли проверяваш дали не си допуснал(а) грешки в работата си?	Да	Не
5	Толкова- ли си силен, колкото твоите съученици?	Да	Не
6	Бързо ли се сменя настроението ти от радост в • тъга и обратно?	Да	Не
7	Обичаш ли да си водещ, в игрите?	Да	Не
8	Има ли дни, когато без причина си сърдит(а) на всички?	Да	Не
9	Ти сериозен човек ли .си?	Да	Не
10	Винаги ли се стараеш добросъвестно да изпълняваш изискванията на учителите?	Да	Не
11	Умееш ли да измисляш нови игри?	Да	Не
12	Бързо ли забравяш, ако си обидил (а) някого?	Да	Не
13	Смяташ ли, че си добър и състрадателен?	Да	Не
14	Когато пускаш писмо в пощенската кутия, проверяваш ли дали не е заседнало в отвора?	Да	Не
15	Стараеш ли се да бъдеш най-добър в училище, в спортната секция, в кръжоците, в които участваш?	Да	Не
16	Като малък(а) страхуваше ли се от. гръмотевици и кучета?	Да	Не
17	Смятат ли те децата за прекалено старателен(а)?	Да	Не
18	Зависи ли настроението ти от това, как вървят работите в къщи и в училище?	Да	Не
19	Може ли,да се каже, че повечето от твоите познати те обичат?	Да	Не
20	Понякога неспокоен (а) ли си?	Да	Не
21	Обикновено тъжен(а) ли си?	Да	Не
22	Ако ти е мъчно за нещо, плачеш ли?	Да	Не
23	Трудно ли ти е да стоиш неподвижен(а)?	Да	Не
24	Бориш ли се за интересите си, когато постъпват с теб несправедливо?	Да	Не
25	Случвало ли ти се е да стреляш с прашка по котките?	Да	Не
26	Дразнят ли те неравно висящо перде и зле застлана, покривка?	Да	Не
27	Като малък(а) страхуваше ли се да останеш сам(а) ' в къщи?	Да	Не
28	Понякога случва ли ти ,се да си весел(а) или тъжен(а) без причина?	Да	Не
29	Ти един(а) от най-добрите ученици ли си в твоя клас?	Да	Не
30	Често ли се веселиш и лудуваш?	Да	Не
31	Лесно ли можеш да се разсърдиш?	Да	Не
32	Понякога чувстваш ли се много щастлив (а)?	Да	Не
33	Умееш ли да веселиш другите деца?	Да	Не

34	Би ли казал(а) на другите всичко онова, което мислиш за тях?	Да	Не
35	Страхуваш ли се от кръв?	Да	Не
36	С охота ли изпълняваш училищните си задължения?	Да	Не
37	Би ли се застъпил(а) за хора, с които са се отнесли несправедливо?	Да	Не
38	Неприятно ли ти е да влезеш в тъмна празна стая?	Да	Не
39	Повече ли ти харесва бавната, но точна работа, отколкото бързата, но не така прецизна?	Да	Не
40	Бързо ли се запознаваш с хората?	Да	Не
41	Обичаш ли да се разхождаш?	Да	Не
42	Понякога бягал(а) ли си от къщи?	Да	Не
43	Някога разстройвал(а) ли си се от спорове с деца или учители дотолкова, че да не искаш да ходиш на училище?	Да	Не
44	Струва ли ти се, че животът е тежък?	Да	Не
45	Можеш ли след неуспех да се присмееш над себе си?	Да	Не
46	Стараяш ли се да се сдобриш, ако спорът не е бил по твоя вина?	Да	Не
47	Обичаш ли животни?	Да	Не
48	Когато си излязъл(а) от къщи, случвало ли ти се е да се върнеш, за да провериш дали всичко е в ред?	Да	Не
49	Струва ли ти се понякога, че с теб и с твоите близки може да се случи нещо лошо?	Да	Не
50	Настроението ти влияе ли се от времето?	Да	Не
51	Притесняваш ли се да отговаряш в клас, въпреки че знаеш отговора на поставения въпрос?	Да	Не
52	Ако се скараш с някого може ли да се случи така, че да започнеш да се биеш с него?	Да	Не
53	Харесва ли ти да си сред деца, твои връстници?	Да	Не
54	Ако не успееш да се справиш с нещо, изпадаш ли в отчаяние?	Да	Не
55	Можеш ли да организираш игра или друга дейност?	Да	Не
56	Упорито ли преследваш целите си, дори когато по пътя си срещаш трудности?	Да	Не
57	Плакал (а) ли си някога на филм или при четене на тъжна книга?	Да	Не
58	Понякога трудно ли заспиваш, ако си угрижен(а)?	Да	Не
59	Подказваш ли, даваш ли да преписват другите деца от теб?	Да	Не
60	Страхуваш ли се да ходиш сам(а) по тъмни улици вечер?	Да	Не
61	Следиш ли дали всяка вещ си е на мястото?	Да	Не
62	Случвало ли ти се е да си лягаш в добро настроение, а да се събуждаш в лошо?	Да	Не
63	Свободно ли се държиш с непознати деца (в нов клас, на лагер)?	Да	Не
64	Страдаш ли понякога от главоболие?	Да	Не
65	Често ли се смееш?	Да	Не
66	Ако не уважаваш някого, можеш ли да се държиш с него така, че той да не забележи?	Да	Не
67	Можеш ли да правиш много и разнообразни неща в един ден?	Да	Не
68	Често ли хората са несправедливи с теб?	Да	Не
69	Обичаш ли природата?	Да	Не
70	Когато излизаш от къщи или лягаш да спиш проверяваш ли дали са изключени електрическите уреди и светлината загасена?	Да	Не
71	Как мислиш, ти страхлив(а) ли си?	Да	Не
72	Когато си на празнична маса, настроението ти подобрява ли се?	Да	Не
73	Участваш ли в театрална труппа, обичаш ли да четеш стихове на сцена?	Да	Не
74	Случвало ли ти се е без особена причина да изпаднеш в мрачно	Да	Не

	настроение и да не желаеш да говориш с никого?		
75	Страхуваш ли се от бъдещето?	Да	Не
76	Имаш ли понякога неочаквани преходи от голяма радост до дълбока тъга?	Да	Не
77	Умееш ли да забавляваш гостите си?	Да	Не
78	Дълго ли време се сърдиш?	Да	Не
79	Преживяваш ли силно мъка, сполетяла твои приятели?	Да	Не
80	Ако допуснеш грешка или зачеркнеш дума, преписваш ли. отново страницата от тетрадката си?	Да	Не
81	Мислиш ли, че си недоверчив(а)?	Да	Не
82	Често ли сънуваш кошмари?	Да	Не
83	Имал(а) ли си някога желание да скочиш от прозореца или да се хвърлиш под влака?	Да	Не
84	Става ли ти по-весело, ако всички около теб се веселят?	Да	Не
85	Ако имаш неприятности, можеш ли да ги забравиш за определено време?	Да	Не
86	Понякога постъпваш ли така, че да се изненадаш от самия себе си?	Да	Не
87	Обикновено мълчалив(а) ли си?	Да	Не
88	Би ли могъл(а), участвайки в театрално представление, така да се вживееш в ролята си, че да забравиш за себе си?	Да	Не

АНКЕТА

За изследване на личностни диспозиции на деца от горна училищна
възраст

Училище:

Пол:

Възраст:

Клас:

Въпрос	Категорично ДА	По-скоро ДА	Категорично НЕ	По-скоро НЕ
1. Имаш ли любими предмети в училище?				
2. Спориш ли често с учителите си?				
3. Състрадателен/лна ли си?				
4. Имаш ли чести промени в настроенията?				
5. Сърдиш ли се лесно?				
6. Раздразнителна личност ли си?				
7. Обичаш ли да налагаш мнението си?				
8. Имаш ли много приятели?				
9. Спортуваш ли?				
10. Имаш ли чести конфликти със съученици или приятели?				
11. Признаваш ли си, когато сгрешиш?				
12. Обичаш ли отборните игри?				

Благодарим за вниманието!

АНКЕТА

За изследване на оценката на учители и педагогически персонал на личностните характеристики на ученици от горна училищна възраст

Училище:

Пол:

Възраст:

Стаж като педагог: (год.)

Въпрос	Категорично ДА	По-скоро ДА	Категорично НЕ	По-скоро НЕ
1.Учениците спорят ли често с Вас и вашите колеги?				
2.Според Вас, децата достатъчно ли са заинтересовани от учебния процес?				
3.Нарушават ли учениците често правилника за вътрешния ред в учебното заведение?				
4.Има ли чести случаи на агресия между ученици от вашето училище?				
5.Допускат ли учениците често отсъствия и закъснения за час?				
6.Опазват ли материалната база учениците?				
7.Според Вас, има ли повишение на нивата на агресия сред учениците през последните 5 години?				
8.Смятате ли, че проблемите в семейството са честа причина за				

проява на агресия при децата?				
9.Толерантни ли са децата помежду си?				
10.Умеят ли децата от горна училищна възраст да съдържат емоциите си и да се владеят в конфликтни ситуации?				
11.Предпоставка ли е според Вас, употребата на алкохол и наркотични вещества за извършването на девиантни прояви при непълнолетните?				
12.Влияят ли негативно медиите и социалните мрежи при формирането на характера на подрастващите?				
13.Социалното неравенство фактор ли е за появя на асоциално поведение при децата?				
14.Имали ли сте в практиката си чести случаи на родителско negliжиране?				
15.Били ли сте обект на вербална или физическа агресия от страна на ученик?				
16.Умеят ли децата според Вас, ясно да различават правилно от неправилно?				
17.Имат ли подрастващите необходимият респект от възрастните?				

18.Има ли нужда от нова нормативна база, при работата с деца, извършители на девиантни прояви?				
19.Достатъчни ли са превантивните дейности с възпитателна цел от страна на институциите, които се провеждат с децата?				
20.Смятате ли, че е необходимо да се предвидят мерки и дейности за работа с родителите на деца, извършители на противообществени прояви?				

Благодарим за вниманието!